

УЎК: 82-312.6(410.1)

КВК: 84(7)

А — 75

Лондон, Жек

Мартин Иден/Жек Лондон. Таржимон: Қодир Мирмухамедов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015 йил. – 608 б.

ISBN 978-9943-27-561-4

«Қамолот кутубхонаси» рўқнида чоп этилаётган Жек Лондоннинг «Мартин Иден» романи кўпчилиكنинг талаб ва истаклари асосида нашрга тайёрланди. Уни муаллифнинг ўзига хос автобиографик асари дейиш мумкин. Чунки Ж.Лондоннинг ўзи ҳам асар қаҳрамони каби қашшоқ оиладан чиққан ва ўзининг саъй-ҳаракатлари ҳамда ирода кучи билан адабиёт оламида доврўф қозонди.

Инсон ва жамият, жамиятдаги кескин синфий табақаланиш, унинг инсон ҳаётидаги фалсафий-ижтимоий аҳамияти бундан юз йиллар аввал қанчалар долзарб бўлган бўлса, айти дамда ҳам шундай долзарб саналади.

Бой хонадон қизини севиб қолагач, соф муҳаббат туфайли рўёдек туйилган орзуга интилган Мартин ўша орзусига эришганда, унинг сароб эканини англаб етади. Бу орзунини у эмас, севган қизи Руфь эмас, балки жамият ва унинг шафқатсиз қонунари саробга айлантиради. Мартин тушунган нарсани Руфь ҳеч қачон англаб етолмаганидек, қиз ардоқлаган кадриятлар ҳам Мартин учун ҳамиша бегона бўлиб қолаверади.

Асар мутолаасидан сўнг китобхон ҳар қандай жамият ва тузумда чин инсон бўлиш, буни англай олиш энг юксак ва олий кадрият эканини ҳис қилади.

УЎК: 82-312.6(410.1)

КВК: 84(7)

Русчадан

ҚОДИР МИРМУҲАМЕДОВ

ГДБ 15-қирғал таржимаси
343670

ISBN 978-9943-27-561-4

©Мартин Иден, «Жек Лондон». «Янги аср авлоди», 2015.

БИРИНЧИ БОБ

Олдинда келаётган йигит ясси калит билан эшикни очди. Унинг ортидан келаётган шериги остонани ҳатлаб ўтишдан аввал, бошидан кепкасини апил-тапил юлқиб олди. Эгнидаги дағал одми кийимдан денгиз ҳиди анқиб турарди; йигит каттакон залга кирди-ю, ноқулай вазиятга тушиб қолди. Кепкасини қаёққа қўйишни билмай, уни буклаб чўнтагига тиқиб қўймоқчи бўлган эди, ҳамроҳи қўлидан олди, буни у шундай осон, шундай табиий ҳаракат билан бажардики, йи гитнинг кўнгли тордек кўтарилиб кетди. «Аҳволим қанақалигини тушуняпти, – деган хаёл лип этиб ўтди миясидан, – у мени шарманда қилмайди».

Оёқ остидаги пол йигитга гўё денгиз тўлкинида дам пастга тушиб, дам баландга кўтарилаётган палубадай туюлганидан, ҳамроҳи орқасидан оёқларини кериб, ҳар қадамда чайқалиб юриб борарди. Палубада айқалиб-чайқалиб юришга одатланиб қолган йигит учун бу кенг хоналар жудаям тор туюлди, у ҳар қадамда елкаси билан эшикнинг ёндорига тегиб кетишдан, ё камин устига қўйилган безак ашёларидан биронтасини туртиб тушириб юборишдан қўрқарди. У ўзини гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга ташлар ва шу ҳаракати билан ўз тасавуридагина мавжуд бўлган хатарни яна зўрайтирарди. Китоб уюлиб ётган стол билан рояль орасидан олти киши бемалол ўтиши

мумкин эди, лекин у бу ораликдан юрагини ҳовучлаб ўтди. Унинг бесўнақай қўллари шалвираб турар, уларни қаерга қўйишни билолмасди. Бирдан ўзини стол устида ётган китобларга тегиб кетаётгандай ҳис қилиб, худди ҳурккан отдек орқага тисариди-да, сал бўлмаса рояль олдидаги курсини ағдариб юбораёзди. Шунда у шахдам одим отиб бораётган ҳамроҳига қаради-ю, умрида биринчи марта ўзининг қадам ташлаши бесўнақай ва бошқаларникига ўхшамаслигини фаҳмлади, хижолатдан бир зумга чўғ бўлиб ёнди. Манглайида тер томчилари пайдо бўлди ва тўхтаб, дастрўмоли билан офтобда қорайган юзини артди.

– Артур, азизим, бирпас сабр қилсангиз, – деди у ўзининг хижолат бўлганини яшириш учун ҳазиломуз оҳангда. – Дабдурустан бунчалик дабдаба мен учун жудаям ортиқча бўлиб кетди. Нафасимни ростлаб олай. Ўзингиз билардингиз, бу ерга келишни истамовдим, ундан кейин, оила аъзоларингизниям мени кўришга кўзлари учиб турган бўлмаса керак.

– Парво қилманг! – деди ҳамроҳи унга таскин бериб. – Сиз ҳеч тортинманг. Биз содда одамлармиз... Э-ҳе! Менга хат келганга ўхшайди.

Артур столга яқин борди, конвертни очиб, хатни ўқий бошлади, бу билан меҳмоннинг ўзига келиб олишига имкон турдирган эди. Меҳмон ҳам буни тушуниб, ундан миннатдор бўлди. У табиятан сезгир ва одамшаванда эди, шунинг учун, паришонхотир кўринса ҳам, аслида сезгирлигини, одамшавандалигини йўқотмаган эди. У пешанасини яна артиб, хонага диққат билан разм солиб чиқди, лекин унинг кўзлари қопқонга тушишдан хавфсираётган ёввойи ҳайвоннинг кўз-

ларидек така-пука эди, у нотаниш буюмлар қуршовида қолган, бу ерда юз бериши керак бўлган воқеалардан ҳайиқар, нима қилишини билмасди, у ўзининг бесўнақайлигини, юриш-туриши ва хатти-ҳаракатлари ҳам бесўнақай эканлигини тушунарди. Унинг сезгирлиги шу қадар ўткирлашди, шу қадар хижолат чекдики, Артурнинг мактуб оша ташлаган муғомбирона нигоҳи унинг дилига бамисоли ханжардек ботди. Гарчи бу қарашни пайқаган бўлса ҳам, ўзини сезмаганга олди, чунки у энди анча-мунча нарсага, биринчи галда интизомга одатланган эди. Аммо бу ханжар унинг ғурурини жароҳатлади. Бу ерга келгани учун ўзини койиди, лекин шу заҳотиёқ: «Бўлганича бўлди, келишга келдимми, охиригача чидайман», – деб жазм қилди. Чехраси жиддий тус олди, кўзларида ғазаб учқунлари чақнади. У яна атрофга кўз ташлади, бу сафар ўзини қуршаб олган уй жиҳозларини икир-чикиригача хотирасида сақлаб қолиш учун бирмунча дадилроқ мушоҳада қила бошлади. Унинг катта-катта очилган кўзларидан ҳеч нарса четда қолмади; бу нафис буюмларга қараган сари кўзидаги ғазаб учқунлари сўниб, ёқимли ифода пайдо бўла бошлади. У ҳеч қачон нафосатга бефарқ қарай олмасди, бу ерда эса бефарқ қараб бўлмайдиган буюмлар жуда кўп эди.

Унинг эътиборини девордаги мойбўёқ билан ишланган сурат ўзига тортди. Бу суратда қудратли денгиз тўлқини соҳилдаги қояга урилиб парча-парча бўлаётгани тасвирланган эди; момақалдиروқдан дарак берувчи паст сузиб юрган қора булутлар бутун осмонни қоплаган, қутурган тўлқинлар сатҳида эса ботиб бораётган қуёш шуъласи билан ёритилган кичкинагина

шхуна¹ сузиб борар, у бир томонга чунонам оғиб кетган эдики, бутун палубаси кўзга яққол ташланиб турарди. Бу гўзал манзара эди, гўзаллик эса уни ҳамма вақт ўзига ром қиларди. У ўзининг бесўнақай қадам ташлашини унутиб, сурат ёнига яқин келди. Лекин бояги гўзаллик бирдан ғойиб бўлди-қўйди. Энди у ҳар хил бўёқлар билан чаплаб ташланган расмга ҳайрон тикилиб турарди. Кейин у узоқлашди. Шу заҳотиёқ сурат бояги гўзал шаклга кирди. «Найрангли сурат экан, – деган фикрга келди у юзини суратдан ўтириб ва ёпирилиб келган янги таассуротлар ичида, – шундай нафосатни бетайин найрангбозлик учун қурбон қилишибди», – деб қаҳри келиб ўйлаб қўйди. У рассомлик санъати ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга эмас эди. Шу пайтгача у фақат хромолитографияни² биларди, бундай суратлар узоқдан ҳам, яқиндан ҳам бир хилда кўринаверарди. Рост, дўкон витриналарида бўёқ билан ишланган расмларни ҳам кўрган, лекин витрина ойнаси уларни яқиндан кўришга имкон бермасди.

У хат ўқиётган дўстига ўтирилиб қаради-ю, стол устида ётган китобларга кўзи тушди. Унинг кўзлари худди овқат кўриб қолган оч одамникидай чақнаб кетди. Беихтиёр стол томон юрди ва ҳаяжон ичида китобларни бирма-бир кўздан кечира бошлади. У китобнинг ва муаллифнинг номини, ундаги айрим жумлаларни ўқир, уларга завқ билан тикилиб силаб қўярди, бирдан китоблар орасида ўзи яқинда ўқиган китобни кўриб қолди. Лекин шу китоб-

¹ Шхуна – уч мачтали ва қайрилма елканли кема.

² Хромолитография – литография йўли билан уч-тўрт хил рангда босилган сурат.

дан бошқа ҳамма китоблар ҳамда уларнинг муаллифлари унга тамомила нотаниш эдилар. Унинг кўлига Суинберннинг китоби тушиб қолган эди, у ўзининг қаердалигини ҳам унутиб қўйиб, китобни ўқий бошлади; юзи чўғдек қизариб кетди. У муаллифнинг номини билиш мақсадида икки марта бармоғини ўқиётган саҳифасига қўйиб, китобни ёпди. Суинберн! Бу номни эслаб қолади. Суинберн деганлари, афтидан, мушоҳадаси ўтқир одам бўлса керак, ҳар нарсанинг шаклини ҳам, рангини ҳам аниқ тасвирлаган. Лекин ким ўзи у? Кўпчилик шоирлар сингари бундан юз йил бурун ўлиб кетганми ёки ҳозир тирикми, ҳалиям ёзаяптими? У китобнинг иккинчи бетини очди. Ҳа, бу Суинберн бошқа китоблар ҳам ёзган экан. Яхши, у эртага эрталабоқ халқ кутубхонасига боради-да, бу муаллифнинг асарларидан биронтасини олиб ўқийди.

У ўқишга шу қадар берилиб кетган эдики, хонага ёш бир қиз кириб келганини ҳам пайқамади. У Артурнинг овозини эшитиб ўзига келди:

– Руфь! Бу мистер Иден бўлади.

Китоб шартга ёпилди ва йигитнинг бутун вужуди янги бир нотаниш сезгидан сесканиб кетди, у хонага қиз кириб келганидан эмас, балки қизнинг акаси айтган гапдан шу ҳолатга тушган эди. Бу мускулдор гавда ҳаддан ташқари ҳассос эди. Ташқи муҳитнинг сезилар-сезилмас таъсири остида унинг туйғулари ва тафаккури худди алангадек лоп этиб ёниб кетарди. У бениҳоя ҳассос ва назокатли қалб эгаси эди, унинг оташин хаёли эса муттасил ишлаб, нарса-буюмлар орасидаги муносабатларни, уларнинг бир-биридан фарқи ва ўхшашликларини

белгилаб турарди. Уни «мистер Иден» деган сўз сесканиб кетишга мажбур этган эди. Умр бўйи «Иден», «Мартин Иден» ёхуд соддагина қилиб «Мартин» деб юритилган бу йигитни тўсатдан «мистер» деб айтишди. «Шу сўзнинг ўзиям чакки эмас», – деб қўйди у ўзига ўзи. Унинг тушунчаси бирдан улкан фотокамерага айланди ва кўз ўнгида ўзига таниш бўлган лавҳалар: ўтхоналар, трюмлар, доклар, пристанлар, қамоқхоналар ва трактирлар, касалхоналар ва хароба уйлар манзаралари бир-бирини қувалашиб ўта бошлади; бирин-кетин хаёлида жонланган бу жойларда у шундай муомалага кўникиб қолган эди.

Лекин худди шу пайт орқага ўтирилди-ю, қизга кўзи тушди. Унинг хотирасида ғужғон ўйнаб ётган пала-партиш лавҳалар бирданига ғойиб бўлди. Рўпарасида порлаб турган мовий кўзлари шаҳло, олтин сочлари қалин, рангпар, назокатли бир жонон турарди. Йигит қизнинг қанақа кийимда эканлигини пайқамади, аммо унинг либоси ҳам ўзи сингари ғоят ажиб эканлигига ишонарди. У хаёлан қизни нозик бандли оч сариқ олтин ранг гулга ўхшатди. Йўқ, аниқроғи, у илоҳий руҳ, пари, маъбуда эди – негаки бундай олийжаноб нафосат ер юзида учрамайди. Ёхуд китобларда чинданам тўғри ёзилганмикин, жамиятнинг ўзга кибор доираларида шу қизга ўхшаган гўзаллар кўпмикин? Анави Суинберн шу қизни тараннум этса қойил қиларди-да. Эҳтимол, Суинберн анави столда ётган китобидаги Изольдани тасвир этаётганда, айнан унга ўхшаган бир гўзални кўз олдига келтиргандир. Бу фикрлар, тасаввур ва ҳиссиётлар бир онда хаёлидан ўтиб кетди. Ташқи ҳодисалар эса тўхтамай давом этаётган эди.

Руфь кўлини йигитга узатди, улар бир-бирларининг кўлини эркакчасига маҳкам сиқишиб кўришаётган чорда, у қизни ўзига тик қараб турганини сизди. У билган аёллар ҳеч бундай кўл сиқишиб кўришмасди. Улар, умуман, камдан-кам кўл бериб кўришардилар. Яна уни хаёл чулғаб олиб, ранг-баранг манзаралар, ҳар турли аёллар билан учрашгани ва топишгани хотирасида жонланди. Лекин йигит уларнинг барчасини хаёлидан қувиб, қизнинг чеҳрасига боқарди. Бундай қизни у ҳеч қачон кўрмаган эди. У билган аёллар... «у» аёллар дарҳол қизнинг ёнида саф тортиб турдилар. У бамисоли абадиятдек туюлган бир лаҳза ичида, ўзини портретлар галереясига кириб қолгандек ҳис қилдики, бу ерда қиз марказий ўринни эгаллаган, атрофида эса сон-саноксиз аёллар уймаланарди, дарҳол уларнинг ҳар бирини баҳолаб, қиз билан таққослаш лозим эди. Унинг кўз олдида фабрикада ишловчи озгин ва ранги бўзарган аёллар ва шаҳар кўчаларида учратган шўх қизлар, улкан чорвачилик ранчоларида ишловчи батрак аёллар ва оғзидан сигаретаси тушмайдиган мексикалик буғдойранг аёллар намоён бўлди. Сўнг, оёқларига ёғоч кавуш кийган, кўфирчоқсифат япон аёллари пилдираб ўтди, насли айний бошлагани нозик юз бичимидан яққол кўриниб турган Евроосиё аёллари, улардан кейин қора баданларига ҳусн берган гулчамбарларни бошларига тақиб, Тинч океани ороларининг барваста қомат аёллари кўз олдидан ўтди. Ва ниҳоят, қабиҳ ва мудҳиш оломон – Уайтчепел йўлкаларида учровчи сочлари ҳурпайган фоҳишалар, овлоқ исловатхоналарда яшовчи, ҳамма ёғидан кўланса ароқ

ҳиди анқиб турадиган шаллақи хотинлар, жирканч ва бадахлоқ алвастилар, денгизчиларнинг йўлини пойлаб турувчи хотиннамо аянчли махлуқлар, хулмас, лиманларнинг чиқиндилари, одамзот қозонидан чиққан кўпик ва қуйқалар аёллар қиёфасини сиқиштириб, четга суриб қўйди.

– Ўтиринг, мистер Иден, – деди қиз. – Артурнинг ҳикоясидан сўнг сиз билан жудаям танишиш истагида эдим. Сиз ғоят зўр жасорат кўрсатибсиз.

Мартин қўл ҳаракати билан қизнинг гапини бўлди ва: «Бу ҳаммаси беҳуда нарса, менинг ўрнимда бошқа одам бўлса, у ҳам худди шундай қилган бўларди», – деб ғўлдираб қўйди. Қиз йигитнинг кўтарган қўли энди битиб келаётган яра-чақалар билан қопланганини кўрди; иккинчи қўлига қараган эди, у ҳам худди шунақа экан. Кейин синовчан кўзлари билан йигитнинг чеҳрасига тез назар ташлаб чиқиб, унинг ёноғида, пешанасида, сочлари остида ва ниҳоят, бўйнида крахмалланган ёқаси остидаги чандиққа кўзи тушди. У йигитнинг қора мағиз бўйни крахмал ёқадан қизариб кетганини кўриб, кулгисини яширди. Мартин, афтидан, ёқа тақишга одатланмаган бўлса керак. Қизнинг аёлларга хос синчков кўзлари йигитнинг ҳалпилатиб тикилган бесўнақай костюмига, елкаларининг қатқатига, бақувват мушаклари туртиб турган енгларининг фижимига тушди.

Мартин эътиборга лойиқ ҳеч қандай иш қилмаганини яна айтиб, итоаткорлик билан кресло томон йўналди. Бу аснода у қизнинг нозик бир ҳаракат ила креслога ўтиришини завқ билан кузатди ва ўзининг бесўнақай қиёфасини та-

саввур этиб, яна ҳам хижолат бўлди. Бу ҳолат унинг учун янгилик эди. У ўзининг эпчил ёки бесўнақай эканлиги ҳақида ҳеч қачон ўйлаб кўрмаган эди. Шу нуқтаи назардан, ўзининг қанақалиги тўғрисида бош қотирмаган эди. У креслонинг четига омонатгина ўтираркан, қўллари қайга қўймасин, барибир халақит қиларди унга. Бунинг устига, Артур ҳам хонадан чиқиб кетди ва Мартин Иден унинг орқасидан ғайрихитиёрий ҳасрат билан тикилиб қолди. Энди у аёл қиёфасидаги бу рангпар пари билан хонада ёлғиз қолгач, тамомила довдираб қолди. Дўстона суҳбатни эркин давом эттириш учун кишига далда берувчи бирон ичкилик зарур эди-ю, аммо афсуски, бу ерда жин³ сўраш учун на пештахта ёки пивога юбориш учун на югурдак бола бор эди.

– Бўйнингизда чандиқ бор экан, мистер Иден, – деди қиз. – Қаерда бўлган? Балки у биронта ғаройиб саргузашт оқибатидир?

– Бир мексикалик пичоқ урган эди, мисс, – деб жавоб қилди у лабларини ялаб ва хирқироқ овозини тозалаш учун йўталиб олиб. – Муштлашгандик. Кейин, қўлидан пичоқни тортиб олганимда, у бурнимни тишлаб олмоқчи бўлувди.

Мартин бу сўзларни соддагина қилиб айтди, аммо унинг кўз олдида Салина Круцдаги юлдузлар чарақлаган дим кеча манзараси: оппоқ соҳил чизиги, қанд ортилган пароходларнинг чироқлари, сал нарироқдан эшитилаётган сархуш матросларнинг овозлари, мексикалик йигитнинг ғазабдан бурушган башараси, юлдузлар ёруғида кўзининг ваҳшиёна чақнаши,

³ Жин – арақ.

бўйнига санчилган пўлатнинг совуқлиги, тизиллаб оқаётган қон, оломон ва шовқин-сурон, бир-бирига чирмашиб, қум устида у ёқдан-бу ёққа думалаётган икки гавда ва қаердандир узокдан эшитилаётган гитаранинг оҳанрабо садоси жонланди. Бу воқеа шундай содир бўлганди, лекин Мартин буни эслаган заҳоти сесканиб кетди ва анави деворда осилиб турган расмни чизган рассом бу ҳодисани ҳам рангоранг бўёқлар билан тасвирлай олармидийкин деб ўйлади. Оқ соҳил, юлдузлар, юк ташувчи пароходларнинг чироқлари – булар ҳаммаси суратда жуда чиройли чиқса керак – суратнинг ўртасида қум устида муштлашаётганларни ўраб олган қора оломон. Расмда пичоқни ҳам тасвирласа бўларди, негаки юлдузлар шуъласида пўлат жуда чиройли ярақлайди деган фикрга келди у.

Лекин булар ҳақида бир оғиз ҳам гапирмади.

– Ҳа, у бурнимни тишлаб олмоқчи бўлган эди, – деб такрорлади, холос.

– Ў! – деб юборди қиз, Мартин унинг овозида ҳам, чехрасида ҳам саросималик аломатини ҳис қилди. Мартиннинг ўзи ҳам довдираб қолди, унинг офтобда қорайган юзларига ранг югурди, қон қуйилди, лекин унинг назарида, гўё бир соатдан бери ланфиллаб ёниб турган ўчоқ олдида ўтирганидан юзлари шундай ловиллаб ёнаётганга ўхшаб туюлди. Пичоқбозлик сингари хунук нарсалар ҳақида кибор хонимга ҳикоя қилиш муносибмикин. Китобларда ёзилишича, бундай қизлар даврасида ҳеч қачон бунақа мавзуда суҳбат қилмасдилар, – эҳтимол, улар бундай нарсалардан беҳабардирлар ҳам.

Эндигина жонланиб келаётган суҳбат хилгина узилиб қолди. Шунда Руфь яна савол

берди, бу сафар савол унинг ёноғидаги чандиқ ҳақида эди. Қиз йигитга яқин бўлган нарсалар тўғрисида гаплашишга уринаётган эди, буни сезган Мартин дарҳол қизнинг саволига жавоб берди-ю, суҳбатни қизга яқин бўлган мавзуга буришга қарор қилди.

– Шунақа бир воқеа бўлган эди, – деди у қўли билан ёноғини силаркан. – Бир кун кечаси кучли тўлқин пайтида грот⁴ ҳамма лаш-лушлари билан дабдала бўлиб кетди. Тросс симдан эди, у илондай тўлганиб дуч келганни қамчилай бошлади. Вахтадагиларнинг ҳаммаси уни ушлашга отилди. Мен ҳам унга ташланиб, тутиб боғладим, ўшанда юзимга шарақлаб келиб теккан эди.

– Ўй – деди қиз яна, бу сафар бирмунча ҳамдардлик билан, лекин барибир у «грот», «тросс» сўзларининг маъносига асло тушунмас эди.

– Ҳалиги... Свайнберн, – деб Мартин ўз режасини амалга оширишга киришди-ю, аммо бу сўзни янглиш талаффуз этди.

– Ким?

– Свайнберн, – деб такрорлади йигит, – шоир.

– Суинберн, – деб қиз унинг сўзини тузатди.

– Ҳа, ўша, – деб гапира бошлади Мартин яна чўғдек қизариб, – ўлганига анча бўлганми?

– Унинг ўлганини эшитган эмасман, – қиз унга ажабланиб боқди. – Сиз у билан қаерда танишгансиз?

– Э, мен уни ҳечам кўрмаганман, – деб жавоб қилди йигит. – Сиз кирмасингиздан олдин анави столда ётган китобни очиб, бир-иккита

⁴ Грот – ўрта мачтага ўрнатилган пастки қийроч сакан.

шеърини ўқигандим. Унинг шеърлари сизга ёқадими?

Қиз Мартинни қизиқтирган нарса тўғрисида эркин ва равон гапира кетди. Йигит ўзини хийла дуруст ҳис эта бошлади ва ҳатто креслога баҳузур ўтириб олди, шунга қарамай, гўё кресло тагидан сирғалиб чиқиб кетиб, ерга «тап» этиб ўтириб қоладигандай, унинг икки ёндоридан маҳкам ушлаб ўтирарди. У қизга таниш бўлган мавзунини ўртага ташлашга муяссар бўлди, энди эса қизнинг бу жажжи гўзал бошида нечоғли кўп ақл борлигидан таажжубланиб ва айни вақтда, унинг зариф латофатидан завқланиб, гапларига диққат билан қулоқ соларди. У қизнинг дудоқларидан осонгина отилиб чиқаётган сўзларнинг маъносини англашга ҳаракат қилса ҳам, бу сўзлар уни таажжублантирса ҳам эшитганларининг барини англашга тиришарди. Руфь айтган гапларнинг бари унинг миясини ишлашга мажбур этарди. Ақлий ҳаёт бу ёқда экан, деб ўйларди у, етти ухлаб тушимга кирмаган порлоқ ва ажиб ҳаёт бу ёқда экан. Мартин атрофини ўраб олган барча буюмларни мутлақо унутиб, ҳарис кўзларини қизга тикди. Ҳа, бу қиз шу қадар ажиб бир хилқат эдики, у деб яшаса, унга интилса, унинг учун курашса ва унинг йўлида жон фидо қилса арзийди. Китобларда тўғри ёзилган экан. Дунёда мана бунақа аёллар бўларкан-у. Мана ўшалардан бири. Бу қиз Мартиннинг хаёлига қанот бахш этди, натижада йигитнинг кўз олдига улкан ва порлоқ лавҳалар намоён бўлди ва у лаҳзаларда сеҳрли ва романтик образлар, ишқ-муҳаббат манзаралари ва заррин чечак

янглиғ шу сўлим аёл йўлида қилинган мардонавор ишлар бир-бирига қоришиб кетди. Мартин ана шу антиқа сароб сингари жимирлаб, мавжланиб турувчи лавҳада ўзи билан санъат ва адабиёт ҳақида суҳбат қуриб ўтирган аёлни кўрди. Йигит қизга тикилиб ўтириб, унинг гапларини тингларкан, ўз кўзларида, қизга тикилган ўткир кўзларида эркак киши табиати акс этиб турганини пайқамасди. Лекин ҳаётни ва эркаклар табиатини яхши билмаган бу қиз йигитнинг ўтдек чақнаб турган кўзларига кўзи тушди-ю, аёлларга хос эҳтиёткорлик билан ўзини тутиб олди. Шу пайтгача биронта ҳам эркак унга бу тарзда тикилмаган эди, шунинг учун ҳозир қиз уялиб кетди. Қиз суҳбат калавасининг учини йўқотиб, дудуқланди ва гапдан тўхтади. У бу одамдан кўрқарди ва айни вақтда унинг бу тарзда тикилиши негандир қизга хуш ёқарди. Тарбия билан сингдирилган одатлар қизни бу сеҳрли, макрли жозибанинг таҳлика ва қудратидан огоҳлантирарди; бироқ савқи табиий сезгиси унинг қонини жўшурдирар ва ундан ўзининг ким ва нима эканлигини унутишни талаб қилар, бу бошқа муҳит одами бўлган меҳмон сари, қўллари яра-чақа ва ёқа тақишга одатланмаган бўйнида қирмизи доғ бўлган, яъни, тўпори одамлар орасида яшаб, қўпол ҳаётнинг чиркин изларини сақлаб қолгани сиймосида очиқдан-очиқ сезилиб турган йигит сари отилишини талаб этарди. У ифбатли қиз эди ва ана шу маъсумалиги туфайли нафратланарди, лекин у айни вақтда аёл эди ва боз устига аёллик табиатининг ўзига хос ажиб хислатларини эндигина англай бошлаган аёл эди.

– Демак, мен айтгандек... ҳа, нимани гапираётган эдим? – деди бирдан қиз сўзини бўлиб ва ўзи шўх кулиб юборди.

– Сиз, Суинберн шунинг учун ҳам буюк шоир бўла олмадики, деётувдингиз. Ҳа... худди шу жумлада тўхтаган эдингиз, мисс...

Шу гапни айтди-ю, гўё тўсатдан қорни очиқиб кетгандек бўлди. Қизнинг кулгисидан йигитнинг вужуди ёқимли жимирлаб кетди. Худди кумушдек, деб ўйлади у, худди жажжи кумуш қўнғироқчалардек жарангли экан кулгиси; айна шу дамда ва фақат бир зумгагина йигитнинг тасавурида узоқ ўлка намоён бўлди – Мартин у ерда пушти ранг гулга бурканган олча дарахти остида папирос чекиб ўтирар ва похол сандал кийган қавмларини ибодатга чақирувчи мезанали будда ибодатхонасининг қўнғироқчалари садосига кулоқ соларди.

– Ҳа, ҳа... Миннатдорман сиздан, – деб жавоб берди қиз. – Суинберн шунинг учун ҳам буюк шоир бўла олмадики, очиги, у баъзида хийла қўпол ёзади. Унинг ўқишга арзимайдиган шеърлари ҳам бор. Чинакам шоирнинг ҳар бир мисраси гўзал ҳақиқат билан бойитилган бўлади ва инсонни энг юксак ва олийжаноб туйғулар сари чорлайди. Буюк шоирнинг асаридан бир мисрасини ҳам олиб ташлаб бўлмайди. Ундай қилинса, жаҳон кўп нарсани йўқотган бўлар эди.

– Мана бу ерда ўқиганларим, – тараддудланиб гапира бошлади йигит, – жудаям яхши шеърга ўхшади... Менинг хаёлимгаям келгани йўқ эди унинг бунақа... бунақа бетайинлиги. Эҳтимол, унинг бошқа китоблари шунақадир.

– Сиз ўқиган шу китобда ҳам чиқариб ташланса ҳеч зиён етмайдиган мисралар кўп, –

деди қиз ҳеч эътирозга йўл қўймайдиган қатъий оҳангда.

– Афтидан, мен у мисраларни учратмаган бўлсам керак, – деди Мартин. – Мен ўқиган шеърлар жуда яхши ёзилган. Худди қуёш ёки прожектордек дилингни ёритади. Менга шундай туюлди мисс, балки мен шеърда ҳеч вақога тушунмасман-а.

У ўзининг пойма-пой гапираётганини ноилож эътироф этаркан, бирдан сукутга толди. У ҳозир ўқиган шеърларида ҳаёт кучини ва унинг илиқ нафасини ҳис этган эди, бироқ буни тан олиш учун унда забон йўқ эди. У ўзини ёт бир кемага тушиб қолган ва қоронғи тунда нотаниш ускуна-анжомларга қоқилиб-суқилиб юрган матросга ўхшатарди. Яхши, деб жазм қилди у, демак, қандай қилиб бўлмасин, бу бегона муҳитга кўникишим керак. Ҳали ҳеч қачон у ўз истагига эришмай қолган вақт бўлмаган, ҳозир эса у ўз туйғу ва фикрларини Руфь тушунадиган қилиб ифода этишни астойдил хоҳларди. Қиз унинг кўз олдидаги уфқни тўсиб қўйган эди.

– Мана, масалан, Лонгфеллони олайлик... – деб гап бошлади қиз.

– Ҳа, ҳа. Уни ўқиганман, – деб Мартин шартта қизнинг сўзини бўлди, ўзининг адабиёт соҳасидаги оз бўлса-да бутун билганларини тезроқ изҳор этиш ниятида. Қиз ҳам Мартиннинг унчалик оми эмаслигини билиб қўйсин. – Мен унинг «Ҳаёт суралари»ни, «Экс цельсиор»ини... ўқиганман, вассалом.

Қиз кулимсираб бош ирғади, йигит унинг табассумидан уни аяб мурувват қилаётганини пайқади. Мартин ўзини биланонд кўрсатишга

уриниб тентаклик қилиб қўйди. Ахир бу Лонгфелло сон-саноқсиз асарлар ёзган бўлса керак.

– Сиз билан суҳбат қуришга журъат этганим учун мени кечиринг, мисс, – деди йигит. – Очирини айтсам, бундай нарсаларга кам тушунаман. Буларга менинг ақлим етмайди... Лекин уларга ақлим етадиган бўлгунча қўймайман...

Унинг охирги сўзлари худди таҳдид сингари янгради. Овози жаранглар, кўзлари чақнар, лаблари чеккасидаги ажинлар кўзга яққол ташланарди. Қизнинг назарида, ҳатто қуйи жағи ҳам олдинга туртиб чиққандек, шу сабабдан бутун юзи аллақандай ёқимсиз, ҳаёсиз қиёфа касб этгандек бўлди. Айни вақтда, йигит қалбида мавж ураётган жасорат тўлқинлари қизга келиб урилгандек бўлди.

– Мен ишонаманки... аминманки, сиз уларга ақлингиз етадиган бўлгунча қўймайсиз, – деб таъкидлади қиз кула-кула. – Сиз жуда кучлисиз!

Унинг кўзи бир лаҳзага йигитнинг қуёшда қорайиб бронза тусига кирган, куч-қувват ёғилиб турган, буқаники сингари йўғон ва мускулдор бўйнига тушди. У қизнинг қаршисида хижолат чекиб, тортинчоқлик билан ўтирган бўлса ҳам, Руфни яна ўзига жалб этди. Бирдан қизнинг хаёлига телба бир фикр келиб қолди. Қизнинг тасавурида, агар ҳозир йигитнинг бўйнидан қучоқласа, унинг бутун куч ва қудрати ўзига ўтадигандек эди. Қиз бу фикридан уялиб кетди. Гўё унинг табиатидаги яширин иллат бирдан ошкор бўлиб қолгандек эди. Бундан ташқари, жисмоний куч унга баъзи жиҳатдан доимо тубанлик ва бесўнақайликни эслатарди. Эркак кишининг ҳусни унинг келишган қомагида деб ҳисобларди Руфь шу пайтгача. Бироқ

антиқа бир фикр ҳеч хаёлидан кетмасди. Унда қандай қилиб бу офтобда қорайган бўйинни кучоқлаш орзуси туғилганига ҳеч тушунолмасди. Ҳолбуки, бунинг жавоби оппа-осон эди. Қиз табиятан жуда нозик эди, шу сабабли ҳам, ўз жисмида етишмаётган куч-қувват сари бутун вужуди ва қалби билан талпиниши табиий эди. Лекин қиз буни тан олмасди, у фақат ҳеч бир эркак унинг қалбига мана шу нотўғри талаффузи қулоққа дағал ботувчи йигитчалик кучли таъсир этмаганини биларди, холос.

– Ҳа, умуман, мен оддек соғман, – деди Мартин. – Лозим бўлса, занглаган темирниям ҳазм қилиб юбораман. Лекин мана ҳозир гўё ҳеч нимани ҳазм қилолмаётганга ўхшайман. Сиз айтаётган гапларнинг кўпини ҳазм қилишга қурбим етмайди. Биласизми, ҳеч қачон мени бундай нарсаларга ўргатишмаган. Мен китобларни, шеърларни яхши кўраман, вақт топилган пайтларда ўқиб тураман. Лекин у китоблар ҳақида мен ҳеч қачон сиздек мулоҳаза юритмайман. Шунинг учун ҳам улар ҳақида гапиришга қийналаман. Мен мисоли нотаниш денгизда харитасиз, компасиз сузиб кетаётган денгизчига ўхшайман. Ҳолбуки, мен бу масалаларнинг маъносига тушунишни истардим. Балки сиз менга ёрдамлашарсиз? Ўзингиз қаёқдан биласиз шунча кўп нарсани?

– Мен мактабда ўқиганман, – деб жавоб қилди қиз.

– Болалигимда мен ҳам мактабга борганман, – деб эътироз билдирди йигит.

– Тўғри, лекин мен ўрта мактабни битирганман, кейин университетга қатнаганман, лекциялар эшитганман.

– Сиз университетда ўқиганмисиз? – деб Мартин ошкора таажжуб билан такрор сўради. Шу заҳотиёқ улар бир-биридан миллион миль масофага узоқлашиб кетди.

– Мен ҳозир ҳам ўша ерда ўқийман. Мен инглиз филологиясидан махсус курс тинглайман.

Мартин «филология» нималигини билмасди, шунга кўра ўз нодонлигини тан олиб сўради:

– Университетга кириш учун қанча вақт ўқисам бўлади?

Қиз унинг илмга интилишини маъқуллаб, далда бермоқчи бўлди.

– Бу сизнинг илгари қанча ўқиганингизга боғлиқ. Сиз ўрта мактабда ҳеч ўқимаганмисиз? Ҳа, албатта ўқимагансиз... Лекин бошланғич мактабни битиргандирсиз?

– Битиришимга атиги икки йил қолганда ташлаб кетганман... – деди Мартин. – Лекин ҳамisha мукофот олиб ўқирдим.

У мақтанчоқлик қилгани учун шу заҳотиёқ ўзини койиб, креслонинг бандларини шундай маҳкам сикдики, бармоқлари увушиб қолди. Айни вақтда, у хонага бир хонимнинг кириб келганини кўрди. Қиз дик этиб ўрнидан туриб, ўша аёлга пешвоз юрди. Улар ўпишиб кўришдилар ва бир-бирларини қучоқлаганча Мартин томон кела бошладилар. Онаси бўлса керак, деб ўйлади йигит. Бу баланд бўйли, малла ранг сочли, сарвқомат, улуғвор ва гўзал аёл шу бадавлат хонадоннинг бекасига муносиб либос кийган эди. Хонимнинг эғнидаги кўйлакнинг нафис бичими кишини ром қиларди. Хонимнинг бутун сиймоси Мартин Иденга у саҳнада кўрган аёлларни эслатарди. Кейин у худди шундай басавлат ва башанг хонимларни Лон-

дон театрларининг вестибюлларида кўрганини эслади; ундай чоғларда, Мартин то полисмен кўчага, ёмғирга қувиб чиқармагунча, улардан кўзларини узмай томоша қилиб турарди. Шундан кейин Йокогаманинг Гранд Отели хаёлида жонланди; у ерда ҳам Мартин бу сингари хонимларни узоқдан томоша қилар эди. Шу заҳотиёқ Йокогама шаҳрининг ва лиманнинг юзлаб манзаралари Мартиннинг кўз олдидан лип-лип ўта бошлади. Лекин у хотира калейдоскопини ёпишга ва ҳозирги муҳитга эътибор беришга уринди.

У хонимга ўзини танитиш мақсадида ўрнидан туриши кераклигини пайқади ва шимининг тиззалари бесўнақай пуфак бўлиб турганини ҳис қилиб, зўр-базўр ўрнидан турди. Қўллари беихтиёр шалвираб ёнига тушди, ҳозир синовдан ўтажагини эслаши билан чехраси тумтайиб кетди.

ИККИНЧИ ВОВ

Емакхонага ўтиш Мартин учун ўлимдан қаттиқ бўлди. У ҳар дақиқа турганиб кетиши мумкин бўлган бу уй анжомлари орасидан ўтиб бораркан, қадамини секинлаштирар, қоқилар, тўхтар ва баъзан ўзини ҳеч ҳам манзилга ета олмайдигандек ҳис қиларди. Шунга қарамай, Мартин бу таҳликали йўлни ахийри босиб ўтди; энди у қизнинг ёнида ўтираркан, пичоқ-санчқиларнинг кўплигидан ваҳимага тушди. Бу буюмлар унга қандайдир хатардек туюлди; Мартин ярақлаб ётган пичоқ-санчқиларга кўзлари қамашиб кетгунча маҳлиё бўлиб тикилиб қолди; ана шу ярақлаган лавҳа фониде матрос кубригидаги таниш манзара намоён бўлди; ўзи

ҳам, ўртоқлари ҳам кубрикда буклама пичоқ билан, баъзида тўғри қўл билан тузланган гўшт ер ёки ҳаммалари қинғир-қийшиқ темир қошиқ билан бир товоқдан бўтқа бўлиб қолган нўхат шўрва ичар эдилар. Унинг димоғига сасиган гўшт ҳиди, қулоғига эса матросларнинг чапиллатиб овқат ейиши ва бунга жўр бўлаётган кема анжомларининг ғижир-ғижир эшитилаётганга ўхшади. Матрослар худди тўнғизга ўхшаб шапиллатиб овқат еркан, деган фикрга келди Мартин; майли, бу ерда у ўзига эҳтиёт бўлади. Овқатни чапиллатмасдан чайнашга уринади, буни доим эслаб туради.

У стол атрофида ўтирганларга бир-бир назар ташлаб чиқди. Қаршисида Артур билан акаси Норман ўтирарди. Руфнинг акалари, деб ўйлади ичида ва уларга нисбатан қалбида самимий ҳусни таважжуҳ ҳисси уйғонди. Бу оила аъзолари бир-бирларига нақадар меҳрибон-а! У Руфнинг ўз онасини қарши олганини, қандай самимий ўпишганини, бир-бирларини кучоқлаганча унинг олдига қандай юриб келишганини хотирлай бошлади. Мартин туғилиб ўсган муҳитда она билан бола ўртасидаги бу сингари меҳрибонлик одат тусига кирмаган эди. Унинг учун бу маълум даражада янги бир кашфиёт эди, бу – зодагонлар синфигина назокат ҳиссига мушарраф бўлишини исботлар эди. Бу янги муҳитда у кўришга муяссар бўлган барча нарсалар ичида энг гўзали шу эди. У беҳад таъсирланиб кетди ва қалби меҳрибонлик туйғуси билан тўлди. Мартин бутун умр муҳаббатга муштоқ эди. Унинг табиати ишқ-муҳаббатга ўч. Бутун вужуди шуни талаб этар эди. Лекин у ишқ-муҳаббатсиз яшаб келар ва

оқибатда ёлғизликда юраги тошга айланиб борарди. Ҳолбуки, у ҳеч қачон муҳаббатга эҳтиёжи борлигини фаҳмламас эди. Бунинг ҳозир ҳам пайқамасди. У кўз ўнгида фақат муҳаббатнинг шарпасинигина кўрди, ҳозир ана шу олийжаноб, сернашъа ва нафис туюлган шарпа унинг қалбини ҳаяжонга солган эди.

Мартин дастурхон тепасида мистер Морзнинг йўқлигидан хурсанд эди. Руфь билан, унинг онаси ва акаси Норман билан танишганининг ўзи унга кифоя эди, Артур билан эса бир оз таниш. Бунинг устига яна отаси билан танишиш жуда ортиқча бўларди. Назарида, у ҳеч қачон меҳнат қилиб бунчалик кўп чарчамагандек эди. Энг оғир меҳнат ҳам бугун бу ерда қилаётган ҳаракатлари олдида болалар ўйинидек осон туюларди. Йигитнинг пешанасини майда тер томчилари қоплади, кўйлагини эса одатланилмаган жуда кўп масалаларни ечишга уриниш натижасида жикқа ҳўл бўлган эди. У илгариги овқатланишига мутлақо ўхшамаган янгича тарзда овқатланиши, қайси бирининг нимага ишлатилишини илгари билмаган пичоқ-санчқилардан тўғри фойдаланиш учун яширинча бошқаларга қараши ва айни вақтда селдек тинмай оқиб келаётган таассуротларини миясига сингдириб олиши лозим эди (хаёлида бу таассуротларни тасниф қилишга зўрға улгураётганди); шу билан бирга у яна Руфга нисбатан кучли майли борлигини ҳис қилардики, бу майл унинг қалбини ноаниқ ва изтиробли ҳаяжон билан тўлдирган эди; яна у Руфь яшаб турган ҳаёт поғонасига кўтарилишни зўр эҳтирос билан орзу қилар ва бу мақсадга қандай қилиб муяссар бўлиш ҳақида зўр

бериб, тўхтовсиз ўйларди. У қайси вақтда қайси пичоқ ё санчқини ишлатиш кераклигини билиш учун рўпарасида ўтирган Норманга ёки овқатланаётган бошқа бирон одамга кўз қирини ташларкан, айна замонда даврада ўтирган ҳар бир кишининг хусусиятини хотирасида аниқ сақлаб қолишга ва унинг Руфга нисбатан муносабатини аниқлашга уринарди. Бундан ташқари, у гапириши, ўзига қарата айтилган гапларга ёки даврада ўтирганларнинг суҳбатига қулоқ солиши, зарур бўлган чоғда жавоб бериши ва жавоб қилаётган пайтда адабсиз гапларга одатланган тилини биронта номаъқул гап айтиб юборишдан тийиши лозим эди. Бу ҳам етмагандай, яна курси ортига сездирмай келиб, мисоли бир тасқарадай серрайиб турувчи ва жумбоқ айтиб, дарҳол жавоб талаб қилувчи малай Мартинни доим таҳликага солиб турарди. Мартинни яна бармоқларни чайиш учун қўйилган идиш ҳақидаги фикр муттасил безовта қиларди. Ўша идишлар ҳадеганда райриихтиёрий равишда эсига тушар, улар қандай идиш экан, қачон столга қўйишаркин, деб ўйларди. Шу пайтгача у шундай идишлар мавжудлигини фақат эшитган эди, энди бўлса мана, бир-икки дақиқадан сўнг, уларни ўз кўзи билан кўради, ахир у асилзода кишилар билан ўтирибди-ку, ахир улар овқатдан кейин бармоқларини чайишга одатланган-ку, энди Мартин ҳам – ҳа, унинг ўзи ҳам шундай қилиши лозим. Лекин ҳаммадан кўра, бу одамлар билан қандай муомалада бўлишим керак, деган саркаш бир фикр ҳеч хаёлидан кетмасди. Қандай муносабатда бўлиш керак? Бу масалани ҳал қилишга зўр бериб, астойдил ҳаракат

қиларди. Баъзан ўзини бошқача одам қилиб кўрсатиш истаги уни васвасага соларди, лекин шу заҳотиёқ кўлидан ҳеч иш келмаслиги, муғомбирликни эплай олмаслиги ва бир зумда шарманда бўлиши мумкинлигини эслаб, фикридан қайтарди.

Хаёли шу фикрлар билан банд бўлган Мартин овқатнинг биринчи ярмини сукутда ўтказди. Шу хатти-ҳаракати билан у Артурнинг айтганларини инкор этган эди, чунки у, овқатга бир ёввойи одамни бошлаб келаман, лекин кўркманглар, ўша ёввойи жуда антиқа одам, деб уйдагиларни огоҳлантириб қўйган эди. Келиб-келиб Руфдай қизнинг акаси Мартинга шундай хиёнат қила олиши, хусусан, Мартин уни фалокатдан қутқариб қолгандан кейин шундай хиёнат қилиши икки дунёда ҳам бу содда йигитнинг хаёлига келмасди. Шунга кўра, Мартин ўзининг ночорлигидан эзилар ва атрофида юз бераётган ҳодисаларга маҳлиё бўлиб ўтирарди.

У умрида биринчи дафъа таомнинг фақат жисмоний эҳтиёжни қондирувчи нарса эмаслигини тушунди. Авваллари нима еяётганига ҳеч қачон эътибор бермасди. У нарсалар таом эди, вассалом. Бу ерда, бу стол даврасида эса, у гўзалликни ҳис этувчи туйғусини қондирар, чунки бу ерда таом нафосат талабларига жавоб берарди. Наинки нафосат, балки ақлий эҳтиёж талабларини қаноатлантирарди. Мартиннинг мияси зўр бериб ишларди. Атрофида ўтирганлар у тушунмайдиган сўзлар билан ёки у фақат китоблардагина учратган ва Мартинга мансуб бўлган муҳит кишиларининг ҳатто гапиришга ҳам тили келишмайдиган сўзлар-

ни ишлатишарди. У бу ажойиб оила, яъни, қиз оиласи аъзоларининг бундай сўзларни эркин талаффуз этишларига қулоқ солиб ўтираркан, ҳаяжонланганидан титрарди. Мартин китобларда ўқиган жамики жозибали, юксак ва латиф нарсалар ҳақиқат бўлиб чиқди. У ширин хаёллари бирданига хаёл олаmidан чиқиб, ҳақиқатга айланган ва шунинг учун хурсанд бўлган киши вазиятига тушиб қолган эди.

У ҳали ҳеч қачон ҳаётнинг бу қадар юксак поғонасига чиқмаган, шу сабабли атрофдагиларнинг эътиборини мумкин қадар ўзига камроқ жалб этишга уринар ва стол даврасида ўтирганларни кузатиб, гапларига қулоқ соларкан, агар қиз унга мурожаат этса, «ҳа, мисс» ва «йўқ, мисс» деб, агар унинг онаси мурожаат қилиб қолса, «ҳа, мэм», «йўқ, мэм» деб қисқа-қисқа жавоб берарди. Агар унга қизнинг акалари мурожаат қилгудай бўлса, денгизчилар интизоми қондасига биноан «эшитаман, сэр» деб юборишдан ўзини зўрға тутиб қоларди. Шу хатти-ҳаракати билан у ўзини ерга уришини ҳис қилар, агар у қизга ёқмоқчи бўлса, бундай қилмаслиги керак эди. Бундан ташқари, Мартиндаги виқор ҳам бунга йўл бермас эди. Худо ҳаққи, мен улардан кам эмасман, деб ўйларди у; агар улар мен билмаган кўп нарсаларни билишса, мен ҳам уларни баъзи бир нарсаларга ўргатишим мумкин. Лекин шу пайт қиз ёки унинг онаси «мистер Иден» деб унга юзланса, мағрурлигини унутиб, терисига сиғмай жилмаярди. Ҳозир у маданий одам эди ва илгарилари фақат китоблардагина ўқиган кишилар даврасида овқатланарди. Гўё у ўзи китобга

тушган-у, энди қалин китоб саҳифалари бўйлаб сайр қилиб юргандек эди.

Лекин Мартин айна дамда Артур тасвирлаган ёввойи одамга қараганда кўпроқ ювош кўзичоқни эслатиб ўтираркан, ўзимни қандай тутишим керак, деган савол устида ҳамон бош қотирарди. У асло ювош кўзичоққа ўхшамас, унинг мустаҳкам иродаси иккинчи даражали роль ўйнашга рози эмас эди. У фақат зарурат туғилгандагина гапирар ва унинг нутқи меҳмонхонадан емакхонага ўтиш пайтидаги ҳолатни эсга туширарди – у гапда ҳам боя юргандагидек қоқилар, ўзининг кўп тиллар қоришмасидан ташкил топган сўз бойлигини титкилаб, зарур сўзларни тўғри талаффуз эта олмасликдан кўрқар, ўзига таниш сўзлар эса бу асилзодаларга кўпол туюлиши ёки улар тушунмай қолишидан кўрқиб, тўхтаб қоларди. Сўз тополмагани ўзига зиён етказаётгани, аслида ҳис қилаётган ва ўйлаётган фикрларини баён этишга халал бераётгани уни муттасил азобларди. Бунинг устига, қотирма ёқа бўйнини бўғаётгани каби бу сўзлар ҳам унинг эрксевар руҳини жиловлаб қўйган эди. У узоқ чидай олмаслигини биларди. Уни чулғаб олган ҳис ва тушунчалар зўр бериб сиртга чиқиб, муайян бир шакл касб этишга интиларди; ниҳоят, Мартин ўзининг қаерда ўтирганини унутиб қўйди ва ўзи кўп такрорлашга одатланиб қолган эски таниш сўз орзидан чиқиб кетди.

Мартин орқасида қаққайиб туриб, хиралик билан овқат таклиф этаётган лакейнинг қўлидаги идишни рад этди ва қисқа ҳамда аниқ қилиб:

– Пау, – деди.

Стол атрофида ўтирганларнинг ҳаммаси, бир нарсани кутгандек, бир зум қотиб қолиш-

ди, хизматкор заҳарханда қилишдан ўзини зўрға тутиб турарди, Мартиннинг ўзи эса, даҳшатга келиб, ҳанг-манг бўлди. Лекин зудлик билан ўзини қўлга олди.

– Бу канакча сўз, – деди у, – «етар», «бас» деган маънода. Бехос оғзимдан чиқиб кетди.

Руфь Мартиннинг қўлларига қизиқсиниб тикилиб ўтирарди, буни сезган йигит суҳбатга берилиб кетиб, гапида давом этди:

– Мен яқинда Тинч океанида юрувчи почта пароходларидан бирида келдим. У манзилга кечикаётган эди, биз Пюджет кўрфазининг портларида роса терлаб-пишиб юк ордик. Ўшанда қўлимнинг териси шилиниб кетганди.

– Мен асло бунга қараётганим йўқ эди, – деди қиз шоша-пиша. – Шундай басавлат йигит бўла туриб, қўлларингиз жуда кичкина экан.

Мартин, гўё яна бир нуқсонини юзига солишгандек, қизариб кетди.

– Ҳа, – деди у маъюс оҳангда, – тўғри, муштумларим кичкина. Лекин мушакларим зўр, урган одамимни омон қўймайман. Агар бирон-тасининг тумшуғига ўхшатиб туширсам борми, қўлим қонга бўялмай қолмайди.

Шу гап оғзидан чиқди-ю, Мартин пушаймон бўлди. У ўзидан ўзи нафратлана бошлаганини сизди, чунки тилини тия олмай, хийла ёқимсиз нарсалар тўғрисида гапириб юборган эди.

– Сиз Артурга, сизга мутлақо бегона бўлган одамга ёрдамга отилиб, ғоят мардлик кўрсатгансиз, – деди Руфь назокат билан, унинг хижолат бўлганини пайқаса ҳам, сабабига тушунолмай.

Мартин эса бу гаплар одоб юзасидан айтилганига тамомила тушуниб хурсанд бўлди

ҳамда миннатдорлик ҳиссига берилиб, яна тилига эрк берди.

– Бўлмаган гапни қўйинг, – деди у, – ҳар ким ҳам менинг ўрнимда бўлса, шундай қиларди. Ўша аблаҳлар жанжални уч пулга сотволишаркан. Артур уларга теккани ҳам йўқ. Артурга ташланишган эди, мен улар устига отилдим, роса пўстақларини қоқдим ўзимам. Рост, қўлларим хийла жароҳатланди-ю, аммо баъзиларининг тишини қоқиб қўлига бердим. Шундай бўлганига жуда хурсандман. Агар мен...

У бирдан ўзининг нақадар тубан одам эканлигидан ҳайратга келиб, бу қиз билан ҳатто бир ҳаводан нафас олишга ҳам лойиқ эмаслигини сезган ҳолда, орзини ланг очганча жим бўлиб қолди. Артур гапни илиб кетиб, паромда юз берган воқеани – аллақандай маст безорилар унга ёпишганини, Мартин Иден уларга ташланиб, уни қутқарганини – энди йигирманчи марта ҳикоя қиларкан, бу можаро қаҳрамони хўмрайиб, ўзининг каллаварамлигини намойиш қилгани ҳақида чурқ этмай ўйлаб ўтирар ва бундай кишилар даврасида ўзимни қандай тутишим керак ахир, деган савол устида яна ҳам кўпроқ бош қотириб қийналарди. У яккаш қилиш керак бўлмаган ишни қиларди. У бу одамлар тоифасидан эмасди ва уларнинг тилида гаплашишни билмасди. Бунга шак-шубҳа йўқ эди. Нима, уларга тақлид қилсинми? Лекин бундан наф йўқ, муғомбирлик унинг табиатига тўғри келмайди. Унинг қалбида алдамчилик ва сохталикка ўрин йўқ. Бўлганича бўлар, у ўз қиёфасида қолиши керак. Ҳозир Мартин улар сингари гапира олмайди, лекин вақти келганда бу нарса қўлидан келади; бу унинг қатъий

қарори. Ҳозир-чи, гунг бўлиб ўтира олмайди-ку ахир! Ҳозир ўз тилида, албатта, нутқини атрофдагиларни хижолат қилмайдиган ва уларга тушунарли ҳолда юмшатиб гапираверади. Бунинг устига, у сукут сақлаш билан ўзи аслида тушунмаган нарсаларни тушунгандай қилиб кўрсатмоқчи эмас. Шунга кўра, ака-укалар университет ҳақида гапириб ўтириб, бир неча бор «триг» сўзини ишлатишган эди, Мартин Иден ўз аҳдига амал қилиб улардан сўради:

– «Триг» нима дегани?

– Тригонометрия, – деб жавоб қилди Норман. – Олий «матика»нинг бир қисми.

– Хўш, «матика» нима? – деб Мартин навбатдаги саволни берган эди, бу сафар негадир ҳамма Норманга қараб кулиб юборди.

– Математика, яъни, арифметика, – деб жавоб берди у.

Мартин Иден бош иргатди. У биринчи қараганда ниҳоятда поёнсиз туюлган ҳикмат уфқи-га назар ташлаган эди. Лекин у кўрган нарсалар аниқ бир шаклга кирди. Мартиннинг ғайриоддий тасаввур кучи мужаррад тушунчаларни муайян тушунчалар шаклида гавдалантирарди. Унинг миясида тригонометрия билан математика ва шу сўзлар билан ифодаланган билимнинг барча соҳалари ёрқин манзара касб этди. Гоҳ қуёшнинг заррин нурларига чўмган, гоҳ у шуълаларни ўзига сингдириб юборган яшил япроқларни, ўрмон орасидаги ялангликларни Мартин худди кўз олдида расм кўраётгандек тасаввур қиларди. Узоқдан ҳамма нарса ҳарир қирмизи парда билан ўралгандек туюларди, лекин бу парда ортида номаълум ўлка, хаёлий мўъжиза ўлкаси мавжуд эканлигини у

қатъий биларди. Буларнинг ҳаммаси бамисоли шаробдек кайф бағишларди кишига. Бу ерда жасорат кўрсатиш учун замин, тафаккур ва меҳнат учун кенг майдон, забт этиш учун олам бор эди – оқибат, шу оннинг ўзида йигит тафаккурининг энг теран еридан: шу қиз учун, шу ёнида ўтирган нилуфар сингари сўлғин қиз учун бу оламини забт этиш керак деган фикр қалқиб чиқди.

Чарақлаб турган бу манзарани Артур барбод қилди, чунки у Мартин Иден ниҳоят ёввойилигини бир кўрсатса эди деб астойдил уринарди. Мартин ўз аҳдини унутгани йўқ эди. У шу оқшом биринчи марта шинавандалик билан иш кўрди ва ижод завқига берилиб кетиб, аввалига зўр-базўр, кейин бемалол, ҳаётни ўзи билган тарзда тасвирлашга уриниб, ҳикоя қила бошлади. Божхона катери «Алкион» деган контрабанда шхунасини тутганда, Мартин ўша шхунада матрос бўлиб ишларди. Мартинда кўриш қобилияти ва бунинг устига кўрганларини ҳикоя қилиб бериш қобилияти зўр эди. У денгиз пўртанасини, кемаларни, команда аъзоларини тасвирларкан, ўз тасавури кучи билан тингловчиларни унинг кўзи билан кўришга мажбур этарди. У худди ҳассос санъаткордек, сон-саноқсиз тафсилотлар ичидан энг ёрқин, энг ғаройибларини танлар, ўзига хос сўзамоллиги, илҳоми ва қудрати билан тингловчиларни ром қилиб, нур, ранг ва ҳаракатга бой манзараларни уларнинг кўз олдида намоён қиларди. Баъзан ҳикоянинг ҳаётийлиги ёки айрим жумла тузилишлари тингловчиларни хижолатга солиб қўярди, лекин унинг ҳикоясидаги қўполлик албатта гўзаллик билан, фожиа эса ҳажвия

билан, денгизчиларга хос ҳозиржавобликнинг ажойиб ва шўх намуналари билан алмашилиб турарди.

Мартин Иденнинг ҳикояси давомида Руфь унга завқ билан тикилиб ўтирди. Қиз унинг тафтида исинарди. Руфь умрида илк дафъа, шунча йилдан бери қалб оташи нималигини билмай яшаганини пайқади. У куч ва сиҳат бамисоли лавадек қайнаб тошаётган бу юрагида ўти бор, бақувват йигитнинг бағрига ўзини отгиси келарди. Бу истак шу қадар кучли эдики, қиз ўзини зўрға босиб турарди. Лекин айни вақтда, алақандай ҳис уни Мартиндан четлатарди. Қизни ҳамма ёғи яра-чақа бўлиб, терисига ҳаёт кири сингиб кетгандек туюлган қадоқ қўллар, бўртиб турган мушаклар, ёқаси қизартириб юборган бўйин ўзидан четлатарди. Йигитнинг дағаллиги қизни чўчитарди. Ҳар бир қўпол сўз қизнинг қулоғига ҳақоратдек эшитилар, унинг ҳаётининг ҳар бир қўпол тафсилоти қизнинг ҳиссиётини таҳқирлар эди. Лекин шундай бўлса ҳам қандайдир, ниҳоятда даҳшатли бир куч қизни унга жазб этарди. Қизнинг онгига мустаҳкам ўрнашиб олган нарсалар, бирданига тебрана бошлади. Йигитнинг романтика ва саргузаштларга бой ҳаёти унинг учун одат тусини олган барча шартли тасаввурларни остин-устун қилиб юборди. Қиз унинг кулгисини, хатарли ҳодисалар ҳақидаги қувноқ ҳикояларини тингларкан, ҳаёт энди унга асло жиддий ҳам, машаққатли ҳам бўлмай қолди, билъакс, у ҳаёт гўё бир ўйинчоққа ўхшардики, уни ўйнаб, ҳар томонга айлантириб кўришдан лаззат олиш ва ҳеч ачинмасдан қурбон бериш мумкин эди. «Мана, сен ҳам ўйна,

– дерди унга дохилдан чиққан овоз, – унинг бағрига суқил, агар истасанг, бўйнидан қучоқла». Қиз бу истакларнинг нечоғлик беандишалигидан ҳайратга келди, лекин у ўзини, ўз маъсумалиги, маданияти, хуллас, ўзини йигитдан ажратиб турган барча хусусиятлар ҳақида қанча ўйламасин, барибир, бефойда эди. Руфь атрофида ўтирганларга назар ташлаб, уларнинг ҳам Мартинга маҳлиё бўлиб қулоқ солаётганини кўрди, лекин қиз онасининг кўзида ҳам даҳшат аломатини, завқ аралаш бўлса ҳам, ҳар ҳолда, даҳшат аломати борлигини пайқади ва бу ҳол қизга мадад берди. Ҳа, бу зулматдан чиққан одам – балойи азим. Онаси ҳам шуни кўриб турибди, демак, шу тўғри. Руфь доимий одати бўйича ҳозир ҳам онасининг сўзига қулоқ солишга тайёр эди. Мартиннинг ўтли ҳарорати қизни иситмай қўйди, унинг таъсирида туғилган даҳшат ҳам кучини йўқотди.

Овқатдан сўнг қиз пинҳона эътироз билдириш ва икковларини ажратиб турган жарликни онгсиз равишда яна ҳам кенгайтириш истагида унга рояль чалиб берди. Қиз чалган мусиқа Мартинни эсанкиратиб қўйди, бошига тушган кучли бир зарбадек таъсир этди, лекин эсанкиратиб зарба бериш билан бирга қалбини ҳам уйғотди. У Руфга эҳтиром билан боқарди. Мартин ҳам Руфга ўхшаб, ораларидаги жарлик янада кенгайганини ҳис қилди, аммо шунга қарамай, Мартинда бу жардан ҳатлаб ўтиш истаги ҳам тобора ортиб борарди. У шу қадар серзавқ ва серғайрат йигит эдики, ораларида пайдо бўлган бу жарликка, яна боз устига, мусиқа садоси янграб турган пайтда муте одамлардай жимгина мўлтираб ўтира олмасди. Му-

сиқа унга доим жуда кучли таъсир қиларди. У худди ўткир шароб сингари қонини қиздирар, кайфини оширар ва осмони фалакка учириб олиб кетарди. Унинг елкасида гўё қанот ўсиб чиққандай бўларди. Манфур воқелик ўрнини нафосат ва ғайритабиий нарсаларга бўшатиб бериб, ўзи ғойиб бўларди. Мартин Руфнинг нима чалаётганини тушунмасди, албатта. Бу муסיқа садоси Мартин матрослар базмида эшитган бузуқ пианинонинг овозига ёки оркестрнинг қулоқни қар қилувчи зил овозига асло ўхшамасди. Лекин у баъзи-баъзида китобларда шундай муסיқа борлиги ҳақида ўқирди, шунинг учун Руфь чалаётган муסיқада ўзи эшитиб одатланган оддий ва аниқ бир оҳангни илғаб ололмай, уни шу ҳолича инobatта олаверди. Онда-сонда у оҳангдор куй эшитиб қолгандай бўлар ва кўз олдида жонланган қатор образларни шу оҳангга мослаштиришга шайланарди, лекин шу оннинг ўзида аралаш-қуралаш товушлар оламига тушиб гаранг бўлар ва унинг тасаввуридаги ўйлар, таянчини йўқотган офир буюмдек ночор ерга гурсиллаб тушарди.

Ҳатто бир марта Мартиннинг хаёлига, бу қиз мени мазах қилмаяптимикин тағин, деган фикр ҳам келди. Қизнинг чалишида адоват борга ўхшаб туюларди, шу сабабли у қизнинг пианино клавишларига урилаётган қўллари нима демоқчи бўлаётганини англашга ҳаркат қиларди. Лекин бу номақбул мулоҳазани шоша-пиша миясидан ҳайдади ва эркинлик билан ўзини муסיқа ихтиёрига топширишга уринди. Бояги шавқ-завқ уни яна секин-аста қамраб олди. Унинг оёқлари гўё ердан узилгандек, жисми руҳга айлангандек, кўз олдида

нурга гарқ бўлган ажиб бир манзара намоён бўлгандек туюлди. Атрофидаги бутун борлиқ кўздан ғойиб бўлди, у энди кўп замонлардан бери ўзи орзу қилиб юрган номаълум бир олам узра парвоз қилиб юрарди. Кўздан нари кетмайдиган бу манзарада барча таниш ва таниш бўлмаган нарсалар айқаш-уйқаш бўлиб кетди. У номаълум жазирама мамлакатларнинг гаванларига тушар, ҳеч кимга маълум бўлмаган ёввойи қабилаларда яшовчи қишлоқларнинг гавжум майдонларида тентираб юрарди. У яна жазирама кечаларда денгизда сузиб юрганида одатланган жануб ороллариининг хушбўй ҳидларини ҳис қила бошлади, яна узундан-узун тропик кунлари фируза уммон сатҳида гоҳ йўқолиб, гоҳ яна қалқиб чиқувчи хурмо дарахтлари билан бурканган маржон қоялар ораларида гармсел билан олишарди. Манзаралар гўё хаёлдек тез пайдо бўлар ва тезда кўздан йўқоларди. Гоҳ Аризонанинг қуёшда қовжираган саҳросида от чоптириб борар, гоҳ бир зумдан кейин чўғдек қизиган ҳавонинг ҳарир пардаси орқали Калифорниянинг Ажал водийсидаги оқ даҳмага назар ташлар ёки улкан муз парчалари қуёшда ярқираб ётган Муз океани тўлқинлари устида эшкак солиб борарди. Гоҳ Маржон оролида денгиз тошқинининг бир меъёрдаги шовиллашига қулоқ солиб, кокос пальмаси соясида ётарди. Фалокатга учраган эски кеманинг ускунаси кўкимтир аланга олиб ёнар ва шу сирли ўт шуъласида ашулачиларнинг серзавқ хонишлари, Гавай гитарасининг садоси ва там-тамларнинг дўпир-дўпири остида раққослар «гулу» рақсига ўйинга тушарди. Кишини лоҳас қилувчи тун ҳар ёқни чулғаб ол-

ган. Узоқда, юлдузлар чарақлаган осмон остида, вулқон кўланкаси гавдаланарди. Сўлғин ой одамлар боши узра аста-секин сузиб борар, уфқда замин ва само қарийб туташган жойда эса тарози юлдузи чарақларди.

Мартин гўё Эол арфасига⁵ айлангандек бўлди. У ўз ҳаётида кўриб, бошидан кечирган нарсалар арфанинг торлари, мусиқа эса – шу торларни тебратаётган шамол эдиким, бу торлар титраркан, хотираларни уйғотиб, янги орзуларни тугдирарди. У шунчаки ҳис қилибгина қолмасди. Унинг ҳар бир туйғуси муайян бир шакл ва ранг касб этар ва аллақандай ғаройиб ва сирли йўл билан образларга айланар эди. Ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак бир-бирига қоришиб кетар; у бепоён, жазирама ва гўзал ўлкаларга парвоз қилар, қизга муяссар бўлиш учун буюк қаҳрамонликлар кўрсатарди. Мана у орзусига эришди, қизга муяссар бўлди, уни ўз бағрига босиб, энди хаёл ўлкаси сари олиб кетади.

Руфь елкаси оша Мартинга қараб, унинг юзидан нимани ҳис қилаётганини билиб олди. Йигитнинг юзи ҳозир бутунлай бошқа одамнинг юзига ўхшар, катта-катта ўтдек чакнаб турган кўзлари тикилиб гўё мусиқа садоси пардасини тешиб ўтиб, у ердаги жўшқин ҳаётни ва унинг баҳайбат шарпаларини мушоҳада қилаётгандай эди. Қиз ҳайратга келди. Қўпол, бесўнақай йигит ғойиб бўлгандай эди. Беўхшов тикилган костюм, яра-чақа қўллар, офтобда қорайган юз ҳамон қизнинг кўз олдида турарди-ю, лекин энди буларнинг ҳаммаси унга фақат қамокхона панжарасидек гап эдики,

⁵ Эол арфаси (грек) – торлари шамол эсишидан чалинувчи афсонавий чолғу.

қиз бу панжара орқасида ожиз ва лол қолган буюк қалбни кўрди; у шунинг учун лол эдики, бу қалб ҳис этган нарсаларни ифода этишга қодир сўз тополмас эди. Лекин бу манзаралар Руфнинг кўз олдида бир зумгина намоён бўлди-ю, сўнг яна бесўнақай йигит гавдаланди. Шунда қиз ўзининг хом хаёлларидан кулиб юборди. Бироқ ана шу бир зумлик таассурот хотирада сақланиб қолган эди, шунинг учун Мартин Руфь билан хайрлашгани унинг олди-га ўнғайсизлик билан яқинлашганда, у йигитга Суинберн ва Браунингнинг китобини берди – у инглиз адабиётидан ҳозир Браунингни ўтаётган эди. Мартин унинг қаршисида туриб, ёлдираб миннатдорлик билдираркан, бирданига қизнинг кўзига кичкина боладек туюлиб кетди ва қизда унга нисбатан беихтиёр оналик меҳри ва шафқат ҳисси уйғонди. Энди Руфь кўпол йигитни ҳам, унинг асир бўлган қалбини ҳам, қизни ҳаяжонлантириб ва айни вақтда ўз қараши билан саросимага солиб, эркакчасига тикилиб турган бу йигитни ҳам унутиб юборди. Ҳозир қизнинг қаршисида фақат гўдак бир бола турарди, бу бола унинг кўлини метиндек қаттиқ ва дағал кўли билан сиқаркан, дудуқланиб дерди:

– Бугун умримда энг ажойиб кун бўлди. Биласизми, буларнинг ҳаммасига, – у паришонлик билан атрофга аланглади, – бундай кишиларга, бундай уйларга унча одатланмаганман. Буларнинг ҳаммаси мен учун тамомила янги... булар менга ёқади.

– Умид қиламанки, бизникига яна келасиз, – деди қиз, Мартин унинг акалари билан хайрлашаётганда.

Мартин кепкасини бостириб кийди, остонага қоқилиб кетиб, ташқарига чиқди.

– Хўш, сенга ёқдимми у? – деб сўради Артур.

– Жуда ғалати йигит экан. Биз учун у мисоли шабада эсиб келгандек бўлди, – деб жавоб қилди қиз. – Ёши нечада унинг?

– Йигирмада, яқинда йигирма бирга кирди. Бугун сўровдим. Бунчалик ёш деб сира ўйламаган эдим.

«Демак, мен ундан роса уч ёш катта эканман-да», – деб ўйлади Руфь акаларини ўпиб, уларга тинч уйқу тилар экан.

УЧИНЧИ БОБ

Мартин Иден зинадан тушиб, қўлини чўнтагига тикди ва шоли қипиғидан ишланган бир парча сарғиш қоғоз билан бир чимдим Мексика тамакисини олди-да, папирос ўради. У ҳузур қилиб тамаки тутунини ичига ютди ва аста-секин оғзидан чиқара бошлади.

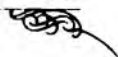
– Вой, жин ургур-э! – деди у, шу хитобнинг ўзида ҳам ажабланиш, ҳам завқ-шавқ мавжуд эди. – Вой, жин ургур! – деб такрорлади у ва бир оз сукутдан сўнг яна ғўлдиради: – Вой, жин ургур! – кейин қўйлак ёқасини ечиб олиб, чўнтагига тикиб қўйди. Совуқ ёмғир савалаб ёғарди, лекин Мартин атрофида ҳеч нимани пайқамай, бош яланг, камзулининг олди очик кетиб борарди. Ёмғир ёғаётганини сал-пал сезарди, холос. У ўзини йўқотиб қўйган, ҳозиргина кўрганларини хаёлан бошдан кечириб, ўнгида туш кўра бошлаган эди.

Ниҳоят, у ўзи орзу қилган аёлни учратди; рост, аёллар тўғрисида кўп ўйламас эди, чунки

аёллар ҳақида бош қотириш унинг табиатига тўғри келмасди, аммо айнан шундай аёлга дуч келишни, унча аниқ бўлмаса ҳам, доимо умид қиларди. Мартин у билан бир столда ёнма-ён ўтирди, унинг кўлларини сиқди, кўзларига тикиларкан, гўзалликда шу кўзларнинг ўзига тенг, шу кўзларда акс этиб турувчи қалбининг латофатини, руҳининг маскани бўлмиш нафис вужудни кўрди. Лекин Мартин қизнинг жисми ҳақида ўйламасди – бу унинг учун янгилик эди – чунки шу пайтгача аёллар ҳақида фақат шундай ўйларди. Аммо Руфнинг жисми тамомила ғайритабиий бир жисм эди; гўё бу бадан ҳатто оддий жисмоний хасталикларга мубтало бўлмайдигандек туюларди. Бу жисм қиз руҳининг масканигина эмас, айни вақтда, қиз руҳининг зуҳури, илоҳий моҳиятнинг энг мусаффо, энг латиф ифодаси эди. Бу узвий таассурот Мартинни ҳайратга келтирди ва унинг хаёлларини елдек совуриб, диққатини бир қадар жиддий фикрларга жалб қилди. Шу чоққача илоҳиёт масаласига доир на бир оғиз сўз, на бирон мулоҳаза, на биронта ишора унинг кўнглига таъсир қилган эди. Мартин илоҳий кучга ҳеч ишонмас эди. У ҳеч қачон диндор бўлган эмас ва инсон руҳининг боқийлиги ҳақида ваъзхонлик қилувчи руҳонийлар устидан беғараз кулиб юрарди. «У ерда ҳеч қандай ҳаёт йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, – дерди у ўзига ўзи, – ҳаёт фақат бу дунёда – у ёғи зулмат». Лекин Мартинга қизнинг кўзида кўринган нарса айнан ўша руҳ, ҳеч қачон ўлмайдиган, боқий руҳ эди. Илгари биронта эркак ё биронта аёл унга боқий ҳаёт ҳақида гапириб, сўзини ўтказа олмаган эди. Лекин бу қиз шу ишни қил-

ди! У йигитга бир нигоҳ ташлашнинг ўзида бу фикрни сўзсиз талқин этди. Қизнинг чеҳраси, унинг рангпар ва жиддий, меҳрибон ва маънодор, фақат фаришталаргагина хос майин ва изтиробли табассум қилиб турган ва йигитнинг тасаввурига ҳам сифмаган иффат нури билан ёритилган чеҳраси ҳанузгача унинг кўз олдида порлаб турарди. Қизнинг мусаффолиги уни ҳайратга келтирди ва довдиратиб қўйди. У яхшилик ва ёвузлик деган нарса борлигини биларди, лекин ҳар бир тирик жоннинг муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланган мусаффолик ҳақидаги фикр ҳеч қачон хаёлига келмаган эди. Энди бўлса, Мартин бу қиз тимсолида шу мусаффоликни, энг юксак эзгулик ва иффатни кўрди, бу фазилатлар мужассами боқий ҳаётни ифодаларди.

Шунда бирдан уни ана шу боқий ҳаётга восил бўлиш ҳаваси қамраб олди. У Руфдек қизнинг қўлига ҳаттоки сув қуйишга ҳам лойиқ эмаслигини жуда яхши биларди; у билан бутун кеч ёнма-ён ўтириб суҳбатлашганининг ўзи ҳеч кутилмаган афсонавий бир бахт эди, албатта. Бу бахтга муяссар бўлмоқ учун, у ҳеч қандай заҳмат чеккани йўқ. У бундай бахтга лойиқ эмас эди. Мартин диний кайфиятга берилиб кетди. У мўмин ва қобил, фидойиликка ва бошига тупроқ сочишга тайёр бўлиб қолди. Гуноҳкор банда бундай вазиятда тавба-тазарру қилади. Унинг гуноҳкорлиги фош бўлди. Лекин ҳар қандай осий банда қилган гуноҳлари учун тавба қилиб, изтироб чекиб, роҳатга эришганидек, Мартин ҳам қизга эришиш учун имкон берувчи бахтни ўз қаршисида кўриб турарди. Лекин эришиш тўғрисидаги фикр аллақандай



туман билан қопланган ва хаёлга келадиган одатдаги фикрларга асло ўхшамасди. Иззатта-лаб орзулар Мартинга қанот бахш этар, унинг тасаввурида икковлари руҳ осмонида парвоз қилиб юргандек, жамики гўзаллик ва ҳузур-ҳаловатдан биргаликда баҳраманд бўлаётгандек, қиз билан ҳамдардлашаётгандек эди. Бу барча кўполиклардан озод бўлган қандайдир руҳий васл эди, ўзи охиригача ҳеч тушуниб ета олмаган озод кўнгиллар ҳамрозлиги эди. У бу ҳақда ўйламасди ҳам. Умуман, ҳеч нима тўғрисида ўйламасди. Унинг туйғулари идрокдан устун чиқаётган эди, натижада у ўзини илгарилари ҳеч қачон бошдан кечирмаган туйғулар ихтиёрига топшириб, олийжаноб ва нафис туйғулар дарёсида оқимга қараб сузиб борар ва тобора ҳақиқий ҳаётдан узоқлашарди. У худди маст кишидек гандираклаб борар ва эшитилар-эшитилмас бўлди:

– Вой, жин ургур! Вой, жин ургур!

Муюлишда турган полисмен унга шубҳали назар ташлаб, оёқ олишидан матрос эканлигини билди.

– Қаерда уриб олдинг? – деб сўради полисмен.

Мартин Иден шу заҳоти самодан ерга қайтиб тушгандек бўлди. У табиятан жуда зийрак ва вазиятга тез мослаша олиш қобилиятига эга эди. Полисмен чақириши билан дарҳол ўзига келди.

– Салом, – деди кулиб. – Овоз чиқариб ўзим билан ўзим гаплашаётганимни пайқамабман ҳам.

– Яна қиттай отиб олсанг, кўшиқ ҳам айта бошлайсан, – деб полисмен унинг қай ҳолда эканини аниқлаган бўлди.

– Янглишасиз, кўшиқ айтмайман. Гугуртингизни беринг, ҳозироқ трамвайга тушиб, уйимга кетаман.

У папиросини тутатиб олди ва полисменга, «тунингиз хайрли ўтсин», деб нари кетди.

– Буни қаранг-а – деб гўлдиради ўзига ўзи, – бу овсар мени фирт маст деб ўйлади, шекилли! – у жилмайиб кўйди ва: «Ахир мен чинданам мастман-да, аёл кишининг жамоли мени маст қилади деб ҳеч ўйламаган эдим», деб ўйлади.

У Телеграф Авенюда Берклига бораётган трамвайга сакраб чиқиб олди. Вагонда ёш-яланглар кўп эди, улар талабалар ашгуласини айтишарди. Мартин уларни завқ билан кузата бошлади. Улар университет талабалари эди. Булар ҳам Руфь қатнайдиган лекцияларга қатнашар, Руфь билан бир жамиятга мансуб эдилар. Руфь билан танишишлари, агар истасалар, уни ҳар куни кўришлари мумкин эди. Аммо улар буни истамаганлиги, бу оқшомни у билан суҳбатда ўтказиш, унинг жамолини завқ ва эҳтиром билан томоша қилиш ўрнига, вақтларини аллақаерларда бекорга ўтказганлари Мартинни ажаблантирди. У кўзлари қисик, лаби осилган бир йигитчага назар ташлади. Бемаъни, ахлоқсиз бола бўлса керак, деб ўйлади. Кемада бунақа одам кўрқоқ, ландавур ва чақмачақар бўларди. Ўзининг шу боладан минг марта афзаллигини ўйлаб, Мартин бениҳоя севиниб кетди. Бу фикр уни гўё Руфга яқинлаштираётгандек туюлди. У ўзини бу талабалар билан таққослаб кўра бошлади. Мартин ўзининг бақувват, мускулдор эканини ўйлаб, жисмоний жиҳатдан буларнинг ҳаммаси ҳам менга асло тенг кела олмайди деган қарорга

келди. Лекин талабаларнинг мияси илмга тўла, шунга кўра, улар Руфь билан бир тилда суҳбатлаша олардилар, Мартинни изтиробга солган фикр ҳам айнан шу эди. Аммо менинг миям нима учун яратилган, деб қизишиб ўйлади Мартин. Рост-да, бу талабалар эришган илмга наҳотки у эриша олмаса? Улар ҳаётни китоб орқали ўрганишган, ҳолбуки, Мартин бевосита шу ҳаётнинг ичида яшайди. Унинг боши ҳам илм билан лиммо-лим, аммо бу илм бошқа илм эди. Буларнинг қайси бири елкан тортишни, руль бошқаришни, вахтада туришни билади? Ҳаётининг хавф-хатар, мардлик, муҳтожлик ва меҳнат билан тўлган саҳифалари кўз олдидан бир-бир ўта бошлади. У ҳаёт мактабида имтиҳон бераётганида, бошидан кечирган барча машаққатларни эслади. Ҳа, ҳар ҳолда, у ютқазгани йўқ. Вақти келиб, бу талабалар ҳаёт билан тўқнашиб, Мартиннинг бошидан кечирганларини кўрсалар, ажаб эмас. Жуда соз. То улар Мартинга алақачон таниш бўлган нарсаларни ўрганиб олгунча, у китоб мутолаа қилиб, ҳаётнинг бошқа томонларини ўрганиб олади.

Трамвай Окленд билан Беркли ўртасида тез-тез учраб турадиган хароба ерлар ёнидан ўтиб борарди. Мартин Иден трамвай ўзига яхши таниш бўлган икки қаватли уйнинг рўпарасига келишини кутиб турарди. Бу уйнинг олдига «Хиггинботамнинг чакана савдо дўкони» деб тумтароқли пешлавҳ осилган эди. У шу уй олдига трамвайдан сакраб тушди ва бир дақиқача пешлавҳга тикилиб турди. Унга ёзилган сўзларнинг тагида кўп маъно бор эди. Бу ҳарфлардан гўё пасткашлик, худбинлик ва разиллик ҳиди анқиб турганга ўхшарди. Бернард

Хиггинботам опасининг эри, Мартин унинг феълани жуда яхши ўрганиб олган эди. Мартин ўз калити билан эшикни очди ва зинадан уйнинг иккинчи қаватига чиқди. Поччаси шу ерда яшарди. Дўкон пастда эди, лекин чириган сабзаётларнинг қўланса ҳиди бу ерга ҳам етиб келарди. Мартин зим-зиё йўлакдан ўтиб бораркан, бир гала жиянларидан кимдир унутиб қолдирган ўйинчоқ аравага қоқилиб кетди-да, эшикка ўзини қаттиқ уриб олди. «Хасис, – деб ўйлади у, – уйдагилар пешаналарини ғурра қилмасин деб, газга икки цент ортиқча тўлашга қизғанчиқлик қилади». У эшикнинг бандини тимирскилаб топиб очди-да, ёритилган хонага кирди; у ерда опаси билан Бернард Хиггинботам ўтирарди. Опаси эрининг шимини ямар, эр эса эскирган латта шиппак кийган қоқсуяк оёқларини узатиб, икки курсини эгаллаб ўтирар ва газета ўқирди. Мартин хонага кирганда, газета оша писмиқ бит кўзлари билан унга еб қўйгудек бўлиб тикилди. Бернардни кўрганида ҳар доим Мартин Иденда ғайриихтиёрий равишда жирканиш ҳисси уйғонарди. Опасига бу одамнинг нимаси ёққан экан? Бернард Мартинга алақандай заҳарли илонни эслатарди ва Мартин уни пошнаси билан эзиб ташлагиси келарди. «Бир кун эмас, бир кун уни бошлаб тумшуғига тушираман-ку», деб ўзига-ўзи тасалли берар ва фақат шу фикр поччасининг ҳузурида чидаб ўтиришга имкон берарди. Ҳозир унинг баджаҳл, ваҳшиёна бит кўзлари ёвузлик билан тикиларди.

– Ҳа, – деб сўради Мартин, – нима бўлди?

– Бу эшикни бўяшганига ҳали бир ҳафтаям бўлгани йўқ, – деди мистер Хиггенботам, у но-

лияптими, ғазабланыптими, билиб бўлмасди, – уюшмаларнинг қанақа хизмат ҳақи олишини, шилишини ўзинг биласан. Сал эҳтиёт бўлиб юрсанг ҳам бўларди!

Мартин унга жавоб бермоқчи бўлди-ю, лекин бундан ҳеч наф чиқмаслигини тушуниб, фикридан қайтди. У жирканиш туйғусидан ўзини халос этиш ниятида деворда осилиб турган хромолитографияга қаради. Қаради-ю, таажжубланди. Бу сурат ҳамма вақт унга ёқарди, лекин ҳозир уни гўё биринчи марта кўраётгандек бўлди. Бу кулбадаги барча нарсалар сингари шу сурат ҳам учинчи даражали бемаъни бир матах эди. Бирдан унинг кўз олдида ҳозиргина ўзи чиқиб келган уй гавдаланди, шунда у аввалига деворлардаги суратларни, кейин эса, хайрлашув пайтида навозиш табассум билан кўлини сиққан қизни кўрди. У ўзининг қардалигини, Бернард Хиггинботамнинг шу ерда ўтирганини ҳам унутиб қўйди, фақат номи юқорида зикр этилган жентельменнинг унга:

– Нима, кўзингта арвоҳ кўриндимми дейман? – деб берган саволидан кейингина эсини йиғиб олди.

Мартин ўзига келди ва поччасининг жоҳил, айёр бит кўзларига тикилиб, бирдан бу кўзлар харидорга мол сотаётган пайтда ялтоқилик билан, мулозамат билан, кўр-кўрона хушомад билан қарашини эслади.

– Ҳа, – деб жавоб берди Мартин, – кўзимга арвоҳ кўринди. Хайрли тун! Хайрли тун, Гертруда!

У эшик томон юрди, йўл-йўлакай чанг босган гиламнинг тахига қоқилиб, сал бўлмаса йиқилаёзди.

– Эшикни қаттиқ ёпма, – деб қичқирди мистер Хиггинботам огоҳлантириб.

Қон Мартиннинг миясига урилди, лекин ўзини тутди ва чиқа туриб эшикни оҳиста ёпди.

Мистер Хиггинботам хотинига «гапим тўғри чиқдимиз?» дегандай қараб қўйди.

– Маст, – деди у хирқироқ овоз билан пичирлаб, – ғирт маст бўлиб келади деб айтувдим-а.

Хотин итоаткорона бош ирғатди.

– Тўғри, кўзлари чақнаб турибди, – деб тан олди у, – ёқасиям қаёққадир йўл олибди; уйдан ёқа тақиб чиқиб кетувди. Лекин унчалик кўп ичмагандир дейман.

– Оёғида зўрға турибди, – деб эътироз билдирди эр, – разм солиб турувдим. Қоқилмасдан бир қадам ҳам қўя олмади. Йўлакда йиқилиб тушишига сал қолганини эшитдингми ўзинг?

– Алисанинг аравачасига қоқилиб кетган бўлса керак, – деб жавоб қилди хотини, – қоронғида кўрмагандир.

Мистер Хиггинботам хуруж қилиб келаётган ғазабига эрк бериб, ўшқира бошлади. У кун бўйи харидорлар олдида камтарлик билан қўл қовуштириб турар ва ниҳоят, оиласи даврасида ўзини кўрсатиш учун кеч киришини кутарди.

– Меҳрибон уканг маст деб айтяпман сенга!

У ҳар бир сўзни гўё дастгоҳда муҳрлаётгандек лўнда-лўнда қилиб, ёқимсиз ва қатъий оҳангда талаффуз этарди. Хотини маъюсланиб жим қолди. У ҳамиша пала-партиш кийинадиган, ҳамиша ўз гавдасининг, ишининг оғирлигидан ва эрининг бадфёълигидан тинка-мадори қуриган бақ-бақалоқ, хомсемиз аёл эди.

– Майхўрликда отасига тортди бунинг, – деб гапида давом этди эр прокурорларга хос оҳангда. – Бу ҳам бирорта пастқам ерда ичкиликдан ўлиб кетади. Эсингда бўлсин!

Хотин яна бош ирғатди ва чуқур хўрсиниб, ямоғини ямашга киришди. Икковлари ҳам Мартинни уйга маст бўлиб келди деб ўйлашганди. Уларнинг қалби ҳар қандай нафосатга нисбатан ҳам бепарво эди, акс ҳолда, бу чақнаб турган кўзлар, лов-лов ёниб турган ёноқлар илк ёшлик муҳаббатининг акси эканлигини тушунган бўлардилар.

– Болаларга жуда яхши ўртак кўрсатяптида! – деб мистер Хиггинботам бирдан қичқириб юборди, хотинининг жим ўтирганидан хуноб бўлиб. Баъзан у хотинининг тез-тез эътироз билдириб туришини истаб қоларди. – Агар яна бир марта шу алфозда келса, уйимдан йўқолсин. Билдингми? Бегуноҳ болалар унинг бадмаст башарасига қараб, ахлоқсиз бўлиб кетишини истамайман! – Мистер Хиггинботам ҳозиргина газетада ўқиган сўзларини гапда ишлатишни яхши кўрарди. – Ҳа, ахлоқсиз бўлиб кетишини. Бошқача таърифлаб бўлмайди буни.

Лекин хотин бояги-боягича фақат хўрсинар, бош чайқар ва ямоқ ямашда давом этарди. Мистер Хиггинботам яна қўлига газетани олди.

– Ўтган ҳафта учун ҳақ тўлаганми ўзи? – деб сўради бирдан, газета оша қараб.

Хотин «ҳа» дегандек бошини эгди.

– Унинг пули бор ҳали.

– Қачон денгиз сафарига жўнаб кетаркан?

– Ҳамма пулини сарфлаб бўлгандан кейин кетса керак, – деб жавоб қилди хотин. – Дурустроқ кема йўқмикин деб кеча Сан-Францискога ҳам бориб келди. У ёнида пули бор вақтида дуч келган кемага ёлланавермайди. Мулоҳазали йигит.

– Оббо! Палуба шипиргисига кеккайишни ким қўйибди! – Мистер Хиггинботам заҳарханда қилди. Мулоҳазали эмиш! Гапини қара-я!

– Узоқ элларга хазина қидиргани борадиган бир шхуна бор экан. Агар шу шхуна жўнагунча еб-ичиб туришга пули етса, ўшанда кетмоқчи.

– Агар шу ерда ишга жойлашишни хоҳласа, ўзимга аравакаш қилиб олардим, – деди эр, лекин унинг сўзларида хайрихоҳликдан асар ҳам йўқ эди. – Том бўшаб кетди.

Хотин юраги така-пука бўлиб, унга савол назари билан қаради.

– Бугун ҳисоб-китоб қилди. У Каррузерсларга ишга ўтяпти. Улар кўпроқ ҳақ тўларкан. Мен унча тўлолмайман.

– Ана, кўрдингми! – деб чинқириб юборди хотин. – Айтмовдимми сенга. Иши офир бўлса ҳам жуда оз ҳақ тўлардинг унга.

– Менга қара, кампир, – деб жеркиб берди мистер Хиггинботам, – аралашма деб сенга минг марта айтганман. Энди такрорлаб ўтирмайман.

– Менга-ку барибир, – деб минғирлади хотин, – фақат Том яхши болайди-да.

Эр дарғазаб кўзлари билан хотинига ялт этиб қаради. Бу – эрга нисбатан ҳурматсизлик эди.

– Агар уканг ялқов бўлмаганда аравакашликни ўзи қиларди.

– У овқат билан квартира пулини вақтида тўлаб турибди, – деб эътироз билдирди хотин. – У менинг укам, сендан ҳеч қандай қарзи йўқ, унга тирғилишга ҳаққинг йўқ. Кейин, мен ҳам одамман, сен билан роса етти йилдан бери бекорга бир ёстиққа бош қўйиб келаётганим йўқ.

– Кечалари китоб ўқийдиган бўлсанг, газ ҳақини тўлайсан деб айтдингми унга? – деб сўради эр.

Миссис Хиггинботам ҳеч нима демади. Унинг газаби энди сўнган, руҳи эса яна тин-

каси қуриган жасадининг бир бурчига кириб яширинган эди. Эр мамнун эди. У устун чиқди. Унинг мунчоқдек бит кўзлари ғаразли севинчдан чақнаб кетди. У хотинини ипакдек мулойим қилишдан беҳад завқланарди; кейин, очигини айтганда, ҳозир бу ҳеч қийин эмас эди, лекин турмуш қуришгандан сўнг дастлабки йиллар эр унга осонликча сўзини ўтказа олмасди, чунки на ҳар йили бола туғиш, на эрнинг муттасил инжиқликлари ҳали хотиннинг кучини қирқмаган эди.

– Ҳа, эртага айтиб қўй, – деди эр. – Айтгандай, эрталаб Мартенга одам юбориш эсингдан чиқмасин, болаларга қараб туради. Энди, Том йўғида, мол олгани ўзим боришимга тўғри келади, сен дўконда менинг ўрнимда савдо қилиб турасан.

– Эртага кир ювишим керак, – деб эътироз билдирди хотин кўрқа-писа.

– Вақтлуроқ турсанг, ҳаммасига улгурасан... Мен соат ўнсиз кетмайман.

У жаҳд билан газета саҳифасини айлантирди ва яна ўқишга киришди.

ТҲРТИНЧИ ВОВ

Мартин Иден поччаси билан бўлган можародан ҳамон ўзига кела олмай, қоронғи йўлакдан пайпаслаб ўз хонасига кириб борди. Бу торгина хужрада фақат каравот, чаноқ ва бир курси бор эди, холос. Мистер Хиггинботам шу қадар хасис эдики, хотинининг қўлидан иш келишини билиб, хизматкор аёл ёллашни асло хаёлига келтирмас эди. Бунинг устига, ўша хизматкор турадиган хонани ҳам ижарага қўйиш мумкин

эди. Мартин Суинберн ва Браунингнинг китобларини курсига қўйди, камзулини ечиб каравотга ўтирди. Каравот пружиналари унинг офир гавдасидан фижирлаб кетди, аммо Мартин бунга парво қилмади. У ботинкасини ечмоқчи бўлиб энгашган эди, бирдан кўзи рўпарасидаги деворга тушиб қолди-ю, оқданган деворда чакканинг узун-узун доғларидан кўзини узолмай қолди. Шу исқирт деворда ҳар турли манзаралар гоҳ пайдо бўлар, гоҳ ғойиб бўларди. У ботинкасини ечишни ҳам унутиб, анча вақтгача деворга тикилиб ўтирди, кейин лаблари қимирлади, «Руфь!» деб пичирлади.

«Руфь!» Оддий бир товушнинг бу қадар нафис бўлишини Мартин ҳеч қачон ўйламаганди. Бу товуш унинг қулоғига мулойим эшитилар ва у лаззатланиб такрорларди: «Руфь, Руфь». Қизнинг исми мисоли тилсим эди, сеҳрли афсун эди; ҳар сафар унинг исмини тилга олганда, Мартиннинг кўз олдида бутун деворни заррин нур билан ёритиб, қизнинг жамоли намоён бўларди. Бу шуъла наинки деворни ёритар, у чексиз уфқ сари қулоч ёзарди, йигит қалби эса ўша ёқларда, олтин водийда қизнинг қалбини ахтарарди. Мартиннинг вужудида мавжуд жамики яхши фазилатлар лава сингари сиртга отилиб чиқди. Қиз ҳақида ўйлашнинг ўзи Мартинда ажиб ҳислар уйғотар, уни самога кўтарар, яна ҳам яхшироқ одамга айлантириб, дилида яна ҳам яхшироқ бўлиш истагини уйғотарди. Бу унинг учун янгилик эди. Мартин аёл киши билан учрашганда ўзини бирон марта бўлсин яхши одам бўлганини ҳис қилганини ҳеч билмайди. Аксинча, ҳамма хотинлар одатда Мартинни қўпол бир ҳайвонга

айлантирар эдилар. Аммо айнан ўша хотинлар ўзларининг заиф, эзгу туйғуларини унга бахш этардиларки, буни Мартин билмасди. У ҳеч қачон ўзи ҳақида ўйламас, ўзининг аёллар қалбида муҳаббат уйғотадиган аллақандай хислати борлигидан ва аёллар айнан шу сабабли унинг эътиборини жалб қилишга астойдил интилишларидан асло беҳабар эди. У ҳеч қачон хотин қидирмас, хотинларнинг ўзлари Мартинни қидириб топардилар, лекин баъзи хотинлар шу Мартин туфайли одам бўлиб қолишганини халёлига ҳам келтирмас эди. Шу чоғгача Мартин аёлларни менсимай, уларга парво қилмас эди, энди билса, ана шу аёллар ўзларининг нопок кўллари билан уни кўпроқ ушлаб туришга интилишаркан. Мартин аёллар ҳақида ҳам, ўзи ҳақида ҳам нотўғри фикрда экан. Лекин бунга унча тушуна олмас, чунки ўзи ҳақида мулоҳаза юритишга ҳали одатланганича йўқ эди, фақат энди, ўзи учун уятдек туюлган нарсани эслаб, чўғдек қизариб кетарди.

У дик этиб ўрнидан турди ва чаноқ тепасидаги пашшалар ўтириб кетган кўзгуга қаради. У сочиқни кўлига олиб, кўзгуни ҳафсала билан артди ва анча вақтгача ўз аксига диққат билан тикилиб қараб қолди. Аслини олганда, у умрида биринчи дафъа ўзини бунчалик диққат билан кузатаётган эди. Унинг кўзлари ўткир ва ўйчан эди, аммо шу пайтгача у ташқи дунёнинг хилма-хил томонларига маҳлиё бўлиб, ўзига назар ташлашга вақт тополмаган эди. Энди у ўз қаршисида йигирма яшар йигитнинг чеҳрасини кўриб турар, лекин бу чеҳра чиройлими, йўқми, ҳал қила олмасди, чунки у ҳали қайси андазага қараб баҳо беришни билмасди.

У кенг ва дўнг пешанаси устидаги бир тутам жингалак қўнғир сочга назар солди. Мартининг жингалак сочларини хотинлар ёқтирарди, улар унинг сочини таталашни ва силашни яхши кўрардилар. Лекин Мартин сочининг у қиз учун ҳеч қандай аҳамияти йўқ деб ҳисоблаб, сочига ортиқ қараб ўтирмади-да, диққат ва ўйчанлик билан ўз пешанасига тикилди: у гўё ўткир нигоҳлари билан ўз пешанасини тешиб, унинг ичида нима борлигини билмоқчига ўхшарди. У зўр бериб ўзига ўзи савол берарди: «Миям қанақа ўзи? Бу миям менга нима бера оларкин? Шу миям билан нимага эриша оламан? У қизга муяссар бўла олармикинман?»

Мартин кўпинча, худди қуёш шуъласига фарқ бўлган денгиздек ложувард тусга кирувчи бу қўй кўзларимда қалбим акс этармикин, деб ўзидан ўзи сўрарди. Кўзларим унга ёқармикин, йўқми, деб савол берарди Мартин. У ўз кўзларига четдан туриб, унинг кўзлари билан қарашга уриниб кўрди, лекин бундан ҳеч иш чиқмади. У, одатда, бошқа одамларнинг дидагини осонлик билан топиб оларди, негаки Мартин у одамларнинг ҳаётини жуда яхши биларди. Руфнинг ҳаёти эса унинг учун бир сир ва мўъжиза эди – Мартин унинг биронта ҳам фикрини билишга ожиз эди. Нима қипти, деди у ниҳоят, кўзларим номусли одамнинг кўзи, уларда на разолат ва на макр бор. У ўз баданининг қоралигидан таажжубланарди, бунчалик қора эканлиги ҳақида ҳеч қачон ўйламаган эди. У енгларини шимариб, тирсагидан юқорироқ еридаги оқ баданини юзининг қоралиги билан таққослай бошлади. Йўқ, у ҳар ҳолда оқ танли одам. Аммо кўллари офтобда хийла қорайган.

Шунда у кўлини букиб, ҳеч офтоб тегмаган ерларини кўришга уринди. У ерлар жудаям оппоқ эди. Кўзгуда акс этиб турган бурдой ранг юзим ҳам бир вақтлар мана шундай оппоқ бўлган, деган фикр унинг миясига келиб, кулиб юборди; ўз баданининг Мартинникидек оқлиги (офтоб тегмаган ерлари, албатта) билан мақтана оладиган аёллар дунёда жуда камдан-камлиги унинг хаёлига ҳам келмас эди.

Агар Мартин аччиқланган чоғларида эҳтирос уйғотадиган лабларини маҳкам қимтиш одати бўлмаганда эди (бу одат унинг қиёфасига аллақандай қаҳрли, қарийб зоҳидларга хос кескин тус берарди), унинг оғзи суратдаги малаклар оғзига ўхшаб кетарди. Бу жангчи ва ошиқнинг дудоқлари эди. Бу дудоқлар ҳаётнинг бутун лаззатини тотиб кўрган, аммо зарур бўлган чоғда амирона бир қиёфага кириши ҳам мумкин эди. Мартиннинг ияги ва бир оз салобатли пастки жағи бу амирона қиёфани таъкидларди. Ундаги куч эҳтиросини мувозанатда сақлаб турарди, шунинг учун ҳам соғлом гўзалликни ёқтирар ва соғлом туйғуларгагина бериларди. Ҳали бирон марта ҳам тиш докторининг ёрдамига муҳтож бўлмаган соғлом тишлари лаблари орасида йилтилаб кўринарди. Тишлари оппоқ, бақувват ва теп-текис эди – Мартин тишларини синчиклаб кузатгандан кейин шу қарорга келди. Лекин шу заҳотиёқ хижолат чекди. Хотирасининг аллақайси бир ерида, баъзи одамлар ҳар куни тишларини тозалайдилар, деган ғира-шира фикр пайдо бўлди. Ўша тишини тозалаб турувчилар киборлар даврасига, қизнинг даврасига мансуб одамлар эди. Қиз ҳам, эҳтимол, тишини ҳар куни тозалаб

турар. Агар у Мартин умрида бир марта ҳам тишини тозаламаганини эшитса, нима деб ўйлаган бўларди. Мартин эртагаёқ тиш чўткаси сотиб олиб, ҳар куни тиш тозалашни одат қилмоқчи бўлди. Фақат жасорат кўрсатиш билан у қизни мафтун қила олмайсан. Мартин ўзининг ташқи қиёфасида тиш тозалашдан тортиб, қотирма ёқа тақиб юришгача (қолбуки, қотирма ёқа таққанида ўзини озодликдан маҳрум одамдай ҳис қиларди) ўзгартириш киритиши лозим.

Мартин кўлини кўтариб, бармоқлари билан қадоқ босган кафтини қашлади, кир териси орасига шу қадар сингиб кетган эдики, уни чўтка билан ҳам қашлаб тозалаш қийин эди. Қизнинг кафтлари қандай! Ҳатто эслашнинг ўзи ҳам кўнгилга хуш ёқарди. Мисоли қизил гул барги сингари нафис, қор парчаси янглиф сарин ва латиф. Аёл кишининг кўли бу қадар юмшоқ ва нозик бўлишини у ҳеч қачон хаёлига ҳам келтирмаган эди. Бундай кўлнинг навозиши нечоғлик ажиб бўларкин, деб ўйлади у ва хаёлининг шундай фикр билан банд бўлганини пайқаб қолиб, уялганидан чўғдек қизариб кетди. Бу ҳаддан ташқари жасурона хаёл эди ва айна вақтда, қизнинг руҳий гўзаллигини таҳқирлаш эди. Ахир у қиз бу оламдан жуда йироқларда парвоз қилиб юрувчи сўлим бир руҳ, шаффоф кўланка эди. Шундай бўлса ҳам, Мартин унинг момиқ кафтлари ҳақидаги хотирани хаёлидан чиқара олмади. У фабрикада ишловчи аёлларнинг ва уй ишлари билан қийналган хотинларнинг қаттиқ, дағал кўллари одатланиб қолган эди. Ҳа, нима сабабдан уларнинг кўллари бунчалик дағаллигини тушунарди, албатта. Руфнинг кўли... у кўл меҳнат



нималигини билмайди, шунинг учун ҳам нозик ва юмшоқ. Мартин дунёда яшаш учун ишлашлари шарт бўлмаган одамлар ҳам борлиги ҳақида ўйлаган заҳоти Руфь билан ўзи ўртасидаги жар яна теранлашди. Бирдан унинг кўзи олдида меҳнат нималигини билмайдиган оқсуяклар қиёфаси намоён бўлди. Бу қиёфа исқирт оқ деворда такаббур ва улуғвор бронза ҳайкал сифатида намоён бўлди. Мартин эсини таниганидан бери муттасил ишларди; унинг ҳамма оила аъзолари ҳам меҳнат билан кун кўрарди. Чунончи, Гертрудани олайлик. Унинг заҳматкаш қўллари кир ювишдан шишиб, худди пишган гўштдек қип-қизариб кетарди. Ё бошқа опаси Мэриенни олайлик. У консерва заводида ишлар, унинг жажжигина чиройли қўллари помидор тўғровчи пичоқдан шилиниб кетган эди. Бунинг устига, ўтган қишда, картон фабрикасида ишлаётганида, қўлининг иккита бармоғини машина олиб кетди. Мартин тобутда ётган онасининг кўксига чалиштирилган ғудруш қўлларини эслади. Мартиннинг отаси ҳам умрининг охириги кунигача меҳнат билан яшади, унинг кафтлари қалин қадоқ билан қопланган эди. Руфнинг эса қўллари нозик, фақат унинг эмас, онасининг ҳам, акаларининг ҳам қўллари нозик. Айниқса, шу ҳол Мартинни ҳайратга солди; бу уларнинг тамомила бошқа тоифадан эканлигининг ёрқин далили, Мартин билан уларни ажратиб турган масофа ниҳоятда йироқ эканлигининг исботи эди.

Мартин аччиқ истеҳзо билан яна каравотга ўтирди ва ниҳоят ботинкасини ечди. У ўзини йўқотиб қўйган эди, аёл кишининг жамолидан, унинг нозик қўлларида маст эди у. Шу

чоқ тўсатдан унинг кўз олдида янги манзара намоён бўлди. У тунда Лондоннинг Ист Энд кўчасида каттакон бир беўхшов бино олдида турарди, ёнида ўн беш ёшлар чамаси ишчи қиз, Маржи. Мартин уни сайр-томошадан кейин уйига кузатиб қўймоқда. Қиз мана шу улкан молхонага ўхшаган исқирт бинода туради. Мартин қиз билан хайрлашаркан, унга қўлини узатди. Қиз эса ўпишиш учун лабини тутди, лекин Мартиннинг ўпгиси келмади. У қизнинг алланимасидан ҳайиқиб турарди. Шунда қиз ҳаяжон билан титраб-қақшаб йигитнинг қўлини сиқди. Мартин унинг жажжи кафтидаги қадоқларни ҳис қилди-ю, бирдан раҳми келиб кетди. Унинг кўзлари қизнинг ёлворувчи эҳтиросли кўзларига, унинг энди балоғатга ета бошлаган заиф гавдасига тушди; бу сиймода аёл кишининг ҳуркак, аммо эҳтиросли туйғулари уйғона бошлаган эди. Шунда қизга раҳми келиб кетди-ю, уни маҳкам бағрига босиб, лабидан бўса олди.

У қизнинг севинч тўла нидосини эшитди; қиз шўх мушук бола сингари Мартиннинг пинжига суқилди. Мурғаккина, нимжон қиз! Мартин узоқ ўтмишда содир бўлган бу лавҳага тикилиб турарди. Ўша вақтда қиз унинг пинжига суқилганида юз берганидек, ҳозир ҳам баданлари жимирлаб кетди ва ачинганидан юраги эзилди. Бу кўнгилисиз манзара эди; ўша куни ҳаво ҳам булутли, тош кўчанинг ифлос харсангларига кўнгилини ғаш қилувчи ёмғир савалаб ёғарди. Лекин шу пайт бирдан деворни порлоқ шуъла ёритиб юборди; олтин сочларини бошига чамбарак қилиб олган унинг оппоқ чеҳраси Мартиннинг кўз олдида намоён бўлиб, барча

қиёфалар ва лавҳаларни хиралаштириб юборди ва ҳеч эришиб бўлмайдиган олис юлдуз янглиғ порлай бошлади.

У курсида ётган Суинберн билан Браунинг китобларини олиб ўпди. Ҳар ҳолда, мени уйига таклиф қилди-ку, деб ўйлади йигит. Кейин яна кўзгуга қараб, ўз аксини томоша қилди-да, баланд овоз билан мағрурланиб деди:

– Мартин Иден, эртага эрталаб туриб биринчи қиладиган ишинг – текин қироатхонага бориб, яхши хулқ-атвор қоидалари ҳақида бирон нарса олиб ўқийсан. Тушундингми?

Шундан сўнг у чироқни ўчирди, ўрнига ётаркан, гавдасининг вазминлигидан каравот пружинаси гижирлаб кетди.

– Энг муҳими, Мартин, сен камроқ сўкинишинг керак! Буни қулоғингга қуйиб ол!

Шу сўзлар билан аста уйқуга кетди, кўрган туши таряк чекувчи кишининг хаёлидек журъатли ва ғайритабиий эди.

БЕШИНЧИ ВОВ

Эртасига эрталаб уйқудан уйғонгач, Мартиннинг димоғига совун ва кир кийим ҳиди урилади-ю, ширин тушларини унутди. Қулоқлари шу заҳотиёқ оғир ва кўнгилсиз ҳаётнинг бетартиб шов-шувидан қоматга келди. У ўз хонасидан чиқиши билан опасининг бақирган овозини ва аламини тарқатиш учун болаларидан биттасини шапалоқлаб урганини эшитди. Боланинг чинқириғи унинг юрагига тирдек санчилди. Бу ердаги ҳамма нарса, ҳаттоки ўзи нафас олаётган ҳаво ҳам унга жирканч бўлиб туюлди. Бу муҳит Руфь истиқомат қиладиган

уйда ҳукм сурган осойишталик ва уйғунлик-ка нақадар зид! У ерда ҳамма нарса кўтаринки маънавий руҳ билан суғорилган; бу ерда эса моддий, ниҳоятда кўпол моддий манфаат устун эди, холос.

– Бу ёққа кел, Альфред! – деб чақирди у йиғлаб турган жиянини ва ён чўнтагига қўлини тикди. У пулга бефарқ эди, бу унинг қўли очиклигини кўрсатарди. У боланинг қўлига йигирма беш центлик танга тутқазди-да, уни овутиш учун қўлига олди.

– Қани энди физилла, «чайнамай шиминг» олиб, ака-укаларинг билан бўлашиб егин. Лекин оғизда тез эрийдигани бўлмасин.

Мартиннинг опаси кир тоғора тепасида бир зумгагина қаддини ростлаб, унга ўтирилди.

– Ўн цент берсанг ҳам етарди, – деди у, – пулнинг қадрига ҳеч етмайсан-да. Энди у бўкиб қолгунча ейди.

– Ҳечқиси йўқ, – деб шўх оҳангда жавоб қилди Мартин. – Менинг пулим ўз қадрини ўзи билади. Ўзинг яхши ётиб турдингми, опа, агар унчалик банд бўлмаганингда, худо ҳаққи, сени ўпиб олган бўлардим.

У опаси билан ширинсўз бўлгиси келарди; бу кўнгли юмшоқ аёл укасини ўзига хос тарзда яхши кўрарди – буни Мартин биларди. Рост, вақт ўтиши билан Гертруда аввалги қиёфасини тобора йўқотиб, жағига суяниб, серзарда бўлиб қолган эди. Бу ўзгаришга оғир меҳнат, оиланинг катталиги ва эрининг бадфёълиги сабаб бўлса керак, деган қарорга келди Мартин. Бирдан, шунча йилдан бери опамнинг баданига ачиган сабзавот, мағзава ва ўзи пештахта олдида туриб санайдиган, қўлдан қўлга ўтавериш кир бўлиб

кетган чақаларнинг қўланса ҳиди уриб қолибди, деб ўйлади.

– Ундан кўра кириб нонуштангни қил, – деди опаси сиртдан аччиқлангандай кўринса ҳам, ичида хурсанд бўлиб. Унинг дарбадар укалари орасида Мартин энг севимлиси эди.

– Қани, берироқ кел, сени бир ўпиб қўяй, – деб илова қилди опаси ийиб кетиб.

У аввал бир қўлидан, сўнг иккинчи қўлидан совун кўпикларини бармоқлари билан си-дириб ташлади. Мартин унинг йўфон белидан кучоқлади-да, терлаб кетган нам лабларидан ўпди. Опасининг кўзларида ёш пайдо бўлди; наинки зўр ҳиссиёт таъсиридан, балки мут-тасил ҳорғинлик оқибатида содир бўладиган ожизликдан кўзига ёш келган эди. У Мартинни итариб юборди, лекин Мартин опасининг кўз-лари ёшланганини барибир кўриб қолди.

– Овқат печкада, – шоша-пиша деди опаси. – Жим ҳам ўрнидан турган бўлса керак. Бугун кир юваман деб, каллаи саҳарлаб турдим. Тезроқ бориб овқатингни егин-да, уйдан чиқиб кет; бугун уйда жудаям иш кўп. Том кетиб қолди чоғи. Энди Бернарднинг ўзи арава қўшиб молга боради.

Мартин юраги эзилиб ошхонага йўл олди. Опасининг қизариб кетган юзи ва бутун исқирт қиёфаси унинг кўз ўнгидан нари кет-мас эди. Агар опамнинг вақти бўлганда, мени эркалаган бўларди, деб ўйлади Мартин. Лекин у ишлаб толиқади. Бу Бернард Хиггинботам ғирт ҳайвон экан, опамни ҳеч аямай ишлатга-ни-ишлатган. Айни вақтда, опамнинг ўпиши-да ҳеч қандай гўзаллик йўқ, деган фикр ҳеч Мартиннинг хаёлидан кетмасди. Рост, унинг

Ўпиши ғалати. Опаси жуда кўп йиллардан бери уни фақат денгиз сафарига кузатаётганда ёки сафардан қайтганда, кутиб олиб, ўпарди. Аммо бу ўпишда совун кўпигининг мазаси бор эди, лаблари эса сўлиб бурушган эди. Бу лаблар, ўпишга тайёрланган лабга ўхшаб, лабларга тез ва чиппа ёпишмасди. Ҳолбуки, бу – қандай ўпишишни унутиб юборган, меҳнатдан жуда ҳориган аёлнинг бўсаси эди. Мартин, беихтиёр, опасининг турмушга чиқмасдан олдин кун бўйи ишлаб, кечаси билан тинмай рақс тушишини, эрталаб яна худди ҳеч нима бўлмагандай, тўппа-тўғри рақсдан ўз кирхонасига ишга жўнашини эслади. Шунда Мартиннинг эсига яна Руфь келди, унинг лаблари ўзи сингари маъсума бўлса керак, деб ўйлади йигит. Унинг қараши тетик, қўлни қаттиқ сиқиб самимий кўришади, бўсаси ҳам шундай бўлса керак. У журъат этиб, ҳатто қизнинг дудоқларини ўз дудоқлари билан туташаётганини тасаввур қилди. Бу манзарани шундай аниқ тасаввур этдики, боши айланиб кетди. Мартин муаттар ҳиди билан кишини маст қилувчи атиргул баргларидан ташкил топган булут парчаси устида оҳиста парвоз қилиб кетаётгандай ҳис қилди ўзини.

Ошхонада Мартин Жимни учратди, у ҳам опасиникида ижарага яшарди. Жим бўшлиққа маънисиз лоқайд тикилиб, сули ёрмасидан пиширилган бўтқани баҳузур еб ўтирарди. У чилангар шогирди эди; ияги ялқов табиатлиги ва иродасизлигидан дарак берар, иродасизлиги бир қадар ақлий қолоқлиги билан кўшилиб, яшаш учун кураш жараёнида муваффақият қозономаслигидан хабар берарди.

– Нега емаяпсан? – деб сўради у Мартиннинг яхши пишмаган ва совиб қолган сули бўтқасини истар-истамас ковлаб ўтирганини кўриб. – Ё, кеча яна ичиб келувдингми?

Мартин «йўқ» дегандай бош чайқаб қўйди. Атрофидаги нарсаларнинг фақироналигидан кўнгли хаста эди. Энди Руфь Морз ундан яна ҳам узоқлашиб кетгандек бўлди.

– Мен роса ичибман, – деди Жим асаб билан тиржайиб, – ўзим ҳам ғирт маст бўлиб қолибман. Оҳ, жуда қулинг ўргилсин қиз экан-да! Мени уйга Билл судраб келди.

Мартин «эшитяпман» деган маънода бош ирғаб қўйди, ҳамсухбатининг ким бўлишидан қатъий назар, гапига эътибор бермаётганини шу йўсинда намойиш қиладиган ғайришуурий одати бор эди унинг. Кейин у ўзига илиб қолган қаҳва қўйди.

– Бугун «Нилуфар»га рақс тушгани борамизми? – деб сўради Жим. – Пиво бўлади. Темескалдан йигитлар келишса, муштлашиш бўлмай иложи йўқ. Мен, албатта, парво ҳам қилмайман бунга. Барибир, қизимни бошлаб бораман. Уф!.. Оғзим жудаям бемаза бўлиб кетибди-да. Нима бало бўлди ўзи!

У афтини бужмайтириб, бир қултум қаҳва билан шоша-пиша оғзини чайиб ташлади.

– Сен Жулияни танийсанми?

Мартин бош ирғади.

– У ҳозир мен билан юрибди, – деб тушунтирди Жим. – Қиз эмас, худди попук дейсан! Сен билан таништирдим-у, лекин ўзингга оғдириб оласан-да. Нимага қизлар нуқул сенга осилишаркин, ўлай агар тушунсам. Ҳар қанақа қизни ҳам бир боқишда ўзингга оғдириб

олганингни кўрсам, шунақаям алам қиладики кишига.

– Сенинг битта ҳам қизингни ўзимга ордириб олганим йўқ ҳали, – деди Мартин лоқайдлик билан. – Нонушта қилиб бўлмагунингча, барибир кетмайсан дейман.

– Нега энди, – деб эътироз билдирди Жим, – Мэгги-чи?

– Э, у билан ҳеч қандай алоқа қилмаганман. Ўша сафардан кейин у билан ҳатто рақсга ҳам тушмаганман.

– Ана шунақа-да, – деб юборди Жим, – сен у билан фақат рақсга тушиб, бир-икки марта кўз қирингни ташлаб қўйгансан-у, қиз тайёр бўлган-қолган! Эҳтимол, кўнглингга ҳеч нима келмагандир ҳам. Аммо у ўшандан кейин менга қиё ҳам боқмай қўйди. Қачон қарасанг, фақат сени сўрайди. Агар хоҳласанг, сен билан дарров учрашишга рози бўларди.

– Лекин мен учрашишни хоҳламадим-ку!

– Аҳамияти йўқ. Барибир мени истеъфога чиқариб юборди, – Жим Мартинга ҳавас билан тикилди. – Қанақа қилиб ром қиласан-а, Март?

– Уларга унча парво қилмайман, вассалом.

– Бундан чиқди, ўзингни улар билан ҳеч ишинг йўқдай қилиб кўрсатаркансан-да, а? – деб суриштирарди Жим.

Мартин нима жавоб қилсам экан деб, бир дақиқача ўйлаб қолди.

– Балки, шу ҳам таъсир қилар. Лекин мени чиндан ҳам улар билан ҳеч ишим йўқ. Сен ҳам ўзингни шунақа кўрсатишга уриниб кўр, зора кор қилса.

– Э-сиз, кеча Райлиникида йўқ эдинг-да, – деб юборди бирдан Жим. Унинг гапида на

мантиқ ва на маъно бор эди, – у ерга Фарбий Окленддан Каламуш лақабли бир олифта йигит келувди. Муштлашишни унга чиқарган экан! Йигитларимиздан биттаси ҳам уни йиқита олмади! Ҳамма сенинг йўқлигингга ачинди! Кеча қаёқда дайдиб юрувдинг ўзинг?

– Оклендда эдим, – деб жавоб қилди Мартин.

– Театрдаминг дейман?

Мартин олдидаги тақсимчани нари суриб қўйиб, эшик томон юрди.

– Хўш, рақс тушгани борасанми? – деб қичқирди Жим унинг орқасидан.

– Ҳа, йўқ, боролмасман, – деди Мартин.

Унда тоза ҳаводан нафас олиш эҳтиёжи туғилиб, зинадан фириллаб пастга тушди-да, кўчага чиқди. Бу хонадон муҳитида унинг нафаси шундоқ ҳам қайтиб кетаётган эди, Жимнинг бемаъни сафсаталари эса ғазаблантириб юборди. У дик этиб туриб, маҳмадона йигитнинг тумшугини бўтқа солинган тақсимчага тикмоқчи ҳам бўлди. Жим вайсаган сари, Руфь ҳам Мартиндан шунча узоқлаша бошлаган эди. Ахир, мана шундай ҳайвонлар орасида яшаб туриб, бир кунмас бир кун Руфнинг висолига етишишни умид қилиб бўлармиди? Ўз қаршисидаги вазифанинг мушкуллиги Мартинни умидсизлантирарди, у ўз аҳволининг, яъни, ишчилар синфидан чиққан кишининг аҳволи бенажот эканлигини ҳис қила бошлаган эди. Гўё теварак-атрофидаги ҳамма нарса, ўзи кўникиб қолган ҳамма одамлар, ўз ҳаёти билан бевосита чамбарчас боғланган опаси, унинг уйи, оиласи, чилангар Жим – ҳаммалари харсангтошдек елкасидан босиб ётар ва қаддини ростлаб ўрнидан туришига имкон бермасди.

Унинг учун ҳаётнинг завқи қолмаган эди. Шу пайтгача у ҳаётни қандай бўлса, шундайлиги-ча қабул қилганди. Мартин ҳаётининг яхши-ёмонлиги ҳақида ҳеч қачон ўйлаб ҳам кўрмас, фақат китоб ўқиган чоғларидагина бу ҳақда бош қотирар эди. Лекин улар китоб эди, холос, мавжуд бўлмаган ажойиб дунё ҳақидаги ажойиб эртақлар эди. Энди бўлса, ўша дунё – ўртасида Руфь исмли гулжамол турган дунё унинг кўз олдида ҳақиқатан намоён бўлди. Энди у бундан буён ҳасрат ва умидсизликка маҳкумдир, бу умидсизлик ниҳоят даражада изтиробли, негаки Мартин умид билан озикланиб келарди.

Мартин, қайси қироатхонага борсамин: Берклейдаги оммавий қироатхонагами ё Окленд қироатхонасигами, деб анча вақтгача ўйланиб қолди ва ниҳоят, Окленд қироатхонасига боришга жазм қилди, чунки Оклендда Руфь яшарди. Ким билсин! Қироатхона – Руфга жуда мос жой ва Мартин уни ўша ерда учратиб қолса ҳам ажаб эмас. Қироатхона бўлимларининг қай тарзда жойлашгани унга бутунлай маълум эмас эди, шунинг учун, то ориққина, афтидан, французга ўхшаган бир қиз унга маълумот кутубхонаси юқори қаватда эканлигини айтмагунча, беллетристика китоблари терилган сон-саноксиз жавонлар орасида сандирақлаб юрди. Стол ортида ўтирган кишига мурожаат қилиш унинг ақлига келмади ва ўзи тусмолаб юриб, фалсафа бўлимига кириб қолди. У фалсафа ҳақида китоблар борлигини эшитган эди, аммо бу фан ҳақида шунча кўп китоб ёзилган деб ҳеч ўйламаган эди. Қалин-қалин жилдлар билан тўлган баланд шкафлар уни босиб қолаётганга ўхшар

ва айни пайтда, унинг тафаккурини ҳаяжонга соларди. Бу ерда мияни ишлатиш учун имконият тўлиб ётарди. Математика бўлимида кўзи тригонометрияга оид китобларга тушди ва ҳеч маъносиз бўлиб туюлган формула ва чизмаларга анча вақтгача тикилиб қолди. У инглизча сўзларни ўқиди, лекин бу сўзларнинг маъносини сира тушунмасди. Бу қандайдир бошқа тил эди. Норман билан Артур билишарди бу тилни. Уларнинг шу тилда сўзлашганини Мартин ўз қулоғи билан эшитган. Улар эса Руфнинг акалари. Мартин фалсафа бўлимидан ҳафсаласи пир ҳолда чиқиб кетди. Инсоният билимининг бу қадар теран ва чексиз эканлиги ҳеч қачон хаёлига келмаган эди. Шуларнинг ҳаммасини ўқиб улгурармикинман, деб ўйлади-ю, уни кўрқув босди. Лекин бу илмларни ўзлаштира олган одамлар кўп бўлгани эсига тушиб кетди. Шунда у, бошқа одамлар муяссар бўлган ҳамма илмни мен ҳам ўргана оламан, деб онт ичди.

У бир умидсизликка тушиб, бир завқшавққа тўлиб, ҳикмат хазиналари жамланган жавонлар орасида тентираб юрди. Умумий бўлимда у Норрининг «Хулоса курси» сини топди. Бу китобни у зўр ихлос билан варақлаб чиқди. Ҳар ҳолда, бу китоб унга қадрдон эди. Чунки муаллиф Мартин сингари денгизчи эди. Кейин у Боудичнинг «Навигация ҳақидаги маълумотлар»ини ва Лекки билан Маршалнинг асарлар мажмуасини топди. Жуда соз бўлди-да! У навигацияни ўрганишга киришади. Ичишни ташлайди, астойдил меҳнат қилиб, капитан бўлади. Шу чоқ Руфь унга жуда яқинлашгандай бўлиб туюлди. Капитан бўлиб олгандан кейин, агар Руфь хоҳласа, унга уйланиши мум-

кин. Борди-ю, хоҳламаса – начора, шу қиз ту-
файли яхши ва бамаъни ҳаёт кечира бошлай-
ди, лекин ичишни барибир ташлайди. Кейин
у капитаннинг иккита хўжайини – суғуртачи
билан кема хўжайинини эслади, капитан би-
лан уларнинг кўзлаган манфаатлари ҳеч қачон
бир-бирлариникига мос тушмас эди: шундан
сўнг Мартин, уларнинг ҳар қайсиси уни ха-
роб қилиши мумкинлигини ва хароб қилиши
муқаррар эканлигини ўйлай бошлади. У хона-
га кўз югуртириб чиқиб, ўн минг жилдлик са-
лобатли китоб жавонлари олдида ҳатто кўзла-
ри қамашиб ҳам кетди. Йўқ, денгизга барҳам
берилади. Бу ерда, бу сон-саноксиз китобларда
бениҳоя улкан қудрат мавжуд, агар у чиндан
ҳам буюк ишларга бел боғламоқчи экан, улар-
ни қуруқликда рўёбга чиқариши лозим! Бу-
нинг устига, капитанлар хотинларини ўзлари
билан денгиз сафарига олиб боришига рухсат
берилмайди.

Туш пайти бўлди. Вақт ўтиб борарди. Мар-
тин овқатни ҳам унутиб, ҳамон китобларнинг
номларини ўқиб, ахлоқ қоидалари ёзилган ки-
тобни ахтариш билан овора эди. Унинг мияси
юқори мартабага эришиш орзусидан бошқа
яна энг оддий вазифани ҳал қилиш билан ҳам
банд эди: агарда ёш хоним сиз билан хайрла-
ша туриб, яна ташриф буюришингизни илти-
мос қилса, қанча вақт ўтказиб бориш мумкин
уникига? Ниҳоят, зарур китобни учратди-ю,
бирок ўз саволига бу китобдан ҳам жавоб топа
олмади. У ахлоқ қоидаларининг нечоғлик му-
раккаб ва ранго-ранг эканлигини кўриб ҳай-
рон қолди, киборлар жамиятида одат бўлган
таклифномалар алмашиш қоидалари ҳақидаги

қўлланмаларни ўқийвериб, мияси ғовлаб кетди ва маънос бир қиёфада бу ердан узоқлашди. У ўзи қидирган нарсани топа олмади, лекин ҳар жиҳатдан назокатли бўлиш учун жуда ҳам кўп вақт кераклигини ва буларнинг ҳаммасини ўзлаштирмоқ учун даставвал бутун умр яшаш кераклигини тушунди.

– Қалай, қидирган китобингизни топдингизми? – деб сўради чиқиб кетаётган Мартиндан стол ортида ўтирган киши.

– Ҳа, сэр, кутубхонангиз жудаям яхши экан, – деб жавоб берди Мартин.

У киши бош иргитиб қўйди.

– Тез-тез келиб туринг. Сиз денгизчимисиз?

– Ҳа, сэр. Яна вақт топиб бир келарман.

«Менинг денгизчи эканимни қаёқдан билдийкин?» – деб сўради Мартин ўзидан ўзи, зинадан пастга тушганда.

Шундан кейин, кўчага чиқиб, бесўнақай чайқалмасдан бир текисда юришга уринди. Яна ўйга толмагунча бу нияти эсида эди, кейин эса ўзининг одатдаги юришини қилиб кетаверди.

ОЛТИНЧИ БОВ

Мартиннинг вужудини очлик азобига ўхшаш беҳаловат изтироб туйғуси қамраб олганди. У қизни қайта кўриш истагида ўртанарди, чунки қиз ниҳоятда зўр абжирлик билан Мартиннинг бутун ҳаётини ўзининг нозик қўлларида маҳкам ушлаб турарди. Уникига боришга Мартиннинг юраги бетламасди. Ҳали жуда ҳам вақтли бўлса керак, деган фикрга бориб, назокат қоидалари мажмуасини бузиб қўйишдан

қўрқарди. У Окленд ва Берклей кутубхоналарида бир неча соатлаб қолиб кетарди; у ерда Мартин ўз номига, Гертруда, Мэриен ва ҳатто Жимнинг ҳам номига ёзилиб қўйган эди. Жим бунга Мартин олиб берган пивога роса мириқиб тўйгандан кейин рози бўлди. Мартин шу тўрттала обуначи номига бирталай китоб олди, энди унинг ҳужрасида ҳар куни кечаси тонг отгунча чироқ ўчмайдиган бўлди, мистер Хиггинботам эса бунинг эвазига Мартиндан ҳафтасига яна элик цент ортиқча ҳақ ола бошлади.

Лекин Мартин ўқиган китоблар уни яна кўпроқ безовта қиларди. Янги китобнинг ҳар бир саҳифаси унинг учун мисоли илм бўстонига кирадиган бир эшик эди. У китобларни ўқиган сари илмга бўлган иштиёқи ҳам орта борди. Бунинг устига, у нимадан бошлаш зарурлигини билмас, шу билан бирга, тайёргарликнинг йўқлиги унга кўп халал берарди, у ҳар қандай китобхон хабардор бўлган энг оддий нарсаларни ҳам билмасди. Мартин ғоят зўр иштиёқ билан шеър ўқишга киришган, лекин бу соҳада ҳам кўп нарсани билмасди. У Суинберннинг Руфь берган кичик бир тўпламидаги шеърларини ўқиш билан чекланиб қолмади. У шоирнинг «Долорес»ини ҳам ўқиб чиқди ва унга мукамал тушунди. Руфь бу асарни тушунмаган бўлса керак, деган қарорга келди у. Бундай нозик, енгил ҳаёт кечирувчи қиз уни қандай ҳам тушунсин? Кейин қўлига Киплингнинг шеърлари тушиб қолди ва китобни ўқиркан, ўзига ниҳоятда таниш нарсаларни бир мақомда жуда оҳангдорлик билан, жозибали тарзда ифодаловчи сатрларга мафтун бўлди. Киплингнинг жамики шеърларига хос бўлган

нарса – ҳаётга муҳаббат, психологик таҳлил Мартинни ҳайратда қолдирган эди. «Психология» Мартин Иденнинг сўз бойлигига кирган янги сўз бўлди. У ўзига изоҳли луғат сотиб олиб, бу билан моддий аҳволини янада мушкуллаштирди ва қуруқликда яшаш муддатини бирмунча қисқартирди; бунинг устига, мистер Хиггинботамнинг ҳам аччиғини чиқарди, чунки луғатга тўланган шу пулни ижара ҳақи учун олишни афзал кўрарди.

Кундуз кунлари у Руфь истиқомат қилиб турган уйга ҳатто яқин йўлашга ҳам журъат эта олмасди, лекин кечалари чироқ ёниб турган деразаларга яширинча кўз ташлаб, ҳатто Руфни қуршаб турган деворларга ҳам суқланиб боқиб, Морзлар уйининг атрофида худди ўғри одамдай тентираб юрарди. Бир неча марта у Руфнинг акаларига тўқнаш келиб қолди, бир кун эса анча ергача мистер Морзнинг орқасидан эргашиб борди; Мартин уни кузатиб бораркан, муюлишларда, кўча фонусларининг ёруғида Морзнинг юз бичимини ўрганар ва қани энди бу муҳтарам жентельмен ҳозир катта бир фалокатга учраса-ю, бу фалокатдан уни қутқариб қолсам, деб астойдил орзу қиларди. Бошқа сафар у бирдан иккинчи қават деразаси олдида Руфни кўриб қолди. Қизнинг фақат боши кўриниб турарди, елкаси билан қўлларининг ҳаракатидан соч тараяпти, шекилли деб ўйлади. Бу ҳол фақат бир лаҳзагина давом этди, лекин шу лаҳза ҳам бутун вужудидаги қонни қайнатиб, уни маст қилувчи шаробга айлантириш учун кифоя эди. Тўғри, қиз шу заҳотиёқ дераза пардасини ёпди, лекин Мартин унинг хонаси қаерга жойлашга-

нини билиб олди ва шу воқеадан сўнг ҳар сафар уй рўпарасидаги йўлкадаги дарахт тагида ҳеч кетини узмай сон-саноксиз папирос чекиб, соатлаб деразага тикилиб турадиган бўлди. Кунларнинг бирида у Руфнинг онасини кўриб қолди, у банкдан чиқиб келаётган экан, шунда Мартин ўзи билан Руфни ажратиб турган масофани ҳеч қандай ўлчов билан ҳам ўлчаб бўлмаслигига яна бир марта ишонч ҳосил қилди. Руфь пулини банкда сақловчилар даврасига мансуб эди! Мартин эса умрида бирон марта ҳам банк остонасидан ҳатлаб ичкари кирмаган ва бундай маҳкамага фақат жуда ҳам бадавлат ва қудратли одамларгина кира олади деб биларди.

Мартиннинг ҳаётида том маъноси билан катта ўзгариш содир бўлаётган эди. Руфнинг беғубор ва маъсумалиги Мартинга шундай қаттиқ таъсир қилган эдики, энди у тамомила озодалиқ шайдоси бўлиб қолди. Агар у Руфь билан ҳамнафас бўлишни истаса, ўзини озода тутиши лозим. У тишларини тозалар ва идиш-товоқ чўткаси билан тинмай кўлларини қашларди; у магазин ойнасида тирноқ чўткачасини кўриб, унинг нимага ишлатилишини тушуниб олди. Гумашта унинг тирноқларини кўриб, яна тирноқ тозаловчи чўтка ҳам тавсия қилди; шундай қилиб, Мартиннинг пардоз ашёлари сони яна биттага кўпайди. У кутубхонадан шахсий гигиена ҳақида китоб олиб келиб, ундан ҳар куни эрталаб совуқ сув билан ювиниш ҳақидаги маслаҳатни ўқиб чиқди. Ўқиб чиқди-ю, Жимни жуда ҳам севинтириб, мистер Хиггинботамни эса танг қолдириб, шу маслаҳатга амал қила бошлади; аммо бундай антиқа

қилиқларга бепарво поччаси, Мартиндан сув учун алоҳида ҳақ олсаммикин, деб жиддий ўйланиб қолди. Тараққиёт йўлида қўйилган иккинчи қадам шимнинг ташвиши бўлди. Бу масалага қизиқа бошлаган Мартин тез орада ишчиларнинг қопга ўхшаб ҳалвираган шимлари билан олий табақа кишилари кийган тиззадан то почагача теп-текис тах тушган шимлар ўртасидаги фарқни дарров аниқлаб олди. Бунинг сири нимадалигига тушунган Мартин дазмол билан дазмол тахтасини олгани ошхонага кирди; лекин дастлабки уриниш муваффақиятсиз чиқди, у шимини куйдириб қўйиб, янги шим сотиб олишга мажбур бўлди, бу ҳол унинг денгиз сафарига жўнаш муддатини яна қисқартирди.

Сиртқи ўзгариш билан масала чекланиб қолмади. У ҳамон папирос чекар, аммо ичкиликни ташлаган эди. Шу чоққача у майхўрликни эркаклар учун энг муносиб машғулот деб билар ва ҳатто ўзининг бақувватлигидан, ароқхўр ўртоқларининг аксарияти маст бўлиб, стол остида думалаб қолганда ҳам ичишни давом эттираверишидан жуда ғурурланарди. Сан-Францискода олдинги денгиз сафарларида ҳамроҳ бўлган ўртоқлари кўп эди, учрашиб қолса, ҳали ҳам уларни меҳмон қилар, лекин ўзи учун фақат бир кружка кучсиз пиво ёки занжабил лимонади буюриб, ўртоқларининг истеҳлоларига мулойимгина жилмайиб ўтираверарди. У ичиб маст бўлган ўртоқларининг бора-бора ҳайвондан фарқ қилмай қолишларини кузатаркан, энди уларга ўхшамаслигидан севинарди. Ўртоқларининг ҳар бирининг ўз дарди бор эди, ичкилик эса мавжуд ҳаётни унутишга, орзу ва хаёлар оламига парвоз қи-

лишга ёрдамлашарди. Лекин Мартинга энди маст қилувчи ичимлик даркор эмас. У жуда қаттиқ маст бўлган вақтлар бўлган эди – у қалбида муҳаббат туйғусини уйғотган ва янги, гўзал ҳаётга интилиш учун қанот бахш этган Руфдан маст эди; унинг дилида сон-саноксиз янги орзулар туғдирган китоблардан маст эди; у янгидан одатланган озодалигидан маст эди; озодалик соғломликни илгаригидан ҳам мукаммавроқ ҳис қилишга имкон берди ва бутун вужудини жисмоний ҳаёт қувончидан ҳаяжонланишга мажбур этди.

Бир куни Мартин зора Руфни кўриб қолсам деган умидда театрга борди ва балконнинг иккинчи ярмида ўтириб, чиндан ҳам қизни кўриб қолди. У Артур ва яна қандайдир нотаниш ёш йигит билан партердан кетиб борарди; бу – сочини калта қилиб олдирган, кўзойнак таққан йигит шу заҳотиёқ Мартиннинг дилида ҳаяжон ва рашк уйғотди. Руфь биринчи қаторга бориб ўтирди, шу пайтдан бошлаб Мартин бутун кеч қизнинг хушбичим елкалари ва узоқдан худди тутун орасидан кўзга чалингандай олтин ранг сочларидан бошқа ҳеч нима кўрмади ҳисоб. Аммо шундай бўлса ҳам бир-икки марта атрофига аланглаб қараб қўйди, шунда ўзидан бир неча ўрин нарида ўтирган иккита қизни кўриб қолди; у қизлар табассум билан унга ноз-ишва қилишарди. Мартин ҳамма вақт одамга эл бўлиб кетарди, бундай илтифотни эътиборсиз қолдириш одати йўқ эди унинг. Сал илгарироқ, у ҳам албатта жилмайиб жавоб қилган бўларди, кейин илакишиб кетарди. Лекин энди ҳамма нарса ўзгариб кетган. Тўғри, у қизларга жилмайиб жавоб қилди, бироқ шу



заҳотиёқ юзини тескари ўтириб олди ва улар томонга бошқа қарамасликка уринди. Аммо у қизларни тамомила унутган ҳолда, яна бир неча марта тасодифан уларнинг табассумларига кўзи тушди. Бир кунда ўзгариш жуда қийин, бунинг устига, у табиатан дилкаш ва хушмуомала йигит эди, шунинг учун ҳам қизларга жавобан беихтиёр илжаяр, бегараз дўстона илжаярди. Бу хатти-ҳаракатларнинг ҳаммаси унга таниш эди. Қизлар одатдаги аёллар ўйинини қилаётган эдилар – буни Мартин яхши биларди. Лекин унинг учун энди ҳамма нарса ўзгарган. Хув анави ерда, биринчи қаторда дунёда ягона қиз ўтирарди, у Мартин мансуб бўлган синфнинг қизларига сира ўхшамас, булар бир-бирига шу қадар ўхшамас эдиларки, Мартинда энди бу қизларга ачинишдан бошқа ҳеч қандай ҳис қолмаган эди. У Руфнинг гўзаллиги ва маънавий юксаклигидан ҳеч бўлмаса озгинагина ҳиссасини бу қизларга насиб бўлишини чин юракдан тиларди. Мартин қизларнинг бу қадар дадиллик билан хушомад қилишгани учун ҳеч қачон таъна қилмаган бўларди. Лекин бу хушомадлар уни мафтун қила олмасди; аксинча, бу нарса гўё Мартин мавқеининг пастлигини таъкидлаётгандай туюлардики, бу унинг учун кўнгилсиз бир ҳол эди. Агар у Руфьяшаб турган муҳитга мансуб бўлганида эди, бу қизлар у билан ўйнашмаган бўларди – буни Мартин жуда яхши тушунади. Шунинг учун қизлар унга ҳар нигоҳ ташлаганда, ўз муҳитининг чайир панжалари уни маҳкамроқ ушлаб, тобора пастга тортаётганини ҳис қиларди.

Мартин томоша тугашига озгина қолганда, Руфни кўчага чиқаётган чоғида яна бир кўриш

иштиёқида ўрнидан туриб кетди. Театр олдида бекорчи одамлар доим уймалашиб юришарди, шунга кўра, агар кепкани бостириброқ кийилса-ю, битта-яримтанинг орқасига ўтиб турилса, ҳеч ким уни пайқамайди. У деярли ҳаммадан олдин чиқди ва оломон орасига кириб кетди, лекин йўлка ёқасидан ўзига эндигина қулай жой топган эди, бояги қизлар чиқиб қолишди. Мартин қизлар уни қидиришаётганини билди, шу чоқ у аёлларни мафтун этувчи кучига лаънатлар ўқиди. Аввалига қизлар ўзларини кўрмаганга солдилар, лекин бу фақат йўли эди – буни Мартин биларди. Қизлар яқинроқ келиб, қадамларини секинлатдилар ва ниҳоят, биттаси Мартиннинг ёнидан ўтиб кета туриб, елкаси билан уни туртиб юборди-да, ўтирилиб уни худди энди таниган одамдай қаради. Бу қадди-қомати келишган, қоп-қора кўзлари айёрона ўйнаб турган қорача қиз эди. Иккала қиз яна унга табассум қилишди, Мартин ҳам уларга жавобан жилмайди.

– Салом бердик! – деди йигит.

Бу гап мутлақо ғайриихтиёрий тарзда оғзидан чиқиб кетган эди – у кўпинча шу йўсинда танишарди. Очигини айтганда, унинг табиатидаги дилкашлик ва хушфёллилик хислатлари унинг бошқача ҳаракат қилишига имкон бермас эди ҳам. Қора кўз қиз шўх ва беҳаёлик билан кулди, дугонасини қўлтиқлаб олиб, тўхтамоқчи эканини билдирди; дугонаси қиқирлаб кулиб қўйди, бу аломати ризо эди. Мартин, ҳозир Руфь чиқади-ю, мана бу қизлар билан ҳиринглашиб турганимни кўриб қолади, деб кўрқиб кетди. Бунга йўл қўймаслик керак эди.

У худди шундай қилиши керакдай, қора кўз томон қадам ташлади ва у билан ёнма-ён юриб кетди. Бу муҳитда у ўзини ўнрайсиз ҳис қилмас, пойма-пой ҳам гапирмасди. Булар билан у ўзини эркин ҳис қиларди, у ўзининг ҳам сўзамоллигини кўрсатиши, ҳам умумнинг тилидан фарқ қиладиган шева билан қизларни оғзига қаратиши, тез ва тасодифий танишишган кишилардек кулиши, оғзига келган ҳамма нарса тўғрисида вайсаши мумкин эди. Муюлишга борганида у орқароқда қолиб, тор кўчага кириб кетишга уриниб кўрди. Лекин қора кўз қиз дугонасининг қўлини қўйвормаган ҳолда, Мартиннинг тирсагидан ушлаб қолди ва:

– Тўхта, Билл, – деб қичқирди. – Нега мунча шошмасанг? Ё бизларни ташлаб жуфтагингни ростламоқчисан дейман?

Мартин тўхтади-да, кулиб юзини уларга ўтирди. Орқаларида, кўча фонусларининг чаровон шуълалари остида одамлар дарёдек оқиб келарди. Мартин ҳозир турган ер бир қадар қоронғи эди, шунинг учун ҳам у ўзи панада туриб, агар Руфь шу ердан ўтгудек бўлса, уни кўриши мумкин эди. У албатта шу йўлдан ўтиши муқаррар эди, негаки унинг уйига шу йўлдан бориларди.

Мартин қора кўз қизга ишора қилиб, унинг хириглаб турган дугонасидан:

– Унинг оти нима? – деб сўради.

– Ўзингиз сўрайверинг, – деди у пиқирлаб кулиб.

– Хўш, отингиз нима? – деб сўради йигит қора кўз қизга ўтирилиб.

– Ўзингизнинг отингизни айтмадингиз-ку менга! – деб эътироз билдирди қиз.

– Ҳзингиз сўрамадингиз-да, – деди Мартин жиламайиб, – лекин топдингиз. Менинг отим чинданам Билл! Рост, рост!

– Қўйсангиз-чи! – деди қиз фусункор ва ошкора эҳтиросли нигоҳ билан йигитга узоқ тикилиб. – Йўқ, ростданми? Айта қолинг!

Кейин қиз яна ғамза қилди. Унинг бу қарашида асрлар давомида ўзгармай келаётган бутун хотинлик табиати акс этарди. Шунинг учун Мартин бу ёғи нима бўлишини биларди: энди тавозе билан, кўрқа-писа чекина бошлайди-ю, лекин Мартиндаги таъқиб этувчи оташин эҳтирос сўна бошлаши билан ҳужумга ўтишга шай бўлиб туради. Ҳар не бўлганда ҳам, эркак эмасми, қизнинг дилбар чиройига бефарқ қарай олмасди, кейин, қизнинг эҳтиросли нигоҳлари Мартиннинг иззат-нафсига хуш ёқарди. О, бу қизалоқларни яхши билар, уларни жуда мукаммал ўрганган эди! Улар шу табақа қизларининг энг дилбар ва энг ёқимтойлари эди. Оғир меҳнат билан кун кўришга одатланган ва ўз навозишларини пулга сотмайдиган бу такаббур қизлар, эртанги ҳаётга парво қилмасликка ва нажотсиз қотиб қолган меҳнатни ёки яхши ҳақ тўланадиган-у, лекин даҳшатли йўлни, ахлоқий тушкунлик йўлини танлаш муддатини орқага суришга уриниб, бу ҳаёт саҳросида озгина бўлса ҳам бахтли кун кечиришни орзу қилардилар.

– Билл, – деб жавоб қилди яна Мартин. – Худо ҳақи! Отим Билл, вассалом.

– Ҳазиллашяпсизми? – қайта сўради қиз.

– Ҳечам Билл эмас-да, – деб гапга аралашди иккинчи қиз.

– Сиз қаёқдан биласиз? Мени ҳеч қачон кўрмагансиз-ку.

– Кўрмаган бўлсам нима қипти. Ёлғон гапираётганингизни шундоқ ҳам билиб турибман!

– Хўш, нима, Билми? – деб сўради биринчи қиз.

– Майли, Бил бўла қолсин, – деди Мартин самимият билан.

Қиз унинг елкасидан ушлаб олиб, завқ билан силкиди.

– Ёлғон гапираётганингизни билувдим. Шундай бўлса ҳам дуруст йигит кўринасиз.

Мартин қизнинг пайпаслаётган қўлини сиқди ва унинг кафтида ўзига таниш бўлган чақа ва чандиқ изи борлигини сизди.

– Консерва заводидан кетганингизга анча бўлдимиз? – деб сўради у.

– Сиз қаёқдан биласиз? Авлиё бўлманг тагин! – деб чинқориб юборишди иккала қиз.

Мартин қизлар билан бўлар-бўлмас сийқа ҳазил-хузул гап қилиб тураркан, бирдан ҳаёлан кўз олдида асрлар ҳикматини жамлаган кутубхонанинг кўп қаватли китоб жавонлари намоён бўлди. Йигит бемаврид кўзига кўринган бу манзарадан аччиқ кулиб қўйди ва яна шубҳалар гирдобига ғарқ бўлди. Лекин ўзи сафсатабозлик ва хаёл суриш билан банд экан, кўчадан ўтаётган одамлар оқимини кузатишни қўймади. Мана ниҳоят, Мартин фонусларнинг ёруғ нурида уни кўриб қолди, қиз акаси билан кўзойнак таққан нотаниш йигит ўртасида келарди. Мартиннинг юраги уришдан тўхтади. Бу дамни у узоқ кутган эди. У қизнинг виқорли боши атрофида алақандай енгил ва нафис бир нарса борлигини, сарвдек тик қомагини, хиромон одим отишини, кўчадан ўтиб кетаётган чорда зўр назокат билан юбкасини хиёл кўтаришини кўришга улгурган эди. Мана,

у ўтиб кетди, Мартин эса фабрикада ишлайдиган бу икки қиз билан қолиб, уларнинг тузукроқ яسانيш учун зўр бериб уринганлари сезилиб турган кўйлақларининг бичимига, арзон ботинкаларига, арзон тасмаларига, дағал бармоқларига тақилган арзон узукларига тикилиб турарди. Кимдир унинг кўлига туртди, шунда у:

– Ухламанг, Билл. Сизга нима бўлди ўзи? – деган овозни эшитди.

– Менга гапирдингизми? – деб сўради Мартин.

– Шундай, ўзим, – деди қора кўз қиз бошини бир силкиб кўйиб. – Шунчаки хаёлимга бир нарса келди...

– Нима?

– Агар унга ҳам, – деб қиз дугонасига ишора қилди, – биронта йигит топсангиз ёмон бўлмасди, кейин қаҳва ичганими, ё музқаймоқ еганими, бирон жойга борардик.

Бирдан Мартиннинг кўнгли айниб, алланечук беҳузур бўлиб кетди. Руфь ҳақидаги хаёллardan бу мавжуд нарсаларга ўтиш анча мушкул бўлган эди. Бу қизнинг беҳаёлик билан очикдан-очик ўзига чорлаётган кўзлари ёнида Мартин бирдан Руфнинг нур таратиб турган шахло кўзларини, яъни, ниҳоятда олис беғубор фазодан унга нигоҳ ташлаб турган санамнинг кўзларини кўриб қолди. Шунда у ўз вужудида қудратли куч пайдо бўлганини сезди. У буларнинг ҳаммасидан юксакда эди. Ҳаёт Мартин учун орзу-истаклари йигитлар-у музқаймоқдан нарига ўтмайдиган мана бу қизлардан кўра буюкроқ нарса эди. Аслини олганда, у илгари ҳам хаёлан алоҳида сирли ҳаёт кечирарди. У баъзида фикрларини бошқалар билан ўртоқлашишга уриниб кўрарди, лекин шу

чоққача фикрларига тушуна оладиган биронта ҳам аёлни, наинки аёлни, эркак кишини ҳам учрата олмади. У ўз фикрларини очиқ сўзлаган пайтда гапини тинглаётганлар унга таажжубланиб қарарди. Ҳай майли, модомики, унинг фикрлари ўз атрофидаги одамларга етиб бормас экан, демак, унинг ўзи ҳам улардан юксакроқдир. Ўзини кучли ҳис қилиш Мартинга қувонч бағишларди; у муштларини қисди. Бас, ҳаёт унинг учун муҳим нарса экан, у ҳам ҳаётдан кўпроқ неъмат талаб қилишга ҳақлидир, лекин фақат бу ерда, мана бу одамлар қуршовида эмас, албатта. Бу қора кўзлар Мартинга ҳеч нарса бахш этолмайдилар. Бу нигоҳларда қандай орзулар акс этишини Мартин биларди – бу кўзлар музқаймоқ ва яна баъзи бир нарсаларни орзу қиларди, холос. Ҳолбуки, Руфнинг самовий нигоҳи Мартин интилган жамики нарсаларни ва яна сон-саноксиз бошқа нарсаларни ваъда этаётган эди. У кўзлар китоблар, суратлар, гўзаллик ва ҳамоҳанглик, олийжаноб ва нафосатли ҳаёт ваъда қиларди. Мартинга тикилиб турган қора кўзларда акс этаётган фикрлар эса унга бутун тафсилоти билан аён. Бу нигоҳ бамисоли соат механизми эди-ю, Мартин унинг ичидаги ҳар бир мурватни мушоҳада қила оларди. Бу кўзлар кишини жондан бездириб, оқибати қабристонга элтувчи қабиҳ, разил эркаклар сари чорларди. У самовий нигоҳ эса ақл бовар қилмайдиган сирларни, боқий ҳаёт мўъжизаларини таҳлил қилишга чорларди. У нигоҳда Мартин қиз қалбининг, шунингдек, ўз қалбининг ҳам аксини кўрарди.

– Дастуриламалда битта хато ўтибди, – деди Мартин баланд овоз билан, – бутун мен бандман.

Қиз ҳафсаласи пир бўлганини яширмай, ачитиб деди:

– Балки, касал ётган дўстингизни бориб кўрмоқчидирсиз?

– Йўқ, нега энди... – Мартин тутилиб қолди, – бир қиз билан учрашишим керак.

– Рост айтяпсизми? – деб сўради қиз жиддий оҳангда.

Йигит унинг кўзига тикилиб туриб жавоб берди:

– Ўлай агар, рост. Лекин биз бошқа сафар учрашишимиз мумкин. Ҳар ҳолда, отингиз нима ўзи? Қаерда турасиз?

– Отим Лиззи, – деб жавоб қилди қиз Мартинни қўлтиқлаб оларкан, унинг пинжига кириб. – Лиззи Конолли. Уйим Маркет-стрит билан Бешинчи кўчанинг муюлишида.

Улар хайрлашишдан олдин яна бир неча дақиқа гаплашиб туришди. Мартиннинг тўғри уйга боргиси йўқ эди. У таниш дарахт олдига бориб, унинг деразаси тагида, ўзи одатланган ерда турди ва ҳаяжон билан пичирлади:

– Мен сиз билан учрашгани келдим, Руфь. Бошқа ҳеч ким билан учрашишни истамайман.

ЕТТИНЧИ БОВ

Мартиннинг Руфь билан танишганига бир ҳафта бўлди, лекин Мартин ҳамон унинг олдига боришга журъат эта олмасди. Баъзида у боришга жуда шайланса ҳам, ҳар сафар тараддудга тушиб қоларди. Қанча вақт ўтгандан кейин қизниқига бориш одобга мувофиқ эканлигини у билмасди, айна вақтда, унга буни тушунтирадиган одам ҳам йўқ эди, Мартиннинг

ўзи эса тузатиб бўлмайдиган хатога йўл қўйишдан қўрқарди. У аввалига ҳамма улфатлари билан муносабатни узди, эски одатларини ҳам тарк этди, аммо унинг ҳали янги дўстлари йўқ эди, шунга кўра, фақат китоб мутолаа қилиш билан кифояланарди. Шу қадар кўп мутолаа қилардики, оддий одам кўзлари аллақачон бундай оғир вазифага бардош бера олмаган бўларди. Лекин у кўзлари ўткир, жисман бақувват йигит эди. Бундан ташқари, у ҳанузгача мужаррад китобий тафаккурлардан беҳаббар ҳолда яшаган эди, унинг мияси бамисоли қўриқ ерга, экин битадиган серунум тупроққа ўхшарди. У илм олиб чарчамаган эди, шунинг учун ҳам энди китобий ҳикматларга астойдил ёпишиб олди.

Ҳафтанинг охирида – Мартинга орадан бир аср вақт ўтгандай туюлди – аввалги ҳаёт ва мавжуд муҳитга бўлган аввалги муносабат шунчалик йироқлашиб кетган эди. Лекин ҳамма вақт унга тайёргарлиги етарли эмаслиги халақит берарди. Негаки кўп йиллар давомида махсус машғулотлар орқали тайёргарлик кўришни талаб этувчи китобларни мутолаа қиларди. Бугун у қадимги дунё фалсафаси, эртага энг янги фалсафага доир китобларни ўқирди, натижада мияси ғовлаб кетарди. Иқтисодий таълимотга доир асарларни ўқиганда ҳам шу аҳволга тушди. У кутубхонадаги бир китоб жавонининг ўзида Карл Маркснинг ҳам, Рикардонинг ҳам, Адам Смитнинг ҳам, Миллнинг ҳам асарларини учратди, аммо улардан бирининг Мартин учун мавҳум бўлган дастурлари иккинчисининг даъвосини рад этмасди. У бутунлай гангиб қолди, шундай бўлса ҳам ҳамма

нарсани билишни истарди. У иқтисод, саноат ва сиёсат масалаларига қизиқарди. Бир куни у Сити Холл – паркдан ўтиб кета туриб, беш-олти нафар кишининг атрофини ўраб олган оломонга кўзи тушди; ўртадаги одамлар, чамаси, қизгин мубоҳаса билан машғул эдилар. Мартин яқинроқ борди ва умрида биринчи марта ўзига нотаниш бўлган халқ файласуфларининг сўзини эшитди. Баҳслашаётганлардан бири – дарбадар, иккинчиси – касаба уюшмаси ташвиқотчиси, учинчиси – юридик факультет талабаси, қолганлари – мунозарага ишқибоз ишчилар эди. Мартин бу ерда биринчи марта анархизм, социализм, ягона солиқ тўғрисидаги баҳсларни эшитди, ижтимоий фалсафанинг бир-бирига зид турли тармоқлари мавжудлигини билди. У ўзининг қашшоқ илм хазинасига ҳали кирмаган фанлар оламига хос, аммо ўзи учун ҳали нотаниш бўлган юзлаб атамаларни эшитди. Шунга кўра у мубоҳасанинг маъзини чақа олмас ва фақат ғалати сўзлар билан ифода этилган ғояларни ўз фаҳм-фаросати билан илғаб оларди. Баҳслашувчилар орасида ресторанда ишловчи қора кўзли лакей-теософ⁶, новвойлар касаба уюшмасининг аъзоси – агностик⁷, ўзининг жамики мавжуд нарса адолатли деган назарияга асосланган ажойиб фалсафаси билан ҳаммани мот қилган аллақандай чол ва фазо ҳақида, ота атом ва она атом ҳақида муфассал муҳокама юритаётган яна бир чол бор эди.

⁶ Теософ – муруқабат йўли билан худони билиш мумкин деган диний-мистик таълимот намояндаси.

⁷ Агностик – объектив дунёнинг туб моҳиятини аниқлаш мумкин эканлигини инкор қилувчи идеалистик фалсафий таълимот намояндаси.

Бу муҳокамалардан Мартин Иденнинг мияси ғовлаб кетди ва хотирасида қаттиқ ўрнашиб қолган ўнлаб сўзларнинг маъносини аниқлаб билгани кутубхонага шошилди. У кутубхонадан қайтаётганида кўлтигида тўртта қалин китоб бор эди. Булар Блаватская хонимнинг «Махфий таълимот» асари, шунингдек: «Тараққиёт ва қашшоқлик», «Социализмнинг моҳияти», «Дин ва илм уруши» деган китоблар эди. Бахтга қарши, Мартин мутолаани «Махфий таълимот»дан бошлади. Китобнинг ҳар бир сатрида унга нотаниш сон-саноксиз сўзлар учрарди. У каравотида ўтираркан, китобдан кўра луғатга кўпроқ қарарди. Нотаниш сўзлар шу қадар кўп эдики, бирини эслаб қолса, иккинчиси ёдидан кўтариларди ва яна луғатдан ахтаришга тушарди. У янги сўзларни алоҳида бир дафтарга ёзиб боришга аҳд қилди ва хиёл вақт ўтар-ўтмас дафтарнинг йигирма бетини тўлдириб қўйди. Лекин барибир ҳеч нимага тушуна олмади. У эрталабки соат учгача ўқиди; мияси айниб кетди-ю, лекин ўқиганларидан биронта ҳам муҳим фикрнинг маъзини чақа олмади. У бошини китобдан кўтарган эди, ҳужранинг деворлари ҳам, шифти ҳам худди тўлқин пайтидаги кема каби чайқалаётгандай туюлди. Шунда сўкиниб, «Махфий таълимот»ни улоқтириб ташлаб, чироқни ўчирди ва ухламоқчи бўлди. Қолган учта китоб олдингисидан бешбаттар эди. Мартиннинг миясининг мазаси йўқ ёки зеҳни паст деб бўлмасди, у бу китобларда ёзилган ҳамма нарсаларни ўзлаштира олиши мумкин эди, аммо фикр юритишга ҳали одатланмаган, луғати қашшоқ эди. Ниҳоят, шу нарсага тушунди-да, бир қанча вақтгача, то

нотаниш сўзларнинг ҳаммасини ёд билиб олмагунимча фақат луғат ўқийман, деган фикр билан ўзини юпатиб юрди.

Мартин учун бирдан-бир тасалли берадиган нарса поэзия эди; ҳар бир мисраси тушунарли бўлган шоирларнинг шеърларини завқ билан ўқирди. У гўзалликни яхши кўрарди, шеърият эса гўзалликка бой эди. Поэзия унга худди муסיқа сингари қаттиқ таъсир этарди ва сездирмасдан унинг ақлини бўлғуси оғир ишларга тайёрлар эди. Унинг хотира саҳифалари топ-тоза эди, шунинг учун ҳам у шеърларни мисрама-мисра осонлик билан ёдлаб олди, тез орада китобларнинг жонли сатрлари оҳангидан лаззатланиб, бутун-бутун шеърларни ёддан ўқий бошлади. Бир кун у тасодифан Гэйлининг «Классик афсоналар»ини, Булфинчнинг «Афсона асри»ни топиб олди. Нодонлик зулматини бирдан порлоқ нур ёриб ўтгандай бўлди, шундан бошлаб, унинг шеъриятга бўлган иштиёқи яна ортди.

Стол ёнида ўтирган одам Мартинни таниб олганди, у билан самимий гаплашар, Мартин кутубхонага келганда унга дўстона бош силкитиб кўярди. Шунинг учун ҳам Мартин бир кун дадил иш кўришга бел боғлади. Уйига олиб кетиш учун бир неча китоб олди ва кутубхоначи унинг обуна дафтарчасига муҳр босаётганида Мартин гўлдираб деди:

– Менга қаранг, сиздан бир нарсани сўрасам майлими?

Кутубхоначи жилмайди ва унга далда бераётгандай бош ирғади.

– Борди-ю, сиз ёш бир леди билан танишиб қолдингиз-у, у сизни уйига таклиф қилади... шундай қилиб... қачон борса бўлади уникига?

Мартин ҳаяжондан терга ботган елкасига кўйлаги ёпишиб қолганини сезди.

– Менимча, истаган вақтингизда боришингиз мумкин, – деб жавоб қилди кутубхоначи.

– Йўқ, сиз тушунмаяпсиз, – деб эътироз билдирди Мартин. – У қиз... гапнинг пўскалласи, уйда бўлмаслиги мумкин. У университетда ўқийди.

– Унда, бошқа сафар кирасиз.

– Очиғи, гап бунда ҳам эмас, – деб эътироф этди Мартин ниҳоят, ҳамсуҳбатининг марҳаматига сифинишга аҳд қилиб, – биласизми, мен оддий бир матросман, киборлар жамиятига ҳали унча одатланмаганман. У қиз менга сира ўхшамайди, мен ҳам унга ўхшамайман. Тағин мени жиннилик қияпти деб ўйламанг, – деб у бирдан ўз сўзини ўзи бўлди.

– Йўқ, йўқ, нима деяпсиз, – деб кутубхоначи унга далда берди. – Тўғри, сизнинг илтимосингиз маълумот берувчи шўъбанинг салоҳиятига оид эмас, лекин мен сизга бажону дил кўмаклашаман.

Мартин унга завқ билан тикилиб қолди.

– Эҳ, қани энди мен ҳам гапни шунақа дўндирсам, қойилмақом бўларди-да, – деди у.

– Афв этасиз...

– Айтмоқчиманки, сизга ўхшаб мен ҳам шундай келиштириб назокат билан гапира олсам, қандай яхши бўларди.

– А! – деб хайрихоҳлик билдирди кутубхоначи.

– Қачон борган яхши? Кундузими? Лекин овқат вақтига тўғри келмаслик керак-а? Ё кечқурун борган маълуми? Балки, якшанба куни борган яхшидир?

– Сизга бир маслаҳат берай, – деди кутубхоначи кулимсираб, – сиз унга телефон қилиб сўраб кўринг.

– Ҳа, рост-а! – деб қичқириб юборди Мартин, сўнг китобларини йиғиштириб олиб, эшик томон юрди.

У остонага борганда ўтирилиб сўради:

– Ёш леда билан, масалан, мисс Лиззи Смит билан гаплашганингизда унга қандай мурожаат қилиш керак: мисс Лиззи дебми ё мисс Смит дебми?

– «Мисс Смит» деб айтинг, – деди кутубхоначи қатъий ишонч билан, – то у билан яқинроқ танишиб олмагунингизча «мисс Смит» деб мурожаат қилинг.

Шундай қилиб, масала ҳал бўлган эди.

Мартиннинг: «Сиздан олган китобларни қачон қайтариб беришим мумкин», – деб кўрқа-писа берган саволига, телефон орқали Руфь:

– Хоҳлаган пайтингизда келавинг. Тушки овқатдан кейин доим уйдаман, – деб жавоб қилди.

Мартинни эшикда қизнинг ўзи қарши олди ва унинг аёлларга хос ўткир кўзлари йигитнинг дазмолланган шимининг текис қатини ҳам, унинг қиёфасидаги алақандай аниқлаб бўлмайдиган умумий ўзгаришни ҳам пайқади. Лекин Мартиннинг юз ифодаси ажойиб эди. Гўё бу соғлом йигитнинг куч-қуввати ошиб-тошиб кетаётгандай ва ўша куч оқими тўлқинлари Руфга ҳам келиб урилаётгандек туюларди. Қиз ўз дилида яна унинг пинжига кириш, баданининг ҳароратини ҳис қилиш иштиёқи уйғонганини сезди, шу билан бирга, бу йигит ёнида бўлганида ўзи бундан қанчалик кучли таъсирланишини пайқаб, яна ҳайратга келди. Мартин эса қизнинг қўлини сиқиб кўришаркан, ўз навбатида, яна вужуди ҳузур билан

жимирлаб кетганини сездн. Улар ўртасидаги фарқ шу эдики, қиз ўз ҳаяжонини асло сиртга чиқармасди, Мартин эса тирноғининг учигача чўғдек қизариб кетган эди.

У Руфнинг орқасидан аввалги сафаргидек бесўнақай чайқалиб борди. Лекин улар меҳмонхонага кириб жойлашиб ўтиришгандан кейин, Мартин ҳеч қутилмаганда ўзини бирмунча эркин ҳис қила бошлади. Қиз ҳар турли восита билан унинг қалбида яна шу бамайлихотирлик ҳиссини уйғотишга уринар, уйғотганда ҳам, шундай назокат ва эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилардики, натижада у Мартинга яна юз карра жозибалироқ бўлиб туюлди. Аввалига улар китоблар ҳақида, Мартиннинг завқини келтирган Суинберн, у тушуна олмаган Браунинг ҳақида суҳбатлашишди. Руфь суҳбат мавзуини зарур томонга бураркан, қандай қилиб бу йигитга ёрдам берсам экан, деб ўйларди. Биринчи дафъа учрашганларидан бери у бу тўғрида тез-тез ўйлаб турарди. Руфь унга албатта ёрдам беришни орзу қиларди. Қиз унга меҳрибонлик қилишни истар, унга ачинарди, лекин бу ачиниш ҳиссида кишини таҳқирловчи ҳеч нарса йўқ эди: билъакс бу – Руфь илгари ҳеч қачон бошидан кечирмаган, қарийб оналик ҳиссига яқин бир туйғу эди. Чиндан ҳам, бу оддий ачинишга ҳеч ўхшамасди, чунки қизни ўзига мафтун қилаётган кишининг куч-қудрати шу қадар зўр эдики, у яқинлашиши билан қиз қалбида ғайриихтиёрий кўрқув ҳисси уйғонар, ажиб хаёл ва ҳислардан юраги гурс-гурс ура бошларди. Қиз кўнглида яна унинг бўйнидан қучоқлаш ёки унинг елкасига қўлларини қўйиш орзуси туғилди. У ҳали ҳам буни иста-

ганидан илгаригидек хижолат тортарди-ю, лекин энди бу ҳисга кўникиб қолган эди. Энди ниш отиб келаётган муҳаббат шундай шакл касб этиши қизнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Шунингдек, уни қамраб олган туйғуни муҳаббат туйғуси деб аташ ҳам ақлига келмаган эди. Назарида, Мартин улкан имкониятларга бой, зўр истеъдодли шахс сифатида уни шунчаки қизиқтирган-у, у Мартинга нисбатан оддий инсонпарварлик муносабатида эди.

Қиз ўзининг йигитга иштиёқмандлигини тушунмасди, аммо йигитнинг аҳволи бошқача эди. Мартин Руфни севишини биларди; наинки севишини, балки яна ўз ҳаётида шу пайтгача ҳеч кимни ва ҳеч нарсани Руфни қўмсагандек қўмсамаганди. У илгари ҳам жамики гўзалликларни севганидек, шеъриятни севар эди, лекин Руфь билан учрашгандан сўнг, кўз олдида ишқ лирикасининг бепоён бўстонидаги дарвоза ланг очилди. Руфь унга Булфинчдан ҳам, Гэйлидан ҳам кўпроқ нарса бахш этди. Бундан бир ҳафта бурун, чунончи, мана бундай мисра устида бош қотириб ҳам ўтирмасди: «Муҳаббат шайдоси – бахтиёр йигит бўса ола туриб жон бергусидир», ҳолбуки, энди бу сўзлар ҳеч хаёлидан кетмасди. Бу сўзлардан худди энг улкан кашфиётдан завқлангандай завқланарди; у Руфга тикилиб ўтираркан, уни ўпа туриб, жон-жон деб ўлишга тайёриги ҳақида ўйларди. Шу билан ўзини «муҳаббат шайдоси» бўлган «бахтиёр йигит» деб ҳис қиларди ва бундан шундай фахрланардики, рицарлик лавозимига муяссар бўлганда ҳам, бу қадар фахрланмаган бўларди. Мана, ниҳоят, у ҳаётнинг маъносига ва нима учун яшаётганига тушунди.

Мартин қизга тикилганда, унинг гапларини тинглаганда тетик мулоҳаза қила бошларди. У қизнинг кўлини сиқиб кўришганда олган лаззатини эслаб, яна шуни ҳис қилишни истарди. Аҳён-аҳёнда қизнинг дудоқларига ҳарислик билан, ҳасрат билан тикиларди. Ваҳоланки, бу ҳасратли боқишда беадаблик ва таҳқиромуз ҳеч қандай аломат йўқ эди. Қиз сўзлаётганда дудоқларининг ҳар бир ҳаракатини кузатиш унга бениҳоя зўр лаззат бахш этарди; бу ҳамма аёл ва эркаклардагидек оддий дудоқлар эмас эди. Бу дудоқлар тан ва жондан яратилмаган эди. Бу жисмсиз маликанинг дудоқлари эди ва бу дудоқлардан бўса олиш истаги ҳам, бошқа аёлларнинг лабларини кўрганда уйғонадиган ўпиш истагига асло ўхшамасди. У жон-жон деб лабларини бу самовий дудоқлар билан туташтирарди-ю, лекин бу нарса муқаддас санамни ўпган билан баробар бўларди-да. У ўз қалбида содир бўлаётган фикр ва мулоҳазаларни ажиб бир тарзда қайтадан кўриб чиқишининг боисига ҳеч тушуна олмаётган эди ва шунга кўра, қизнинг жамолига тикилган чоғида, муҳаббатга ташна бўлган ҳар қандай эркакнинг кўзлари қандай ёнса, унинг ҳам кўзларидан шундай ўт чакнаётганини тушунмасди. У ўз боқишларининг нақадар эҳтиросли ва мардона эканлигини, қизнинг юрагига қанчалик кучли ғулғула солаётганини пайқамасди. Руфнинг бенуқсон маъсумалиги Мартиннинг ҳисларини маънавий жиҳатдан бойитар ва уларни сайёралар маскани бўлмиш совуқ иффат фазосига юксалтирарди. Мартин ўз кўзлари нурининг ғойибона ҳарорати қизнинг вужудига сингиб, у ерда жавоб ўтини алангалатаётганини билса эди,

қаттиқ таажжубланган бўларди. Йигитнинг боқишидан уялиб, безовта бўлган қиз суҳбат пайтида бир неча бор гапидан адашиб кетди ва паришон фикрларни зўр-базўр қайта йўлга солди. Одатда, у жуда бамайлихотир суҳбат қиларди, энди эса, ўзига нима бўлганини тушунмай, бунақа ғайриоддий ҳамсуҳбат билан ҳеч қачон гаплашмаганимдан шундай бўлаётгандир, деган фикрга келди. Руфь табиатан жуда таъсирчан қиз, шунинг учун ўзга муҳит кишиси бўлган бу йигит унинг юрагига гулгула солаётган бўлса, бунинг ҳеч ажабланарли ери йўқ.

Руфь унга ёрдам бериш йўлини ўйларди ва шунга кўра, суҳбатни шу мавзу устига кўчирмоқчи бўлган эди, Мартин ундан олдинроқ гап бошлади.

– Сиздан маслаҳат сўрамоқчи эдим, – деб гап бошлади у ва қизнинг: «Сизга қўлимдан келганча ёрдам беришга тайёрман», деб айтиши билан, севинганидан нафаси оғзига тикилаёзди. – Эсингиздами, мен ўтган гал китоблар ҳақида, шунинг сингари, бошқа ҳар хил нарсалар ҳақида гапиришни билмайман, гапларим ҳеч бир-бирига қовушмайди деб айтган эдим. Хуллас, ўшандан бери жуда кўп ўйладим. Кутубхонага қатнай бошладим, у ердан ҳар хил китоблар олдим, лекин уларнинг ҳаммасига ҳам ақлим етаётгани йўқ. Балки ҳамма нарсани энг бошидан бошлашим керакдир? Ҳеч қачон, очиги, дурустгина ўқиган ҳам эмасман. Мен болалик чоғимдан ишлай бошлаганман, кутубхонага эса энди қатнаяпман, у ерда китобларни кўздан кечирдим, ўқиб кўрдим. Қарасам, илгари ҳеч кераксиз китобларни ўқиб юрган эканман. Биласизми, биронта фермада ёки бўлмаса

пароход кубригида, масалан, сизнинг уйингиздаги сингари китоблар топилмайди. У ерда китобхонлик тамомила бошқача, мен ҳам худди ана ўшанақа китобхонликка одатланганман. Ҳолбуки, мени мақтаняпти деманг, мен улфатларимга ўхшамайман. Йўқ, мен ўзимни бошқа матрос ва ковбойлардан юқори қўймоқчи эмасман, мен ковбой ҳам бўлганман, лекин доимо китобга ишқибоз эдим, ҳамма вақт қўлимга тушган ҳар қандай китобни ўқиб чиқардим, шунинг учун ҳам, назаримда, менинг миям ўртоқларимнинг миясидан бошқача ишлайдиганга ўхшарди. Лекин гап бунда ҳам эмас. Гап мана бу ёқда. Мен ҳеч қачон сизларникита ўхшаган уйда бўлган эмасман. Ўтган ҳафта бу ерга келиб сизни, онангизни, акаларингизни, уйингизнинг шинамлигини кўрдим, ҳаммаси кўнглимга ўтиришди. Мен илгари бунақа ҳаёт тўғрисида фақат китобларда ўқиганман, мана, китобларда ёлгон ёзилмаган экан. Менга ёқиб қолди. Энди шуларнинг ҳаммасига муяссар бўлишни орзу қилдим, ҳозир ҳам орзу қиламан. Мен сизнинг уйингиздаги каби соф ҳаводан нафас олишни истардим, ҳамма ёқ китоблар, суратлар ва ҳар турли чиройли буюмлар билан тўлишини, одамларнинг сокин ва оҳиста гапиршини, озода кийинишини, ниятлари ҳам пок бўлишини истардим. Мен умрбод нафас олиб келган муҳит ҳавосидан ошхона ҳиди, бадбўй спирт ҳиди анқийди, ҳақорат ва ижара ҳақи ҳақидаги можаролар эшитилиб туради. Ўшанда, сиз онангиз олдига бориб, уни ўпдингиз, бу манзара кўзимга шунақанги чиройли кўриндики, назаримда, дунёда бундан гўзалроқ нарсани кўрмаган бўлсам керак. Аммо мен умримда

оз нарса кўрмадим, шуни айтиб қўя қолай: мен доимо бошқаларга нисбатан кўпроқ кўрардим. Мен ҳар нарсани кўришни ёқтираман, доимо янги-янги нарсаларни кўрсам дейман.

Лекин мен айтмоқчи бўлган гаплар булар эмас. Энг муҳими бу ёқда: мен сиз яшаб турган шу хонадон ҳаёти даражасига кўтарилишни истардим. Ҳаёт – фақат мастлик, муштлашиш, оғир меҳнатдан иборат эмас-ку, ахир. Энди шундай савол туғилади: Қандай эришиш мумкин бунга? Нимадан бошлаш керак? Ишдан кўрқмайман, гапнинг очигини айтсам, ишда ҳар қандай одамни йўлда қолдириб кетаман. Фақат бошлаб юборсам бўлгани, кейин кечаси-ю кундузи тинмай ишлайман. Бу ҳақда сиз билан гаплашаётганим балки кулгили туюлаётгандир. Биламан, ҳадеб ҳар хил саволлар билан сизни безор қилишим яхши эмас, лекин сиздан бошқа сўрайдиган одамим йўқ, балки Артурдан сўрасам бўлармиди? Эҳтимол, унинг ўзига мурожаат қилишим керакмиди-а? Агар мен...

У бирдан жим бўлиб қолди. Чинданам, Артурдан сўрашим керакмиди, деган фикр ва бу фикри орқали ўзини тентак қилиб кўрсатиши уни кўрқитиб юборди. Руфь дарров жавоб бермади. У Мартиннинг ғализ жумлалари ва содда мулоҳазаларини унинг кўзларидан ўқиган маъно билан боғлаш устида бош қотираётган эди. Бу қадар иқтидорли куч акс этган кўзни Руфь ҳеч қачон кўрмаган. Унинг қўлидан ҳамма иш келади, дерди кўзлари, лекин бу ҳол сўзга нўноқлигига асло ёпишмасди. Ваҳоланки, Руфьнинг тафаккури шу қадар ўткир ва мураккаб эдики, у Мартиннинг нутқидаги табиийлик ва самимийликни чинакамига қадрлай олмади.

Шунга қарамай, Мартиннинг пойма-пой айтган фикрларида ҳам зўр куч мавжуд эди. Руфнинг тасавурида Мартин оёқ-қўлига солинган кишанни парчалаб ташлашга уринаётган паҳлавондек туюлди. Қиз гапира бошлаганда, чеҳрасидан меҳр нури ёғила бошлади.

– Сизга нима етишмаётганини ўзингиз биласиз, – деди у, – маълумотингиз кам. Сиз бир бошдан бошласангиз бўларди – аввал мактабни битириб, сўнгра университетда таҳсил олишингиз керак.

– Бунинг учун пул керак, – деб Мартин унинг сўзини бўлди.

– О, – деб юборди қиз, – бу томонини ўйламабман! Лекин қариндош-уруғларингиздан биронтаси сизга кўмаклашиб туролмайдими?

Мартин «йўқ» дегандай бошини чайқади.

– Ота-онам ўлиб кетган. Иккита опам бор: биттаси уйли-жойли, иккинчиси яқинда турмушга чиқса керак. Акаларим бирталай, мен кенжасиман, лекин акаларим ҳеч қачон ҳеч кимга ёрдамлашмаган. Уларнинг ҳаммаси аллақачон бахт ахтариб, дунёнинг турли томонига тарқатиб кетишган. Катта акам Ҳиндистонда ўлди. Иккита акам ҳозир Жанубий Африкада, учинчиси кит овловчи кемада ишлайди, тўртинчиси сайёр цирк билан кезиб юради, у акробат. Мана, мен ҳам ўшаларнинг бириман. Ўн бир ёшимдан – онам ўлгандан бери ўзим ишлаб кун кўриб келаяпман. Шунинг учун ҳам ҳамма нарсани ўзим, мактабсиз ўрганишим керак, фақат нимадан бошлашни билсам бас.

– Биринчи галда, сиз ўз нутқингизга эътибор берсангиз яхши бўларди. Сиз баъзида бир оз нотўғри («жуда ёмон» демоқчи эди-ю, лекин ти-

лини тийди) гапирасиз. Мартиннинг пешанаси терлаб кетди.

– Тўғри, баъзида сиз тушунмайдиган сўзларни ҳам айтиб юбораман. Лекин мен худди ўша сўзларни қандай талаффуз қилишни биламан-да. Миямда китобдан ўқиб билган баъзи бир сўзлар ҳам бор, ҳолбуки, у сўзларни қандай айтишни билмайман, шунинг учун ҳам уларни оғзимга олмайман.

– Бу ерда гап фақат сўзлар устида эмас, балки бутун нутқни равон тузишда. Сизга очигини гапираверайми? Мендан хафа бўлмайсизми?

– Йўқ, асло! – деб юборди у, ичида қизнинг хайрихоҳлигидан мамнун бўлиб. – Боплайверинг! Бу гапларни бошқа биронта одамдан эшитганимдан кўра сиздан эшитганим яхши!

– Демак, бундай. Сиз кўпинча жумлани нотўғри тузасиз. Адабий тилда ишлатилмайдиган ибораларни қўллайсиз. Сизнинг гапларингизда тарк этишингиз лозим бўлган ибораларни кўп эшитдим. Лекин, яхшиси, сиз грамматикадан бошлаганингиз маъқул. Ҳозир сизга дарслик олиб келиб бераман.

Руфь ўрнидан турганида, Мартиннинг эси хулқ-одоб қоидалари ҳақидаги китобда ўқиган бир қоида ёдига тушди-ю, ўрнидан бесўнақай салғиб турди, лекин шу заҳотиёқ, мени уйга кетмоқчи деб ўйламасмикин тағин, деб қўрқиб кетди.

Руфь грамматика дарслигини олиб келди, курсини унинг курсисига яқин суриб ўтирди, шу заҳотиёқ Мартин, унга кўмаклашишим керак эди, шекилли, деб ўйлади. Қиз китобни очди ва икковларининг бошлари бир-бирларига яқинлашди. Яқинлик Мартинни шу қадар ҳаяжонга солган эдики, қизнинг изоҳларига

тушуниш мушкул эди. Лекин Руфь феълларни турлаш сирини тушунтира бошлаганда, у дунёдаги ҳамма нарсани унутиб юборди. У турланиш нималигини ҳеч қачон эшитмаган эди, нутқнинг сеҳрли қоидаларини тушуниш учун қўйилган бу биринчи қадам уни мафтун этган эди. У бошини китобга яна пастроқ эгди, шу чоқ бирдан қизнинг сочлари унинг ёноқларига тегиб кетди.

Мартин Иден умрида фақат бир марта ҳушини йўқотган эди, лекин, ҳозир иккинчи марта ҳушимдан кетаман, деб ўйлади. Унинг нафаси қайтиб кетди, юраги эса ҳозир кўкрагини ёриб, отилиб чиқиб кетадигандек қаттиқ ура бошлади. Руфь ҳеч қачон бунчалик яқин бўлмаган эди унга. Бир лаҳзага уларни ажратиб турган жар устига кўприк ташланди. Лекин Мартинда ёмон ҳис уйғонмади. Руфь унга нузул қилгани йўқ. Аксинча, Мартин булутлар оша фазога парвоз қилиб, Руфга яқинлашди. Унинг муҳаббати илгаригидек, ҳали ҳам илоҳий эҳтиром билан лиммо-лим эди. У қандайдир бир ибодатхонанинг энг муқаддас гўшасига кириб қолгандай ҳис қилди ўзини ва гўё электр токидек таъсир этаётган бу соч толаларидан четланиш учун эҳтиётлик билан бошини нари олди. Лекин Руфь ҳеч нимани сезмади.

САККИЗИНЧИ БОБ

Орадан бир неча ҳафта ўтди, Мартин Иден эса ҳамон грамматикани ўрганар, хулқ-одоб қоидалари ҳақидаги қўлланмани зўр бериб ўқир эди; у эътиборини ўзига тортган ҳар бир китобга жон-жаҳди билан ташланарди. У аввалги улфатларидан бутунлай узоқлашди.

«Нилуфар»даги қизлар унга нима бўлганини тушунишмас ва ҳадеб Жимдан уни суриштиришар, йигитларнинг кўпчилиги эса Райлиникида бўладиган олишувга Мартин қатнашмай қўйганидан хурсанд эдилар. Кутубхона хазинасида у яна бир қимматли нарса топди. Грамматика унга тил асосини очган бўлса, бу янги китоб шеърият қонун-қоидаларидан хабар берди. У вазнлар, шакллар, шеърият қонунларини ўрганишга киришиб, ўзини шайдо қилган бу нафосатнинг қандай юзага келишини тушунди. Энг янги илмий асардан бирида поэзия, тасвирий санъат деб аталган ҳамда бу назария адабиётнинг энг яхши намуналаридан келтирилган мисоллар билан қувватланган эди. Мартин биронта ҳам романи бунчалик мароқ билан ўқимаган эди. Шунинг учун ҳам, илм олиш ҳавасига тушган бу йигирма ёшли йигитнинг ҳали теша тегмаган соф ақли, ҳамма нарсани талабаларга хос бўлмаган идрок ва файрат билан ўзлаштирарди.

Мартин ўзининг ўтмиш муҳитига узоқ эллар, денгизлар, кемалар, матрослар ва бузуқ хотинлар муҳитига назар ташлаганда, у муҳит, назарида, жуда кичик бўлиб туюлди; лекин шунга қарамай, ўша муҳит алақайси қирралари билан Мартин томонидан эндигина кашф этилган янги дунёга туташган эди. Унинг ақли ҳар бир нарсада беихтиёр муштараклик ахтарарди; лекин бу икки муҳитнинг бир-бирига боғлиқ эканлигини пайқаганда, у таажжубда қолди. У китоблардан ўқиб ўзлаштирган олийжаноб фикр ва туйғулар уни маънавий жиҳатдан бойитар эди. Руфь ва унинг оиласи мансуб бўлган киборлар даврасида ҳамма эркак ва

аёлларнинг айнан шундай фикр ва туйғу билан яшашига энди унинг имони комил эди. Шу чоққача у қандайдир ифлос ботқоқда яшади, энди эса тозаланиб, олий даражага кўтарилишни истарди. Болалик ва ёшлик йилларида ёқ уни алақандай ноаниқ бир ташвиш муттасил таъқиб этиб келарди. У аланарсалар кетидан қувиб юрар, лекин то Руфни учратмагунича ниманинг кетидан қувганини ўзи ҳам тушунмаган эди. Энди эса унинг изтироби ошди, алами зўрайди, у гўзаллик, ақл ва муҳаббат шайдоси бўлганлигини энди аниқ ва пухта тушунди.

Шу ҳафталар ичида Руфь билан бир неча дафъа учрашди, ҳар бир учрашув унга илҳом бағишларди. Руфь унинг тилини ва талаффузини тузатар, у билан арифметикадан машғулот ўтказарди. Лекин уларнинг суҳбати фақат дарс машғулотлари билан чекланиб қолмасди. У ўз ҳаётида жуда кўп нарсаларни кўрган, идроки етук эди, шунга кўра, касрлар, куб илдизлари, грамматик таҳлил ва феъл турланишлари билан кифояланмасди. Уларнинг суҳбатлари тамомила бошқа мавзуга кўчадиган дамлар ҳам бўларди, улар Мартин эндигина ўқиб чиққан шеър ҳақида, ҳозир Руфь ўрганаётган шоир ҳақида суҳбатлашишарди. Қиз ўзига ёққан мисраларни ўқиб берган пайтларда эса Мартин чексиз даражада ҳузур қиларди. У ҳеч қачон, дунёда ҳеч бир аёлдан бундай овоз эшитмаган эди. Қизнинг ёлғиз товушининг ўзидан Мартиннинг муҳаббати чамандай яшнар, унинг ҳар бир сўзидан аъзойи бадани жимирлаб кетарди. Қиз овозидаги мусиқийлик, унинг оҳангдорлиги – маданиятли ва олийжаноб кишиларга хос бўлган бу сифат уни мафтун қи-

ларди. Мартин унинг овозини эшитаркан, бе-
ихтиёр ёввойи қабила аёлларининг бўғиқ овоз-
ларини, портдаги фоҳишаларнинг шанғиллаб
гапиришини, фабрикаларда ишловчи, ўз син-
фига мансуб хотин-қизларнинг ёқимсиз овоз-
ларини эслади. Шу заҳотиёқ уни хаёл суриб ке-
тиб, тасавурида турли аёлларнинг қиёфалари
бирин-кетин намоён бўлаверди, Мартин улар-
ни Руфь билан таққосларкан, қизни қуршаган
ёрқин шуъла гардиши яна ҳам порлоқ нур соча
бошлади. Лекин у Руфнинг овозигагина шай-
до эмас эди, Руфь ўзи ўқиётган китобнинг туб
моҳиятига чуқур тушунишини, шоирона фикр
гўзаллигига ўз муносабатини дарҳол билди-
ришини Мартин зўр мамнуният билан эъти-
роф этарди. Қиз унга «Малика» китобидан кўп
ўқирди, бундай пайтларда Мартин кўпинча
унинг кўзларида ёш пайдо бўлганини кўрарди
– қиз гўзалликни шу қадар чуқур ҳис қиларди.
Бундай пайтларда Мартин ўзида бутун оламини
мушоҳада қила олиш даражасига кўтаришган
илоҳий куч борлигини ҳис қиларди; у қизга ти-
килиб, унинг овозини эшитаркан, гўё ҳаётнинг
ўзини мушоҳада қилаётгандай ва унинг энг
махфий сирларини ўрганаётгандай бўларди.
Сўнг, ҳиссиётнинг шу чўққисига чиқиб олгач,
муҳаббат шу эканлигини ва унинг жаҳонда
энг буюк нарса эканлигини тушуна бошларди.
Мартиннинг бир вақтлар ўз бошидан кечирган
қувончли кунлари – айш-ишратлар, хотинлар
навозиши, қимор ўйинлари, жисмоний кураш-
га ҳавас унинг қалб кўзи олдидан бирин-кетин
ўта бошлади, лекин буларнинг ҳаммаси, ҳозир
уни қамраб олган ҳиссиётлар олдида ниҳоят
даражада қабих ва олчоқ кўринарди.

Руфь юз бераётган ҳодисаларнинг моҳиятига тушунмасди. Ишқ-муҳаббат бобида ҳали ҳеч қандай тажрибаси йўқ эди. У фақат китобдан ўқиган нарсаларнигина биларди, китобларда бўлса муаллифнинг ижодий хаёли ҳар доим оддий ҳаёт ҳодисаларини қандай бўлса шундай эмас, балки гўзал қилиб тасвирларди; бу беўхшов матрос қизнинг қалбига учкун ташлаганини, бу учкун бир кун келиб, уни куйдириб юборадиган ёрқин алангага айланишини хаёлига ҳам келтирмасди. Шу пайтгача бу аланга бирон марта ҳам уни куйдиргани йўқ эди. Унинг муҳаббат ҳақидаги тасавури соф мужаррад ҳолида, «муҳаббат» сўзининг ўзи эса унга юлдузларнинг мунис шуъласини, денгиз сатҳининг хиёлгина жимираб, мавжланиб туришини, майин ёз тонгидаги сарин шабнамни эслатарди. Унинг тасавурида муҳаббат – меҳрибонликдан, гулларнинг муаттар ҳиди билан тўлган, осойишта ва сокин хилват гўшада севикли ёрига хизмат қилишдан иборат эди. Муҳаббат пўртаналаридан, унинг ёр қалбини куйдириб кул саҳросига айлантирувчи даҳшатли ҳароратидан қизнинг хабари йўқ эди. У дунёда ва ўз вужудига яширинган қудратли кучлар ҳақида ҳеч нима билмас, ҳаётнинг теран сирлари хом хаёл пардаси ортида яшириниб ётарди. Отаси билан онаси ўртасидаги эр-хотинлик муносабатини у ишқий қовушишнинг энг мукамал намунаси деб биларди, шунинг учун ҳам, бир кун келиб, ҳеч қандай ҳаяжонсиз ва изтиробсиз, ўз севган кишим билан худди шундай осойишта ҳаёт кечири бошлайман, деб ўша кунни хотиржамлик билан кутиб ўтирарди.

Шундай қилиб, у Мартин Иденга ўзи учун янги ва ғайриоддий, ажиб бир махлуқ деб қарар ва Мартин унинг дилида уйғотган ўша ғайритабиий ҳисларни шу янгиликдан, шу ғайриоддийликдан деб биларди. Бу табиий ҳол эди. Қиз ҳайвонот боғида ваҳший ҳайвонларни ёки бўрон пайтида дарахтларнинг эгилишини кўрганда, чақмоқ чақинидан сесканиб кетган пайтларида ҳам, айнан шундай нарсани ҳис қиларди. Бу сингари табиат ҳодисаларида алақандай самовий қудрат мавжуд эди, шубҳасиз, Мартин ҳам шундай самовий қудратдан холи эмас эди. У қизга денгиз нафасини, бепоян ерларнинг нашъасини олиб келди. Тропик ўлкалар қуёшининг шуъласи унинг ёноқларида акс этар, метин мушакларида эса ибтидоий ҳаёт қудрати бор эди. Мартиннинг аъзойи баданини ямоқ ва чандиқлар қоплаган эди; буларга у Руфь тасаввуридан четда, қизга нота ниш ёвуз кишилар ва ёвуз ҳодисалар дунёсида йўлиққан эди. У ҳали ром қилинмаган ёввойи одам эди, шунинг учун ҳам Руфь йигитнинг унга итоат этишидан пинҳона мамнун эди. Хуллас, қизнинг дилида бу ёввойи одамни қўлга ўргатиш истаги уйғонди. Бу онгсиз истак эди, шунинг учун ҳам, Мартинни ўз отаси, яъни, Руфь камолот намунаси деб ҳисоблаган одам каби бўлишини истагани хаёлига ҳам келмасди. Қиз қалбида Мартин уйғотган жўшқин самовий ҳиссиёт муҳаббат эканлигини, яъни, бир-бирига талпинган эркак билан аёл учун икки дунёни бир қадам қилувчи, куйикиш даврида кийикларни бир-бирини ўлдиришга мажбур этувчи ва борлиқ жониворларни бир-бири билан қовушишга ундовчи қудратли

куч – муҳаббат эканлигини оламдан хабарсиз қиз тушуна олмасди.

Мартин ҳар бир нарсани жуда тез ўзлаштирарди, бу ҳол Руфни ниҳоят даражада ажаблантирар ва қизиқтирарди. Қиз Мартиннинг бу қадар истеъдодли эканини хаёлига ҳам келтирмаган эди; бу истеъдод бамисоли серҳосил ерга экилган гул сингари кун сайин кўпроқ очила бошлади. У Мартинга Браунингни ўқиб берганида, йигит деярли ҳар мисрани, ҳар қайси мавҳум жумлани ҳеч кутилмаган тарзда шарҳлаб бериб, қизни таажужубга кўярди. Ҳаётни ва одамларни яхши билгани учун унинг берган изоҳлари кўпинча қизнинг изоҳларидан тўғрироқ чиқарди, ҳолбуки, Руфь буни тушунмасди. Унинг назарида, Мартин жуда саёз муҳокама қилаётгандай туюлар, шунга қарамай, йигитни фазойи бепоёнга олиб кетувчи дадил фикрлари баъзан қизни қизиқтириб қоларди, лекин қизнинг ўзи бундай пайтларда унинг орқасидан қувиб етиша олмас, фақат аллақандай номаълум куч билан тўқнашиб кетиб, аъзойи баданини титроқ босарди. Баъзида Руфь унга рояль чалиб берарди, шунда куй Мартин вужудининг шундай теран ерларигача бориб етардики, Руфь бу теранликни ҳеч қачон ўлчаб ололмасди. Ғунча қуёш шуъласига талпиниб очилганидек, Мартин ҳам мусиқа садоларидан тамомила очилиб кетарди; у тез кунда матросча рақс мусиқаларининг дўпир-дўпир мақомларини, қулоқни кар қилгудек чинқириқ куйларини унутиб юборди ва Руфь яхши кўрадиган классик куйларни қадрлашга ўрганди. Лекин, ҳар ҳолда, унда Вагнерга нисбатан қандайдир оддий халққа хос ишқибозлик пайдо

бўлган, бу бастакорнинг «Тангейвер»га ёзган увертюраси эса, айниқса, Руфнинг изоҳотидан сўнг, унга жудаям ёқиб қолган эди. Бу увертюра гўё унинг ҳаётини акс эттирувчи лавҳадек эди. Унинг ўтмиш ҳаёти муҳаббат маъбудаси Венеранинг маскани – гор ҳақидаги куйда ифодаланган эди, Руфни эса у зиёратчилар тўдасига қўшиб қўйган эди; шунинг учун ҳам, Вагнер тароналари уни яхшилик ва ёвузлик муттасил кураш олиб борадиган руҳ оламига олиб кетаётгандай туюларди.

Баъзан Мартин унга савол ташлаб қоларди, шунда бирдан қиз ўзи ҳам мусиқани нотўғри тушунадигандай ҳис қила бошларди. Аммо у ашула айтган вақтда Мартин ҳеч нима сўрамасди. У сукут сақлаган ҳолда қизнинг беғубор баланд овозига зўр эҳтиром билан кулоқ соларкан, назарида, қизнинг қалб тароналарини эшитаётгандай бўларди. Яна бунга қарама-қарши ўлароқ, фабрика қизларининг чийилдоқ қўшиқларини ва порт қовоқхоналаридаги маст шаллақи хотинларнинг хирқироқ овоз билан айтган қўшиқларини эсларди. Руфь Мартинга рояль чалиб, ашула айтишни ёқтирарди. Аслини олганда, бундай мулойим ва юмшоқ инсон қалбини умрида биринчи марта учратиши эди; Мартиннинг қалбини муайян шаклга солишнинг ўзи кишига лаззат бағишларди, Руфь, Мартиннинг қалбини шаклга соляпман, деб ўйлар ва бу ишни энг эзгу ниёт билан қиларди. Бундан ташқари, Мартин билан бўлиш унга хуш ёқарди. Энди қиз ундан чўчимасди. Дастлабки пайтларда Руфь чиндан ҳам ундан чўчигандай бўлган эди. У Мартиндан эмас, балки қалбида фавқулодда уйғон-

ган аллақандай ҳислардан кўрққан эди, энди бу кўрқув ғойиб бўлган. Қиз ўзи билмаган ҳолда баъзан унга сўзини ўтказмоқчи бўларди. Иккинчи томондан эса Мартин ҳам унга ҳаётбахш таъсир ўтказарди. Қизнинг кўп вақти университет машғулотлари билан банд бўларди, шунинг учун ҳам, баъзида китоблардан юз ўтириб, денгизнинг сарин елларида тўйиб-тўйиб нафас олиш унга фойдали эди; бу сарин еллар Мартиннинг бутун вужудига сингиб кетган эди. Қувват! Ҳа, Руфга қувват керак эди, Мартин ҳам ўзининг битмас-туганмас ғайратини қиз билан бажонидил баҳам кўрарди. Мартин билан бир хонада бўлиш, уни остонада кутиб олиш – Руфь учун кўкракни тўлдириб нафас олиш керак эди. Шунинг учун, Мартин кетганда, қиз икки ҳисса ортиқ ғайрат билан шуғуллана бошларди.

Руфь Браунинг ижодини жуда яхши биларди, лекин инсон қалби билан ўйнашмоқ жуда хавфли экани ҳеч қачон хаёлига келмасди. У Мартинга кўпроқ қизиққан сари, унинг ҳаётини ўзгартириш иштиёқи ҳам шунча ортиб борди.

Кунларнинг бирида улар ҳам грамматика, ҳам арифметика, ҳам поэзия билан шуғулланиб бўлгач, Руфь:

– Мана, мистер Бэтлери олинг, – деди, – аввалига ҳеч бахти юришмаган экан. Отаси банкда кассир бўлиб ишлаган, лекин бир неча йил касал бўлиб, Аризонада сил касалидан ўлган, шундан кейин мистер Бэтлер – у пайтда ҳали фақат Чарльз Бэтлер – танҳо ўзи қолган. Отаси австриялик бўлгани учун, Калифорнияда қариндош-уруғлари ҳам йўқ экан. У босмахонага ишга кирибди – бу тўғрида менга бир неча марта гапириб берган эди – дастлабки

пайтларда ҳафтасига уч доллардан маош олибди. Ҳозир унинг йиллик даромади ўттиз минг долларга етган. Қандай қилиб эришди бунга? У номусли, заҳматкаш ва режали одам. У деярли ҳамма ёшларнинг жону дили ҳисобланган маишатпарастликдан воз кечган. У нечоғлик офир муҳтожликка тушмасин, ҳар ҳафтада пулининг бир қисмини ажратиб, жамғаришни одат қилган. Бир оз вақтдан кейин уч доллардан кўпроқ маош ола бошлаган, хуллас, маоши ошган сари жамғараётган пули ҳам ортиб борган. У кундузи ишлаган, ишдан кейин эса кечки мактабга қатнаган. У доим келажак ҳақида ўйлаган. Кейин кечки курсларга қатнай бошлабди. Ўн етти ёшида у ҳарф терувчи бўлиб, дурустгина маош ола бошлабди-ю, лекин мансабпарастлик туйғуси унга ором бермабди. Шунинг учун умрининг охиригача бекаму-кўст яшашнигина эмас, яна юқори мартабага минишни истабди; у ана шу истиқбол йўлида бутун бор-йўғини қурбон беришга ҳам тайёр экан. У адвокат бўлишга аҳд қилиб, оқибат отамнинг маҳкамасига хат ташувчи бўлиб ишга кирибди, эътибор беринг-а! Маоши ҳафтасига тўрт доллар. Лекин у тежамли одам бўлганидан, ҳатто шу тўрт доллардан ҳам бир қисмини ажратиб, сақлаб қўяркан.

Руфъ нафасини ростлаб олиш ва ҳикоясининг Мартинга қандай таъсир этаётганини кўриш учун бир зумга тўхтади. Мартиннинг чеҳрасида мистер Бэтлернинг қисматига бўлган зўр қизиқиш аломати акс этарди, лекин бир оз қовоқлари солинган эди.

– Чинданам, хийла азоб чекибди, – деди у. – Ҳафтасига тўрт доллар! Бу пул билан гашт сура олмайсан. Мана, мен ижара ҳақи билан овқат-

га ҳафтасига беш доллар тўлайман, худо ҳақи, тузукроқ кун кечирганимни билмайман. Афтидан, у ит азобида яшаган бўлса керак. Еган овқати ҳам балки...

– У овқатини керосинкада ўзи пиширган, – деб Мартиннинг гапини бўлди қиз.

– Назаримда, балиқ оловчи кемаларнинг матрослари сингари кун кўрган бўлса керак, бундан баттар овқатланиш бўлмайди.

– Лекин сиз ҳозир у нималарга муяссар бўлганини ўйланг! – деб қичқириб юборди руҳланиб Руфь. – Ахир ҳозир ёшлигида кўрган муҳтожликлари эвазига ҳаётдан кўнглига сиққанча лаззатланиши мумкин!

Мартин унга синовчан назар ташлади.

– Биласизми, – деб эътироз билдирди у, – ўша мистер Бэтлерингизнинг энди ҳаётдан лаззатланишига кўзим етмайди. Шунча йил муттасил ёмон овқатланган одамнинг ошқозони расвойи раддибало бўлган бўлса ажаб эмас.

Қиз унинг тикилиб қарашига бардош беролмай, юзини четга бурди.

– Гаров ўйнайман, у катар⁸ касалига йўлиққан.

– Ҳа, – деб эътироф этди Руфь, – лекин...

– Ва эҳтимолки, – деб давом этди Мартин, – у ҳозир қариб қолган уккига ўхшаш баджаҳл, шўртумшуқ бўлса керак, ўттиз минг доллари билан кўнглига чироқ ёқса ҳам ёришмаса керак. Кейин у теварак-атрофида ўйин-кулги қилганларни ёмон кўрса керак. Шундайми, йўқми?

Қиз тасдиқ маъносида бош ирғади ва изоҳ беришга ошиқди:

⁸ Катар – ошқозоннинг яллиғланиши.

– Ахир унга бу ўйин-кулгиларнинг кераги йўқ. У табиатан одамларга аралашмайдиган, жиддий одам. У азалдан шунақа.

– Шунақа бўлмай ҳам иложи йўқ эди-да! – деди Мартин. – Ҳафтасига уч ё тўрт доллар билан кун кўрса! Ёш йигит бўла туриб, пул жамғариш ниятида ўзи овқат пиширса! Кундузи ишласа, кечаси ўқиса, фақат ишдан бошқа нарсани билмаса, ҳеч қачон бундоқ кўнгли ёзиб ўйнаб-кулмаса, балки у ўйин-кулги нималигини ҳам билмаса керак. Ҳе! Бу ўттиз минг доллари қўлига жуда кеч тегибди.

Шу заҳотиёқ Мартиннинг жонли тасаввурда бу тежамли йигитнинг бутун ҳаёти ва ниҳоят, уни ўттиз минг долларли йиллик даромадга бошлаб келган торгина ҳаёт сўқмоғи муфассал жонланди. Чарльз Бэтлернинг бутун ўй ва ҳаракатлари гўё кино тасмаси сингари унинг кўз олдидан лип-лип ўтди.

– Биласизми, – деб илова қилди Мартин, – сизнинг ўша мистер Бэтлерингизга раҳмим келяпти. Илгари у жуда ёш бўлган-у, шу ўттиз мингни деб ўз умрини ўзи хазон қилган, энди эса пулларидан кўнгли қувонмайди. Илгари жамғарган ўн цент пулига олмоқчи бўлган нарсасини, масалан, болалик чоғида биронта обакими ёки ёнғоқми, ё бўлмаса театр галёркасига чиптами – шуларнинг биронтасини энди ўша ўттиз минг долларига сотиб ололмайди!

Мартиннинг мулоҳазаси Руфни гангитиб қўйди. Бу ҳол унинг учун наинки янгилик, наинки ўз тафаккурига зид нарсаси эди; балки қиз ўзининг дунё ҳақидаги жамики тушунчасини остин-устун қилиб юборишга ёинки у тушунчаларни тубдан ўзгартириб юборишга таҳдид

қилаётган ҳақиқат улушини ғира-шира сезган эди. Агар Руфнинг ёши йигирма тўртда эмас, ўн тўртда бўлганида, эҳтимолки, у Мартиннинг таъсири билан ўз фикрларини ўзгартирган бўлармиди. Бироқ, у йигирма тўрт ёшда, бунинг устига, табиатан муҳофазакор эди ва ўзи туғилиб ўсган муҳитнинг турмуш ва тафаккури тарзига жуда ҳам одатланиб қолган эди. Рост, баъзан суҳбат вақтида Мартиннинг ғалати муҳокамаларидан аҳён-аҳёнда довдираб қоларди, аммо Руфь буни Мартиннинг шахси ва тақдири антиқа бўлгани учун шундай деб изоҳларди ва тезроқ хаёлидан чиқариб юборишга уринарди. Шунга қарамай, Руфь унинг фикрига қўшилса ҳам, Мартин гапларидаги қатъият, кўзларининг чақнаб туриши ва жиддий қиёфаси доимо уни ҳаяжонлантирар ва ўзига жазб этарди. Руфга бегона бўлган муҳитдан келган бу одам тез-тез Руфнинг тушунчаси учун ниҳоятда теран ва унинг тасаввур доирасидан анча четга чиқувчи фикрлар айтардики, бу Руфнинг хаёлига ҳам келмасди. Қиз оламини ўз тасаввур доираси билангина чеклаб қўярди, лекин ақли чекланган одамлар фақат ўзгалардаги маҳдудликнигина кўра оладилар. Шунга кўра, Руфь ўз савиясини ниҳоятда кенг деб ҳисоблар ва ҳар сафар Мартин билан келиша олмаганда буни йигитнинг фикри торлигига йўяр, хуллас, Мартиннинг кўзига оламини ўзи тасаввур қилгандек кўрсатишни ва унинг савиясини ўзиники даражасига етказишни орзу қилар эди.

– Шошманг, ҳали ҳикоям тамом бўлгани йўқ, – деди қиз. – Отамнинг айтишига қараганда, мистер Бэтлер жуда серғайрат, серҳафсала

экан. У доимо ўта ишчанлиги билан бошқалардан ажралиб тураркан, ишга ҳам ҳеч кечикиб келмас экан, аксинча, кўпинча олдинроқ келаркан. Шунга қарамай, вақтини тежаркан. Бир дақиқа бўш қолса мутолаа билан шуғулланаркан. У бухгалтерияни, машинкада ёзишни ўрганибди, стенография билан шуғулланибди, унга тўлайдиган ҳақ эвазига кечалари ўз муаллимига, яъни, тажрибаси оз бўлган суд мухбирига диктант ёздирибди. Тез орада у хат ташувчиликдан маҳкама ходими лавозимига кўтарилибди, ходим бўлгандаям тенги йўқ ходим бўлибди. Отам бу ходимнинг истиқболи юксаклигини кўриб, уни қадрлабди. У отамнинг маслаҳати билан ҳуқуқ мактабига кириб ўқибди, адвокат бўлиб, кейин маҳкамага кичик шерик сифатида қайтиб келибди. У жуда буюк одам. У бир неча марта Қўшма Штатлар сенатидаги лавозимни рад этди, хоҳласа, Олий суд аъзоси ҳам бўлиши мумкин. Бундай одам ҳаммамизга ибрат бўлиши керак. Унинг ҳаёти саботли ва мустаҳкам иродали одам ўзи яшаб турган муҳитдан юксакларга кўтарилиши мумкинлигидан далолат беради.

– Ҳа, у буюк одам, – деб розилик билдирди Мартин самимият билан.

Шунга қарамай, бу ҳикоянинг алақайси ерлари Мартиннинг ҳаёт ва гўзаллик ҳақидаги тасаввурига ҳеч сиғмасди. Мистер Бэтлер бошидан кечирган муҳтожлик ва машаққатларни оқлаш учун ҳеч етарли далил тополмас эди. Агарда у бирон аёлга бўлган муҳаббат туфайли ёки гўзаллик мафтунлиги сифатида шундай қилганда эди, Мартин унинг жасоратига тушунарди. Муҳаббат шайдоси бўлган йигит бир бўса

учун жон бериши мумкин, аммо ўттиз минг доллар йиллик даромад учун асло жон фидо қилмайди! Мистер Бэтлернинг мансабга интилишида қандайдир аянчли пасткашлик бор эди. Ўттиз минг доллар пул чакки эмас, албатта, аммо ошқозон касалига мубтало бўлиш-у ҳаёт неъматларидан баҳраманд бўлолмаслик, у пулнинг қадрини йўққа чиқарарди.

Мартин бу мулоҳазаларининг кўпини Руфга айтди, натижада Руфь, Мартинни қайта тарбиялаш албатта шарт, деган қарорга келди. Руфь тор фикр юритувчи калтафаҳм одамлар тоифасига мансуб эдиким, бу калтафаҳмлик уларни, фақат бизнинг ўз ирқимиз, динимиз ва сиёсий маслагимизгина яхши, шуларгина ҳаққонийдир, ер юзининг ҳамма бурчакларига тарқалиб кетган жамики одамлар биздан бирмунча паст поғонада туради, деб ўйлашга мажбур этар эди. Бу ҳам, қадимий яҳудийни хотин бўлиб туғилмагани учун худога шукр қилдиришга мажбур этган, энди эса, ҳаммага ўз худосини ташвиқ қилиш ниятида миссионерларни ер курраси бўйлаб сафар қилишга мажбур этган ўша калтафаҳмлик эди. Бу хусусият қизда мутлақо ўзга шароитда ўсган бу одамни қўлга олиб, ўз тоифасидаги одамлар тимсолида уни қайта тарбиялаш истагини уйғотарди.

ТЎҲҚИЗИНЧИ БОБ

Мартин Иден ошиқларга хос сабрсизлик билан денгиз сафаридан Калифорнияга шошиларди. Бундан саккиз ой муқаддам у бор-йўқ пулини ҳаржлаб бўлиб, Сулаймон ороллари-нинг аллақайси ерига кўмилган хазинани қи-

диргани кетаётган кемага ёлланган эди. Узоқ давом этган беҳуда қидирувлардан кейин бу ташаббус муваффақиятсиз деб топилди, Австралияда кема ҳайъати билан ҳисоб-китоб қилинди, Мартин эса дарҳол Сан-Францискога кетаётган кемага ишга ёлланди. Бу саккиз ой мобайнида қуруқликда узоқроқ яшаш учун етарли пул ишлаб олиш билан бирга, айтилган вақтда, ҳар бир бўш дақиқани ғанимат билиб, машғулотларини ҳам анча-мунча илдамлатиб қўйган эди.

Унинг зеҳни жуда ўткир эди, бунинг устига, Мартиндаги турма тиришқоқлик ва Руфга бўлган муҳаббат туйғуси унга мадад берарди. У Руфдан олган грамматика дарслигини бир неча бор синчиклаб ўқиб чиқиб, ниҳоят, уни мукамал ўзлаштириб олди. Энди у матрослар нутқидаги хатоларни сезар, уларнинг талаффузидаги ва жумла тузишидаги хатоларини ўзича тузатарди. Мартин қулоқлари сўзларни ниҳоятда сезирлик билан эшитаётганини ва ўзида грамматикага қобилият вужудга келганини мамнуният билан ҳис қиларди. Баъзи пайтларда ўзининг оғзидан ҳам нотўғри иборалар чиқиб кетарди, лекин шунга қарамай, ҳар қандай нотўғри тузилган жумла мисоли товушлари бир-бирига мослашмаган мусиқа сингари унинг қулоғига ғализ бўлиб эшитиларди. Нотўғри гапиришдан халос бўлиш учун, чамаси, фурсат керак бўлса керак.

Грамматикани ўзлаштириб бўлгач, у луғатга ўтди ва ҳар кун ийгириматадан янги сўзни ўзлаштиришни одат қилиб олди. Бу мушкул вазифа эди. У вахтада ё штурвал олдида турганда ёдлаган сўзларини такрорлар, такрор-

лаганда ҳам тўғри талаффуз этиб такрорларди. У Руфнинг жамики насиҳатларини ёдида сақлади, натижада орадан бир оз вақт ўтгач, инглизчани зобитлардан ҳам, бу қалтис ишга маблағ яратган каютадаги жентльменлардан ҳам дурустроқ ва яхшироқ гапирадиган бўлганини пайқаб, таажжуб қила бошлади.

Кўзлари балиқни ки сингари маъносиз норвегиялик капитанда, иттифоқо, Шекспирнинг асарлар тўплами топилиб қолди, капитан уларни варақлаб ҳам кўрмаган эди, албатта; Мартин китоб эгасининг кирларини ювиб бериб туриш эвазига бу қимматбаҳо китоблардан фойдаланишга ижозат олди. Шекспир фожиаларининг ўзига жуда маъқул бўлган айрим жойларини у осонгина ёдлаб олди ва анча вақтгача Шекспирга шу қадар шайдо бўлиб юрдик, бутун олам унинг кўзига Елизавета театридаги образлар ва манзараларда намоён бўла бошлади, фикр ва мулоҳазалари эса ўз-ўзидан оқ шеър билан ифодалана бошлади. Бу ҳол унинг тинглаш қобилиятини кучайтириш учун фойдали машғулот бўлди ва Мартиннинг нутқини кам учрайдиган эски иборалар билан бойитган бўлишига қарамай, унга инглиз тилининг улуғворлигини қадрлашга ўргатди.

Бу саккиз ойни Мартин жуда самарали ўтказди. У сўз бойлигини оширди, ақл-заковати яна ривожланди, ўзини яна ҳам яхшироқ таниб олди. Бир тарафдан, камтарлик қилиб, ўзининг нодонлигини эътироф этса, иккинчи томондан, ўзининг жуда кучли эканлигини ҳис қиларди. У ўзи билан ўртоқлари ўртасида жуда катта фарқ борлигини кўрди; бу фарқ у эришган ютуқда эмас, балки имкониятида

эди. Мартин буни тушунди. У қилган ишни ўртоқлари ҳам қила олишлари мумкин эди, лекин қандайдир ботиний бир ҳис унинг бундан ҳам улкан ишларга қодир эканлигини таъкидлар эди. У олам гўзаллигини ғайритабий бир ҳас-сослик билан идрок этар, бу гўзалликни ўзи билан бирга Руфнинг ҳам томоша қилишини истарди. У Руфга Тинч океанининг улуғворлиги ҳақида ёзишга жазм қилди. Бу фикр уни ижод қилишга ундади, у олам гўзаллиги ҳақида ёлғиз Руфь учун ёзиш билан кифояланмайди. Бунинг натижасида, Мартиннинг миясида порлоқ бир фикр пайдо бўлди: у ёзади. У жаҳоннинг кўзи, қулоғи ва қалби бўлган одамлардан бири бўлади. У ҳамма жанрда ёзади, назм ва наср, роман ва очерк ёзади. Шекспирга ўхшаб пьесалар ҳам ёзади. Юксак мартабага эришишнинг асл йўли шу, шу билан Руфнинг қалбига ҳам йўл очилади. Ахир адиблар, жаҳоннинг олимлари-ку, ўттиз минг доллар йиллик даромади бўлган ва агар истаса Олий суд аъзоси ҳам бўла оладиган қандайдир мистер Бэтлерга бу олимлар билан тенглашишга йўл бўлсин.

Бу фикр Мартиннинг хаёлига келди-ю, бутун вужудини қамраб олди, Сан-Францискога қайтаётганда, бутун йўл худди туш кўргандай ўтди. У ўзининг қудратли эканини англаганидан, ҳар қандай ишга қодир эканлигини сезганидан маст эди. Буюк уммоннинг бўм-бўш сатҳида ҳар бир нарса узоқдан ажойиб манзара касб этарди. Руфь ҳам, у яшаётган муҳит ҳам Мартиннинг кўз олдида биринчи марта яққол намоён бўлди. Бу муҳитнинг алақайси бир жиҳатлари унга шундай аён ва яққол бўлиб қолдики, гўё уни ўз қўлига олиб, ҳар томон-

га айлантириб мушоҳада қилиши мумкиндай эди. Бу муҳитда англашилмайдиган ва ноаниқ нарсалар кўп эди, лекин у айрим тафсилотларни эмас, муҳитни бутунича кузатарди ва айни вақтда, уни бутунлай забт этиш имкониятларини кўра бошлаган эди. Ёзиш керак! Бу фикр унинг юрагига ўт солган эди. У қайтиб борган заҳоти ёза бошлайди. Энг аввал хазина ахтарувчилар экспедицияси ҳақида ёзади. У ҳикоясини Сан-Францискодаги журналлардан бирига юборади-да, бу ҳақда Руфга ҳеч нима демайди, кейин, қиз Мартиннинг номини матбуот саҳифасида кўриб ажабланади-ю, севиниб кетади. У айни вақтда ҳам ёзиши, ҳам таҳсил кўриши мумкин. Ахир бир суткада йигирма тўрт соат бор-ку. У енгилмайди, чунки қўлидан иш келади, шунинг учун ҳар қандай ровларни ҳам енгиб ўта олади. Энди унга оддий матрос бўлиб денгизда сузишнинг ҳам кераги бўлмайди, Мартин бирдан ўзининг шахсий яхтасини тасаввур қила бошлади. Ўз шахсий яхтаси бўлган адиблар ҳам бор-ку! Тўғри, дарров муваффақиятга эришиб бўлмайди, деб ўзига таскин берарди у, дастлабки пайтларда, ёзган асарлари ҳисобига ўқишни давом эттириш мумкин бўлса, шунинг ўзи ҳам ёмон бўлмайди. Кейин, бир қанча вақтдан кейин – қанча вақтлиги номаълум – ўқишни тамомлаб, ўзини етук ёзувчи деб ҳис қилгач, у буюк асарлар ёзади-ю, номи тилларда дoston бўлади. Лекин бундан ҳам муҳими, энг муҳим нарсалардан ҳам муҳими – ўшанда Руфга муносиб бўлади. Шуҳрат яхши нарса, аммо бу орзуларини у шуҳрат қозониш учун эмас, Руфъ учун ардоқларди. У шуҳратнинг кетидан қувгувчилардан эмас, фақат ёр ишқида девона бўлган бир йигит эди, холос.

Оклендга ҳамёнини қаппайтириб қайтиб келган Мартин Бернард Хиггинботамнинг уйидаги хужрасига яна қамалиб олиб, ишга берилиб кетди. У қайтиб келгани ҳақида Руфга хабар қилмади. Руфнинг олдига хазина қидирувчилар ҳақидаги очеркини тамомлагандан кейингина боришга қарор қилди. Унинг бутун вужудини қамраб олган ижод васвасаси висол дамнинг кечикишига бардош беришга кўмаклашди. Бунинг устига, у ёзган ҳар бир жумла Руфни унга яқинлаштиради. У очеркнинг қандай ҳажмда бўлишини билмас эди. Лекин «Сан-Франциско ахбороти» газетасининг якшанбалик иловасида икки саҳифани эгаллаган очеркдаги сўзларни санаб чиқиб, шунга амал қилмоқчи бўлди. Мартин уч кун бошини кўтармай ўтириб ишлаб, очеркини ёзиб битирди, сўнг ўқиш осон бўлсин учун, йирик ҳарфлар билан пухталаб кўчириб чиқди-ю, кейин бирдан, кутубхонадан олиб келган адабиёт дарслигидан абзац ва тирноқ деган нарсалар борлигини ўқиб қолди. У эса буни хаёлига ҳам келтирмабди. Мартин шу оннинг ўзида очеркини қайта кўчиришга киришди; у дам ўтмай дарсликни варақлаб ўқиб, очеркни кўчираркан, бир куннинг ўзида шу қадар кўп маълумот олдики, буни оддий мактаб боласи бир йилда зўрға ўзлаштирган бўларди. У очеркини иккинчи марта кўчириб бўлиб, уни найча қилиб авайлаб ўраркан, бирдан кўзи бир газетадаги ёш муаллифлар учун берилган қоидага тушиб қолди; бунда кўлёзмани найча қилиб ўраш мумкин эмаслиги ва варақнинг бир томонига ёзиш кераклиги ёзилган эди. Мартин иккала қоидани ҳам бузган эди. Лекин у яна

Энг яхши журналлар асарнинг бир устунига камида ўн доллар қалам ҳақи тўлашини ҳам ўқиди. Мартин очеркини учинчи марта кўчираркан, такрор-такрор ўн устунни ўн долларга кўпайтириш билан ўзига тасалли берарди. Ҳосил доим бир хил, яъни, юз доллар чиқаверди, шундан кейин, бу иш матрослик хизматидан ўлса ўлиги ортиқ экан, деган қарорга келди. Агар у икки марта хато қилиб қўймаганда, ҳикоя уч кунда битарди. Уч кунда юз доллар! Шунча пулни ишлаб топиш учун эса уч ой денгизда кезиши керак. Қўлида қалами бўлган одамга азият чекиб, матрослик қилиш ғирт аҳмоқлик. Лекин Мартин учун пулнинг унчалик қадр-қиммати йўқ эди. Пул фақат вақтичовлик қилишига, янги костюм сотиб олишига имкон берардики, бу имкониятларнинг ҳаммаси қўшилиб, унинг ҳаётини остин-устун қилиб юборган ва илҳомбахш этган сарвқомат, оқбадан қизга яқинлаштириши лозим эди.

Мартин кўлёмани каттакон конвертга солиб, оғзини елимлади ва «Сан-Франциско ахбороти» муҳарририга юборди. У таҳририятга юбориладиган кўлёмаларнинг ҳаммаси дарҳол босилиб чиқади деб ўйларди, шунга кўра, модомики, очеркини жума куни юборган экан, якшанба куни газета саҳифасида пайдо бўлишини кутган эди. Ўзининг қайтиб келганини шу йўсинда Руфга маълум қилса жуда кўнгилли иш бўлади-да. Шу якшанба куниёқ у Руфникига боради. Бу орада унда яна янги бир фикр туғилиб қолди, назарида, бу фикр жуда тўғри, бамаъни ва айни вақтда камтарин туюлди: у болалар учун саргузашт ҳикоя ёзиб, уни «Ёшлар ҳамроҳи»га юбормоқни ўйлаб қолди. У қироат-

хонага бориб, «Ешлар ҳамроҳи»нинг бир неча тўпини кўриб чиқди. Маълум бўлишича, катта ҳикоялар ва қиссалар ҳафталик журналда тахминан уч минг сўздан бўлиб-бўлиб босиларкан. Ҳар бир қисса журналнинг бешта сониди, баъзилари эса ҳатто еттита сониди босилган эди; Мартин ҳам шу ўлчамга риюя қиладиган бўлди. Бир вақтлар Мартин кит овлайдиган кемада Арктикага сафарга чиққан эди; сафар уч йилга мўлжалланган эди, бироқ ярим йил деганда сафар қариди, чунки кема ҳалокатга учраган эди. Мартиннинг уйдирмалар тўқишга суяги бўлмаса ҳам, ҳақиқатни севарди, шунинг учун ҳам, ўзи билган нарсалар ҳақида ёзишни истарди. У кит овлаш касбини жуда яхши биларди, шунга кўра содир бўлган воқеалар асосида, икки ўсмир боланинг афсонавий саргузаштини ҳикоя қилмоқчи бўлди. Бу қийин эмас эди, натижада, шанба куни кечқурун асарнинг уч минг сўздан иборат биринчи қисмини ёзиб ташлади, бундан Жим ниҳоятда мамнун бўлди, мистер Хиггинботам эса хонадонда пайдо бўлган «ёзувчи» устидан мазах қилиб кулди.

Мартин чурқ этмасдан ўтираркан, фақат поччаси «Ахборот»нинг якшанбалик сонини очиб, хазина ахтарувчилар ҳақидаги очеркни ўқиб, ҳанг-манг бўлиб қолишини зўр мамнуният билан тасаввур қила бошлади. У якшанба куни эрталаб барвақт газета олгани дарвоза олдига тушди.

У газетани бир неча марта диққат билан кўриб чиқиб, букиб, яна жойига қўйди ва яхшиям қилган ишим ҳақида ҳеч кимга мақтанмаган эканман деб суюнди. Кейин, ўзича му-

лоҳаза қилиб кўриб, ҳикояни матбуотда босилиб чиқиш муддатини аниқлашда янглишган эканман, деган қарорга келди. Бунинг устига, очерки куннинг муҳим мавзуи эмас эди, эҳтимолки, муҳаррир очеркни босишдан олдин унга ўз мулоҳазаларини ёзиб юбормоқчидир.

Нонуштадан сўнг у яна қисса ёзиш билан шуғулланди. Гарчи у луғатга ёки адабиёт дарслигига тез-тез қараб турса ҳам, қалами остидан сўзлар тўхтовсиз тизилишиб чиқиб келарди. Баъзан луғат ва китобларга қараб иши тўхтаб қолган вақтда, ёзилган бобни қайта-қайта ўқир ва бу билан буюк ижодий ишдан чалғиса ҳам, эвазига асар ёзиш қоидасини ўзлаштиряпман, ўз фикрларимни ифодалашни, изҳор этишни ўрганияпман, деб ўзига ўзи тасалли берарди. У қош қорайгунча ёзар, сўнг қироатхонага бориб, кеч соат ўнгача, яъни, қироатхона ёпилгунча ҳафталик ва ойлик журналларни титиб ўтирарди. Унинг бу ҳафтага тузган иш режаси шундай эди. Ҳар куни уч мингта сўз ёзар, ҳар куни кечқурун қироатхонага борар ва ноширларга қандай шеър, қисса, ҳикоялар ёқишини аниқлаш учун журналларни титкиларди. Шу нарса шубҳасиз эдики, у мана бу сон-саноксиз адиблар ёзган ҳамма нарсани ёзишга ҳам қодир, ҳаттоки унга агар муҳлат берилса, мана бу адиблар ҳам эплай олмайдиган кўп нарсаларни ёзиб ташлайди. У «китоб бюллетени»да гонорарлар ҳақида ёзилган мақолани ўқиб, жуда хурсанд бўлди; ўша мақолада, гап орасида, Киплингнинг ҳар бир сўз учун бир доллар олишини, ёш адиблар эса (Мартин мақоланинг айниқса шу ерига кўпроқ қизиқиб қолди) биринчи даражали журналларда ҳар сўзига камида

икки цент олиши айтиб ўтилган эди. «Ёшлар ҳамроҳи», шубҳасиз, биринчи даражали журнал эди, шундай қилиб, у бир кунда ёзган уч минг сўзи учун олтиш доллар олиши мумкин эди. Бу – денгиз сафариди икки ойлик маош демак эди.

Жума куни кечқурун у қиссани ёзиб тугатди. Қиссада роса йигирма бир мингта сўз бор эди. Ҳар бир сўзга икки центдан тўлашганда ҳам, шу қиссанинг ўзига тўрт юз йигирма доллар оларкан. Бир ҳафталик ишга шунча ҳақ тўланса, чакки эмас. Мартин умрида ҳеч қачон бирваракайига шунча пул олмаган эди. У шунча пулни нимага сарфлашни билмай, ҳатто боши қотиб қолди. Ахир бу олтин кони-ку! Фароғатли ҳаётнинг битмас-туганмас манбаи бу! У яхши кийим-бош қилмоқчи, бирталай газета ва журналларга обуна бўлмоқчи, зарурий маълумот китобларини сотиб олмоқчи бўлди – ҳозир уларни кўргани ҳар сафар кутубхонага югуради. Шундан кейин ҳам тўрт юз йигирма доллардан яна анча-мунча пул ортиб қолади; Мартин, бу пулларни қаёққа сарф қилсам экан, деб бош қотириб ўтириб, ниҳоят иложини топди; опаси Гертрудага хизматкор аёл ёлламоқчи, Мэриенга велосипед олиб бермоқчи бўлди.

Мартин қалин қўлёмани «Ёшлар ҳамроҳи»га юборди ва шанба куни кечқурун марварид оловчилар ҳақида очерк ёзишни мўлжаллаб кўйгач, Руфнинг олдига жўнади. У боришдан олдин қизга телефонда қўнғироқ қилди, шунинг учун ҳам Руфнинг ўзи унинг истиқболига чиқди. Шу заҳотиёқ, қиз Мартиндан барқ уриб турган таниш куч ва соғломликни ҳис қилгандек бўлди. Назариди, бу куч унга ҳам ўтаёт-

гандай томирларидан ҳароратли тўлқин бўлиб оққандай ва ҳаяжондан баданларини жимирлатиб юборгандай бўлди. Руфнинг қўлини олиши ва унинг мовий кўзларига тикилиши билан Мартин чўғдек қизариб кетди, лекин Руфь буни пайқамади, чунки саккиз ой давом этган денгиз сафари вақтида унинг юзлари офтобда қорайиб кетган эди. Лекин бўйнидаги қотирма ёқа кийиб қизартирган эни ҳатто қорайгани ҳам яшира олмади, Руфь буни кўриб қолиб, табассумдан зўрға ўзини тийди. Бироқ унинг костюмга кўзи тушганида, кулгиси қайтиб кетди. Шими худди қуйиб қўйгандек ўзига ярашиб турарди – бу унинг буюртма қилиб тиктирган биринчи костюми эди, Мартин бу костюмда яна ҳам хушбичим, хипча кўринарди. Бунинг устига, қўлида кепка ўрнига юмшоқ шляпа ушлаб турарди; Руфь шу оннинг ўзида, шляпангизни кийиб кўрсатинг, деб илтимос қилди, сўнг унинг ташқи қиёфасини мақтади. Мартинда юз берган бу ўзгаришлар Руфнинг иши, бу Руфни ғурурлантирар эди, шунга кўра қиз уни бундан буён қандай йўлга солишни ўйлай бошлади.

Лекин Руфь учун энг муҳим ҳисобланган бир нарса – Мартиннинг нутқидаги ўзгариш уни айниқса қувонтирди. Энди Мартин тўғри сўзлаш билан чекланмай, гапирганда ўзини бир қадар эркин ҳис қиларди, унинг сўз бойлиги ҳам анча-мунча ортган эди. Тўғри, суҳбатга берилиб кетган чоғларда ўзини унутиб қўйиб, яна маҳаллий шева сўзларини ишлата бошлар, жумланинг охирини ямлаб юборарди; баъзида у эндигина ўрганган сўзни талаффуз этаётиб тутиларди. Лекин масала фақат жумлаларни тўғри ифодалашда эмас эди. Энди у суҳбат

пайтида эркин гапирар ва энгил аския қиларди, буни эшитиб Руфь бениҳоя хурсанд бўлди. Бу йигитнинг туғма ҳазилкашлигидан дарак берарди; шу ҳазилкашлиги учун Мартиннинг ўртоқлари уни доим ҳурмат қилишарди, лекин авваллари у керакли сўзларга камбағал бўлгани учун, қизнинг олдида аския қилолмаганди. Энди у аста-секин кўника бошлаб, қиз яшаб турган муҳитда ўзини бегона ҳис қилмай қўйди. Шундай бўлса ҳам, Мартин ниҳоят даражада эҳтиёткорлик билан гапирарди, суҳбатни шўх ва бемалол олиб боришни у Руфга ҳавола қилиб, ўзи ҳам орқада қолмасликка ҳаракат қиларди-ю, лекин бирон марта бўлсин, ўзи бошламас эди.

У Руфга ўзининг ёза бошлаганини айтиб, ўз режаларини – пул топиш учун ёзиб, ўқишни давом эттирмақчи бўлганини баён қилди. Бироқ Руфь бу режага шубҳа билан қараб, Мартиннинг ҳафсаласини пир қилди.

– Биласизми, – деди қиз очикдан-очик, – адабиёт ҳам бошқа ҳамма касбларга ўхшайди. Мен мутахассис эмасман, албатта, фақат ҳаммага аён бўлган ҳақиқатни айтмоқчиман. Ахир темирчи бўлиш учун ҳам, олдин уч йил, ҳаттоки беш йил шогирд бўлиш керак. Лекин адиблар темирчилардан яхшироқ пул топишади, шунинг учун ҳам, назаримда, жуда кўп одамлар ёзувчи бўлишни орзу қилишса, ҳаттоки ёзишга уриниб ҳам кўришса керак.

– Нима сабабдан, менинг ёзишга истеъдодим йўқ деб фараз қиласиз? – деб сўради Мартин, шундай равон жумла тўқиганидан пинҳона севиниб; кейин шу заҳотиёқ унинг тасаввури ишга тушиб кетди-ю, бу меҳмонхонада бўлаёт-

ган суҳбатни четдан туриб кузатгандай бўлди, ўзининг аввалги кўпол ва жирканч ҳаётининг юзлаб лавҳалари ҳам кўз олдида тизилиб турарди.

Лекин бу турли-туман манзараларнинг ҳаммаси унинг кўз олдидан бир зумда ўтиб кетди, лекин фикр юритишини тўхтатмади, суҳбатни кесиб қўймади. Мартин ўз хаёли экранида, ҳар бир нарсадан маданият ва яхши одоб ҳиди келиб турган шинамгина бир хонани ва бу хонада китоблар ва суратлар орасида чиройли инглиз тилида суҳбатлашаётган бу зебо ва жонон қиз билан ўзини кўрди. Бу бир текисда тушиб турган нур билан ёритилган манзара экраннинг ўртасини эгаллаган эди. Бу манзара атрофида, экран чеккаларида эса тамомила ўзгача манзаралар пайдо бўлиб, яна кўздан йўқоларди, Мартин томошабин сифатида у манзаралардан хоҳлаганини кўриши мумкин эди. Туманнинг жимирловчи хира нурлари орасини ёриб чиққан қирмизи ёғду билан ёритилган бу манзаралар унинг кўзи олдида алмашилиб турарди. Кўзига қовоқхонада ўткир виски ичаётган ковбойлар кўриниб кетар, атрофдан беҳаё сўзларни эшитарди, унинг ўзи ҳам пештахта олдида туриб олиб, ичкилик ичар ва энг ашаддий муттаҳам ёки безорилардан қолишмасдан сўкинар ёки улар билан стол атрофида, пилиги тутаб ётган чироқ остида ўтириб олиб, қарта тарқатар, очко санайдиган фишкаларни шиқирлатарди. Кейин у ўзини «Сасквеганна» кемасининг баъзида белигача яланғоч қиёфада мушталарини сиққан ҳолда кўрди – бу ливерпуллик малла йигит билан бўлган машҳур муштлашишга шайланган пайти эди; кейин

исён кўтаришган булутли тонгда «Жон Рожерс!» кемасининг қонга ботган палубасини кўрди, ўлим талвасасида ижирғаланаётган биринчи ёрдамчини, капитан қўлидаги тутуни чиқиб турган револьверни, унинг атрофида тўдаланиб турган матрослар оломонининг ғазабдан тиржайган башараларини, бўралаб сўкинаётган ярадорларни кўрди ва яна бу манзаралардан порлоқ шуъла билан ёритилган сокин ва оромбахш марказий саҳнага қайтди; қайтди-ю, яна китоблар ва расмлар қуршовида ўзи билан суҳбатлашиб ўтирган Руфни кўрди; яна каттакон роялни кўрди, бир оздан кейин қиз унга шу роялда куй чалиб беради, ўзининг тўғри тузилган ва тўғри талаффуз этган жумласини эшитди: «Нима сабабдан менинг ёзишга истеъдодим йўқ деб фараз қиласиз?»

– Чунончи, кишининг темирчиликка қобилияти бор дейлик, – деб кулиб эътироз билдирди қиз, – шунинг ўзи кифоя қиладими? Биронта одамнинг олдин шогирд бўлмай туриб, темирчи бўлганини ҳеч эшитмаганман.

– Менга нима маслаҳат берасиз? – деб сўради йигит. – Лекин унутманг, мен ёза олишим мумкинлигини чинданам ҳис қиляпман. Буни изоҳлаб беришим қийин, аммо бу аниқ.

Қиз жавоб қилди:

– Ёзувчи бўлиш-бўлмаслигингиздан қатъий назар, ўқишингиз керак. Қайси соҳани танласангиз ҳам, таҳсил олишингиз муқаррар, шу билан бирга тасодифий эмас, мунтазам таҳсил олишингиз керак. Сиз мактабга кириб ўқишингиз зарур.

Мартин:

– Ахир... – деб гап бошлаган эди, қиз унинг сўзини бўлди:

– Ўшанда ҳам ёзишни давом эттиришингиз мумкин.

– Давом эттирмай иложим йўқ, – деб кўпол жавоб қилди Мартин.

– Нега ахир?

Қиз нохушлангандай қаради унга: йигитнинг ўз сўзида қаттиқ туриб олиб, қайсарлик қилиши унга ёқмаган эди.

– Чунки шусиз ўқиб бўлмайди ҳам. Мен ахир еб-ичишим, кийинишим, китоблар сотиб олишим керак-ку.

– Ҳамиша эсимдан чиқади-я, бу, – деди Руфь кулиб. – Нега тайёр даромад эгаси бўлиб туғилмагансиз?

– Мен соғлом ва фаросатли бўлишни афзал кўраман, – деб жавоб қилди йигит, – даромад ўзи келаверади. Мен... – у «сизни хушнуд этиш учун» деб юборишдан ўзини зўрға тутиб қолди, – бирон нарсани деб, олам-жаҳон ишларни дўндириб ташлардим.

– «Дўндириб» деманг! – деди қиз ҳазиломуз, кўрққан кишидек. – Бу жуда хунук сўз.

Мартин уялиб кетди.

– Гапингиз тўғри, – деди у, – илтимос қилман, ҳамиша гапимни тузатиб туринг.

– Мен... мен жоним билан, – деб Руфь тарадудланиб жавоб қилди. – Сизнинг яхши хислатларингиз жуда кўп, истардимки, шу хислатлар яна ҳам кўпайса.

Мартин шу заҳоти яна қизнинг қўлида бир парча лой бўлди-қолди, энди у Руфнинг шу лойдан кўнгли истаган нарсани ясагини астойдил хоҳларди, Руфь ҳам ундан ўзи орзу қил-

ган эркакни ясаб олишни хоҳларди. Қиз ўрта мактабга кириш имтиҳонлари душанба куни бошланишини айтганди, Мартин шу заҳотиёқ имтиҳон топширгани боришини айтди.

Шундан кейин Руфь рояль олдига ўтириб, анча пайтгача унга мусиқа чалиб, қўшиқ айтиб берди, Мартин эса завқланиб, бу қизнинг қўшиқларини бутун вужуди билан тингловчи, у билан учрашишни зориқиб кутувчи сон-саноксиз мухлислари нима учун унинг атрофида парвона бўлмаяпти деб ажабланар, унга иштиёқ тўла кўзлари билан тикилиб ўтирарди.

ЎНИНЧИ БОБ

Шу куни кечқурун Мартин Морзларникида овқатлангани қолиб, Руфни жуда хурсанд қилди, чунки Мартин унинг отасига ёқиб қолган эди. Суҳбат Мартин учун жуда ҳам таниш касб устида – денгизчилик касби устида борди; кейин мистер Морз уни жуда идрокли, бамаъни йигит экан деб айтди. Мартин дағал сўзлар ва нотўғри ибораларни талаффуз қилишдан ўзини тийишга уринар, шунинг учун ҳам шошмай гапирар, ўз фикрларини яна ҳам яхшироқ ифодаларди. У тахминан бундан бир йил муқаддам биринчи марта овқатланган пайтидагидан кўра ҳозир ўзини анча эркин тутар, лекин камтарлиги ва бир оз тортинчоқлиги ҳали ҳам бор эди, бу эса Мартинда содир бўлган ўзгаришларни маъқул кўриб, таажжубланган миссис Морзга жуда ёққан эди.

– Мартин Руфнинг эътиборига сазовор бўлган биринчи эркак, – деди у кейинроқ эрига. – Қизимиз доим эркакларга лоқайд қарарди.

Бундан мен ҳатто ташвишга ҳам туша бошлаган эдим.

Мистер Морз хотинига ажабланиб қаради.

– Бу матрос йигит қизингда аёллик ҳисларини уйғотишини истайсанми? – деб сўради эр.

– Қизимнинг оламдан қари қиз бўлиб ўтиб кетишини истамайман. Агар Мартин Иден туфайли унда умуман эркакларга қизиқиш уйғонса, жуда яхши бўларди.

– Жуда яхши бўлади! – деб эътироф этди мистер Морз. – Лекин фараз қилайлик, баъзан, азизим, фараз қилишга ҳам тўғри келади. Фараз қилайлик, қизинг эркак зотига умуман эмас, хусусан қизиқиб қолса-чи?

– Бу мумкин эмас, – деди кулиб миссис Морз. – У қизимиздан уч ёш кичик, кейин бу ҳеч бўлиши мумкин эмас! Ёмон иш бўлмайди. Менга ишонавер.

Шундай қилиб, Мартин Иденнинг вазифаси мутлақо аниқ белгиланган эди. Бу пайт Мартиннинг ўзи ҳам бир ғайриоддий фикр устида бош қотира бошлади; бу фикр Артур билан Нормандан чиққан эди. Гап ҳар якшанба куни шаҳар ташқарисига велосипедда сайр қилиш устида борарди; бу сайрга Руфь ҳам отланаётганини билмаганда, Мартинни бу сайр қизиқтириши амримаҳол эди. У ҳеч қачон велосипед минмаган эди, модомики, сайрга Руфь чиқар экан, Мартиннинг ҳам велосипед минишни ўрганиши зарурлигига шубҳа қолмади. Шунинг учун уйига қайтаётиб, йўл-йўлакай магазиндан қирқ долларга велосипед сотиб олди. Бунча пулни у энг машаққатли меҳнат билан бир ойда ҳам топа олмас эди, боз устига, бундай катта харажат ҳамёнини хийлагина

қоқлаб қўйган эди. Бироқ у «Ахборот»дан оладиган юз долларига «Ешлар ҳамроҳи» тўлайдиган тўрт юз йигирма долларни қўшди-ю, бу пулларнинг ҳеч бўлмаса бир қисмини ўрнига сарфлай олганидан ҳатто мамнун ҳам бўлди. У велосипед минишни ўрганишга киришганида шими билан камзулининг йиртилганидан ҳам хижолат бўлмади. Шу оннинг ўзида у Хиггинботамнинг дўконидан машиначига телефон қилиб, ўзига янги костюм буюртгирди. Кейин у кўчадан кириладиган тор зинадан велосипедини ҳужрасига олиб чиқди-да, каравотни девордан сурган эди, хонада фақат ўзи билан велосипедга жой қолди, холос.

У якшанба куни кириш имтиҳонларига тайёрланмоқчи бўлди, лекин марварид овловчилар ҳақидаги ҳикоя эс-ҳушини шу қадар олиб қўйган эдики, миясида алангаланиб турган гўзал лавҳаларни қоғозга туширишга уриниб, куни билан ижод қозонида қовурилди. «Ахборот» бу якшанба ҳам унинг хазина қидирувчилар ҳақидаги ҳикоясини босиб чиқармади, лекин у довдираб қолмади. У ўз хаёли қанотида шу қадар юксакликка парвоз этиб кетган эдики, икки марта овқатга чақирришганда ҳам эшитмади. Шундай қилиб, мистер Хиггинботамнинг одатда якшанба кунларини нишонлаш учун пиширилган лаззатли таомидан татиб кўриш Мартинга насиб бўлмади. Бундай таомлар мистер Хиггинботам учун унинг бахтли ҳаёт кечираётганидан дарак берувчи далилий ашё эди, шунинг учун ҳам бундай овқат пайтида у америкача турмуш тарзининг бамаънилиги ва унинг одамларга бераётган бой имкониятлари ҳақида, чунончи, уни сабзавот дўконининг гу-

маштаси лавозимидан савдо корхонасининг хўжайини мартабасига кўтарган имконият ҳақида, бу сўзга у алоҳида урғу бериб гапирарди, ўта бачкана сўзлар билан валдирагани-валдираган эди.

Душанба куни эрталаб Мартин Иден марварид оловчилар ҳақида ёзиб тугата олмаган очеркига маъюс назар ташлаб, Окленд мактабига жўнаб кетди. У имтиҳон натижаларини билгани бир неча кундан кейин борганида, унга грамматикадан бошқа ҳамма фанлардан йиқилганлигини айтдилар.

– Грамматикани жуда яхши биларкансиз, – деди профессор Хилтон, унга қалин шишали кўзойнаги орқали тикилиб қараркан, – лекин бошқа фанлардан ҳеч нима билмайсиз, мутлақо ҳеч нима билмайсиз, Қўшма Штатлар тарихидан берган жавобларингиз эса – даҳшат, ҳа, даҳшат, бошқа сўз билан таърифлаб бўлмайди. Мен сизга маслаҳат тариқасида...

Профессор Хилтон жим қолди ва Мартинга гўё ўз найчаларидан бирига қараётгандай совуқ ва лоқайд назар ташлади. У мактабда физика ўқитар, оиласи катта, аммо маоши оз эди, илми эса худди тўтиқуш сингари ёдлаб олинган нарсалардан нари ўтмасди.

– Шундай денг, сэр, – деди Мартин итоаткорона оҳангда ва профессор Хилтон ўрнида кутубхонанинг маълумот бўлимидаги кутубхоначи бўлмаганидан афсусланди.

– Мен сизга яна икки йил бошланғич мактабда ўқишни маслаҳат берардим. Хайр, омон бўлинг!

Мартин бу муваффақиятсизликка унча парво қилмади, лекин профессор Хилтоннинг айт-

ганларини Руфга айтиб берганида, қизнинг қанчалик хафа бўлганини кўриб таажжуб қила бошлади. Руфнинг хафа бўлгани шундай аниқ сезилиб турардики, буни кўриб, имтиҳондан йиқилганидан ўзи ҳам афсуслана бошлади – ўзи учун эмас, қиз учун афсусланди.

– Мана, кўрдингизми, – деди қиз, – мен ҳақ чиқдим. Сиз баъзи талабалардан ҳам анча кўп биласиз, аммо имтиҳонда йиқиласиз. Чунки сиз мунтазам равишда эмас, тартибсиз ўқигансиз. Сиз мунтазам шуғулланишингиз керак, лекин яхши муаллимсиз бунга эришиб бўлмайди. Билимни чуқур ўрганиш керак. Профессор Хилтон ҳақ, агар мен сизнинг ўрнингизда бўлсам, кечки бошланғич мактабга ўқишга кирган бўлардим. Сиз бутун курсни бир ярим йилда тугаллаб, ярим йил вақтингизни тежаб қоласиз. Бундан ташқари, кундузи вақтингиз бўш бўлади, сиз ёзиш билан шуғулланишингиз ёки қалам тебратиш билан кун кўра олмасангиз, бошқа бирон иш билан шуғулланишингиз мумкин.

«Ахир, кундузи ишласам, кечқурунлари мактабда ўқисам, унда сиз билан қачон учрашаман?» Мартиннинг хаёлига келган биринчи фикр шу эди, лекин бу гапни айтишга кўрқди. Бунинг ўрнига шундай деди:

– Кечки мактабга қатнаб ўқиш – гўдак болаларнинг иши. Агар ундан фойда чиқишини билсам, қараб ўтирмасдим, албатта. Лекин фойда чиқмаса керак деб ўйлайман. Ҳамма фанни ўзим, мактаб муаллимлари ўқитгандан ҳам тезроқ ўзлаштириб олишим мумкин. Мактабга қатнаш – бекорга вақт ўтказиш бўларди (Мартин қиз ҳақида, ўзининг унга муяссар бўлиши ҳақида ўйларди), менинг эса бекорчи вақтим йўқ!

– Лекин сиз ҳали жуда кўп ишлар қилишингиз керак-ку.

Қиз унга меҳрибонлик билан қараб қўйди, Мартин унга эътироз билдиргани учун ичида ўзини ҳайвон деб койиди.

– Физика, химияни ўрганиш учун лаборатория керак бўлади, – деди қиз. – Алгебра, геометрияни ҳеч қачон мустақил ўргана олмайсиз. Сизга раҳбар, тажрибали мутахассис муаллимлар керак.

Мартин қандай қилиб яхшироқ жавоб беришни ўйлаб, бир дақиқача сукутга толди.

– Мени мақтаняпти деб ўйламанг, – деди у, – гап асло бунда эмас. Лекин ҳамма нарсани осонгина ўргана олишим мумкинлигини сезяпман. Мен ўзим ҳамма нарсани ўрганишим мумкин. Ўрдак сувга интилгани сингари мен ҳам илмга интиламан. Грамматикани қандай ўзлаштирганимни ўзингиз кўрдингиз. Мен яна жуда кўп нарсаларни ўргандим, улар шунчалик кўпки, сиз хаёлингизга ҳам келтира олмайсиз... Аммо мен эндигина киришяпман. Менга ҳали... – у бир он тутилиб қолиб, сўнг дангал гапирди: энерция етишмайди. Мен ахир эндигина сафга тура бошладим-ку.

– Сафга тура бошладим деганингиз нима деганингиз? – деб унинг сўзини бўлди қиз.

– Яъни, нарсаларнинг фарқига бора бошладим демоқчиман, – деди Мартин.

– Бу жумлада ҳеч қандай маъно йўқ, – деди яна Руфь.

Шунда Мартин ўзгача ибора билан гапирмоқчи бўлди:

– Мен ўз йўналишимни энди тушунапман.

Бу сафар қиз унга раҳми келганидан индамади, Мартин эса гапида давом этди:

– Менинг тасаввуримда фан денгиз хариталари сақланадиган штурман ҳужрасига ўхшайди. Кутубхонага борганимда ҳамиша шуни ўйлайман. Муаллимнинг вазифаси талабага ҳамма харитани бир бошдан ўргатиб чиқишдан иборат. Вассалом. У бамисоли йўл кўрсатувчи. Аммо ўзи ҳеч нимани ўйлаб чиқара олмайди. У ҳеч қандай янгилик яратмайди. Харитада ҳамма нарса мавжуд, муаллим янги талабанинг адашиб қолмаслиги учун унга фақат қаерда нима турганини кўрсатиб бериши керак. Мен адашмайман. Мен жойларни танийман. Шу билан бирга қандай иш қилишимни ҳам тушунаман, албатта. Яна бирон сўзни нотўғри айтдимми?

– «Қандай» эмас, «нима», – деди Руфь.

– Тўғри, нима қилишимни тушунаман, – деб такрорлади Мартин қиздан миннатдор бўлиб. – Нимани гапираётувдим? Ҳа, денгиз хариталарини. Хуллас гап шуки, баъзи одамларга...

– Баъзи, – деб тузатди Руфь яна.

– Баъзи одамларга йўл кўрсатувчи керак бўлади. Бу тўғри. Мен эса, ўшаларсиз ўзим йўл топа оламан, деб ўйлайман. Мен бу хариталар олдида жуда кўп ўралашиб юрдим, шунинг учун уларнинг қайсилари менга кераг-у, қайси соҳилларни тадқиқ этишим лозимлигини ҳам биламан. Ёлғиз ўзим буларнинг ҳаммасини тезроқ текшириб чиқаман. Денгиз флотининг тезлиги доим энг секин юрар кеманинг тезлиги билан ўлчанади. Мактабда ҳам худди мана шу аҳвол. Муаллимлар қолоқ талабаларга қараб дарс ўтишлари керак, лекин мен ёлғиз ўзим илдамроқ юришим мумкин.

Руфь алақаерда ўқиган жумлани айнан такрорлади:

– «Елғиз сайёҳ ҳаммадан ўзиб кетади».

Мартин бунга жавобан:

«Лекин мен ёлғиз эмас, сиз билан сафар қилишни истардим», деб юборишига сал қолди. Кўзига Руфь билан қўл ушлашиб қуёш нурига ғарқ бўлган юлдузлар тўла бепоён фазода парвоз қилаётгани кўриниб кетди; қизнинг сарғиш олтин ранг сочлари шамолда ҳилпираб унинг ёноқларини қитиқларди. Шу пайт у ўзининг сўзга нақадар қашшоқ эканлигини сизди.

Барҳақ эгам! Қани энди буларнинг ҳаммасини Руфга шундай сўзлаб берсаки, у ҳам ҳозир Мартин кўриб турган манзарани кўролса! Кутилмаганда Мартин ўз тафаккур кўзгусида намоеън бўлган бу манзараларни Руфга эҳтирос-ла тасвирлаб бергиси келди, бу истак, мисоли аламли дард сингари, унинг қалбини ўртаб юборди. Бирдан у ҳамма нарсага тушунди. Сирнинг калити бу ёқда экан. Буюк санъаткорлар, шоирлар ва адиблар айнан шундай қилишади-ку! Уларнинг улуғлиги ҳам шунда. Улар ўзлари кўраётган, ўйлаётган ва ҳис қилаётган ҳамма нарсани сўз билан ифодалай оладилар. Офтобда мудраб ётган ит кўпинча уйқусираб ғингшийди, акиллайди, лекин у нима сабабдан ғингшигани ва акиллаганини изоҳлаб беролмайди. Мартин ҳам бамисоли қуёшнинг тиғида ухлаб қолган ит, у ҳам ажойиб ва ғаройиб тушлар кўради-ю, аммо тушини Руфга сўзлаб беришга ожиз. Энди ухлашни бас қилиш керак. То кўзлари очилмагунча ва тили калимага келмагунча, кўрган тушларининг ғаройиб хазиналарини Руфь билан баҳам кўрмагунча тинмай ўқийди ва ишлайди. Ўз фикрларини

ифода этиш сирларини биладиган, сўзларни ўзларига қулдек итоат эттира оладиган, ҳосила алоҳида рақамларнинг оддий йиғиндисидан тамомила бошқа бўлганидек, сўзларни бир-бирига қўшиб, мутлақо янгича маъно берувчи жумлалар тўқийдиган одамлар бор-ку ахир. У ўзини изтиробга солиб юрган сир масканига бир зумга кириб чиққанини ўйлаб, жуда таъсирланиб кетди ва яна кўз олдида қуёшу юлдузлар нури тўла олам чарақлаб кетди. Ниҳоят, у орага чўккан сукутдан ҳайратланиб, ҳушига келди-ю, ўзига шўх табассум билан тикилиб ўтирган Руфга кўзи тушди.

– Мен кўзим очиқ ҳолича туш кўрдим, – деди Мартин ва шу сўзларни айтаркан, юраги қаттиқ ура бошлади.

Бундай сўзларни у қаердан топди? Нима сабабдан сукутга чўмганини бу сўзлар тўғри ифодалаб берган эди. Бу мўъжиза эди. У ҳеч қачон гўзал фикрларни бу қадар гўзал ифодаламаган эди. Лекин у ҳеч қачон бунга уриниб ҳам кўрмаган эди-да. Ҳа, бўлмасам-чи. Энди ҳаммаси равшан. У уриниб кўрмаган. Суинберн, Теннисон, Киплинг ва бошқа буюк шоирлар уриниб кўришган, шунинг учун ҳам улар чиқара олган. Эсига ўзининг «Марварид овловчилар»и тушди. У ахир дилидаги гўзалликни ҳеч қачон сўз билан ифодалашга уринмаган эди-да. Агар у шундай қилганида ҳикоя тамомила бошқача бўлиб чиқарди. Қанчадан-қанча гўзал нарсаларни тасвирлашим мумкин эди, деб ўйлаганда, у даҳшатга тушди; хаёл эса уни яна опқочиб кетди, шу чоқ бирдан, мени ҳаяжонга солган жамики гўзалликни шеърый мисралар воситаси-ла, буюк шоирлар синга-

ри янгроқ, олийжаноб шеърлар воситаси ила ифодаласам бўлмасмикин, деб ўйлаб қолди. Ҳеч бўлмаса, ўзининг Руфга бўлган муҳаббатини, бу муҳаббатнинг сирли жозибасини ва юксак маънавийлигини тасвирлаши керак. Нима учун шоирлар қилган ишни у қилиши мумкин эмас? Улар муҳаббат ҳақида куйлайдилар. У ҳам куйлайди. Арвоҳ урсин!..

Бу сўзлар унинг қулоғи остида момақалди роқ садосидек гумбураб кетди. У хаёлга берилиб кетиб, бу сўзларни овоз чиқариб айтиб юборган эди. Юзига қон қуйилиб, офтобда қорайган бадани тирноқларининг учигача чўгдек қизариб кетди.

– Мен... мен, ўтинаман, афв этинг мени, – деб пичирлади йигит, – хаёлга берилиб кетибман...

– Сиз худди «Мен ибодат қиялпман» дегандек оҳангда талаффуз этдингиз, – деб қатъий равишда ҳазил қилмоқчи бўлди қиз, лекин вужуди қалтираб кетган эди.

Руфъ умрида биринчи марта ўзига таниш бўлган одамнинг оғзидан чакки сўз чиққанини эшитган эди, қулоғига хунук эшитилгани, ахлоқ туйғусини таҳқирлагани учунгина у ҳаяжонга тушмади, балки эҳтиётлаб парвариш қилинаётган ифбат чаманига тўсатдан кучли шамол ёпирилиб келгани уни чўчитиб юборди.

Лекин шунга қарамай, у Мартиннинг гуноҳидан кечди, кечди-ю, ўз мурувватидан ўзи ҳайрон қолди. Негадир, унинг гуноҳини кечириб қийин эмас эди. Ҳаёт бошқаларга берган кўп нарсаларни бу йигитга бермади, лекин Мартин бой берган нарсаларни қўлга кириштишга уринар ва ҳозирданоқ кўпгина натижаларга эришган эди. Ўзининг мурувватли

бўлиши боисини яна ҳам соддароқ изоҳловчи бошқа сабаблар ҳам борлиги қизнинг хаёлига ҳам келмасди. У Мартинга жуда ҳам меҳрибон эди-ю, аммо буни ўзи пайқамасди. Пайқай олмас эди ҳам. У ишқ нималигини хиёлгина бўлса ҳам билмай, йигирма тўрт йил хотиржам яшади, ўз туйғуларини таҳлил қила билмаган ва шу чоққача ишқ оташида ёнмаган бу қиз ҳозир шу ишқ алангасида исинаётганини тунмасди.

ЎН ВИРИНЧИ БОВ

Мартин яна ўзининг «Марварид оловчилар»ини ёзишга киришди, агар шеър ёзиш истаги унинг кўнглига ғулу солмаганда, эҳтимолки, очеркини ҳам тезроқ ёзиб битирган бўлармиди. У ёзган шеърлар ишқий шеърлар бўлиб, ҳаммаси Руфдан илҳомланиб ёзилган эди. Бироқ у битта ҳам шеърни ёзиб тугата олмади. Бу қадар қисқа вақт ичида шеъриятдек юксак санъатни эгаллаб бўлмас экан. Шеърнинг оҳанги, вазни, умумий тузилишининг ўзи ҳам хийлагина мураккаб, аммо булардан бошқа, шеърият санъатида яна алақандай кўзга илинмайдиган бир хусусият ҳам борки, бу хусусиятни Мартин буюк шоирларнинг шеърларида учратган-у аммо ўзи ёзган шеърларга ҳеч кирита олмаган эди. Бу шеърият руҳи эди. Мартин уни ҳеч ўзлаштира олмаётган эди. У Мартиннинг кўзига қандайдир шуъладек, боши узра парвона бўлувчи алақандай ранго-ранг тутундек бўлиб кўринарди-ю, қўлини узатганида доим ҳар томонга тўзиб кетарди. Мартин жуда нари борса, ўша тутуннинг бирон парчасини қўлга

илинтиришга муяссар бўлиб, алоҳида нафис мисралар яратарди; бу мисралар йигитнинг мясида худди мусиқий оҳангдек жаранларди ёки кўз олдидан тиниқ бир шарпа янглиғ ғув этиб ўтиб кетарди. Бу ҳол Мартинни қаттиқ изтиробга соларди. Тил учида турган энг ажойиб туйғулар ҳам қорозга ёзилганда, энг оддий насрий жумлалар бўлиб қоларди. Мартин ўз шеърларини ўзича овоз чиқариб ўқий бошлади. Бу шеърларда вазн бор, қофия ва ритм ҳам бир қадар муваффақиятли чиқаётган эди, аммо уларда на жўшқин ҳарорат, на чинакам илҳом мавжуд эди. Бунинг сабабини ҳеч тушуна олмас ва баъзан умидсизликка тушиб, яна очеркига қайтарди... Наср бир қадар итоаткор соҳа эди.

Мартин марварид оловчилар ҳақидаги очеркидан кейин, денгизчининг касби, тошбақа ови, шимоли-шарқдан эсувчи қуруқ тропик шамол ҳақида яна бир неча очерк ёзди. Сўнг кичикроқ сюжетли ҳикоя ёзиб, ўз кучини синамоқчи бўлди-ю, бу ишга берилиб кетиб, бир эмас, олтита ҳикоя ёзиб ташлади-да, уларни турли журналларга юборди. Унинг кутубхонага борган ёки Руфнинг ҳузурида бўлган вақти мустасно қилинса, эрталабдан кечгача, ҳаттоки ярим кечагача астойдил берилиб, самаралар ишларди. Шу кунларда Мартин ниҳоят даражада бахтиёр эди, унинг ҳаёти бекам-у кўст ва ғўзал эди, ижод париси ҳеч қачон ундан юз ўтормасди. Илгари у фақат худоларгагина хос нарса деб ҳисоблаб юрган яратувчилик қувончига энди ўзи ҳам мушарраф бўлган эди. Унинг атрофидаги ҳамма нарсалар – ириган сабзавот ва мағзаванинг бадбўй ҳиди, опа-

сининг бақ-бақалоқ гавдаси ва мистер Хиггинботамнинг писмиқ башараси – буларнинг ҳаммаси алақандай тушга ўхшарди. Чинакам дунё фақат унинг миясида мавжуд эди, у ёзган ҳикоялар эса шу дунёдан намуналар эди.

Кунлар жуда ҳам қисқа туюларди, чунки Мартин жуда кўп нарсани билгиси келарди. У уйқу вақтини беш соатга туширди ва буни етарли деб топди. У ҳатто тўрт ярим соат ухлашга ҳам уриниб кўрди, аммо ноилож беш соатли муддатга қайтишга мажбур бўлди. Қолган ҳамма вақтини шавқ-завқ билан севимли машғулотига бағишлади, у дарсликларни ўқиш учун истар-истамас асар ёзишдан тўхтар, сўнг кутубхонага бориш учун дарсликларни четга суриб қўяр, кутубхонада эса минг афсус билан илм-фаннинг штурманлик рубкасини тарк айлар ёки ёзувчилар қандайдир йўлини қилиб ўз асарларини бостирган журналларни ўқишдан бошини кўтарарди. Мартин Руфнинг ҳузурида бўлиб, ҳар сафар ўрнидан туриб жўнаб кетмоқчи бўлганда, уни ўз юрагидан юлиб олиб ташлашга мажбур бўларди; уйдан чиққач эса тезроқ китоблари олдига етиб бориш учун зимистон кўчалардан шоша-пиша чопиб кетарди. Лекин алгебра ва физика дарсликларини ёпиш, қаламни бир чеккага суриб қўйиб, ҳорғин кўзларини юмишга жазм қилиш ҳаммадан ҳам мушкул эди. Шу қисқа муддат ичида ҳам ҳаёт қучоғидан ўзини четда ҳис қилиш Мартин учун ниҳоятда мушкул туюлар, фақат беш соатдан сўнг соат жиринги мени яна уйғотади, деган фикр билан ўзига тасалли берарди. У фақат беш соат йўқотади, сўнг қулоқни кар қилувчи қўнғироқ садоси уни самарасиз

ғафлат кучоғидан тортиб олади-ю, ихтиёрида яна ўн тўққиз соатлик иш вақти бўлади.

Бу орада вақт ўтиб борарди. Мартиннинг пуллари тугай деб қолди, аммо гонорардан ҳамон дарак йўқ эди. «Ешлар ҳамроҳи»га юборган кўлёмасини бир ойдан кейин қайтиб олди. Рад жавоби шундай назокат билан ёзилган эдики, Мартин ўзида ҳатто ноширга нисбатан ҳусн-таважжуҳ туйғусини ҳис қилди. Лекин «Сан-Франдиско ахбороти» бошқача муомала қилди. Мартин икки ҳафта кутгач, журналга хат ёзди: бир ҳафтадан кейин яна ёзди. Ҳадеганда жавоб келавермаганидан кейин муҳаррир билан шахсан суҳбатлашгани ўзи таҳририят борди. Бироқ эшикда соқчилик қилиб турган махлуқ – малла соч йигит олий зотнинг муборак чеҳраларини мушоҳада қилиш учун Мартинни ичкари қўймади. Беш ҳафта деганда, кўлёмма ҳеч қандай изоҳсиз почта орқали қайтариб юборилди. На рад жавоби, на тушунтириш мактуби бор эди. Шунингдек, орадан кўп ўтмай, Сан-Францисконинг йирик газеталарига юборган бошқа кўлёмалари ҳам қайтиб келди. Шундан кейин Мартин асарларини Шарқий штатларнинг журналларига юборди, лекин ҳаш-паш дегунча кўлёмалари у ерлардан ҳам қайтиб келди, лекин ҳар бир кўлёммага, асарларингизни босишнинг имкони йўқ, деган маънода машинкада босилган хабар илова қилиб юбориларди.

Ҳикояларнинг қисмати ҳам худди шундай бўлди. Мартин ҳикояларини қайта-қайта ўқиб чиқди, улар ўзига шундай ёқдики, нима сабабдан журналлар уларни қатъиян рад қилишларига ҳеч тушуна олмади; у газеталардан

бирида, юбориладиган қўлёмалар албатта машинкада босилган бўлиши шарт, деган гапни ўқиди-ю, ҳамма гапга тушунди. Масала равшан. Муҳаррирлар, шубҳасиз, ниҳоят даражада банд бўлсалар кераг-у, ўқилиши қийин қўлёмаларни кўздан кечирришга вақт топа олмасалар керак. Мартин ижарага ёзув машинкаси олиб, кун бўйи унда ёзишни машқ қилди. Энди у ҳар куни кечқурун, кундузи ёзганларини машинкада кўчирадди, бундан ташқари, у аввал ёзган ҳамма асарларини аста-секин машинкада кўчириб чиқа бошлади. Лекин машинкада босилган қўлёмалар ҳам қайтиб кела бошлагандан кейин Мартиннинг таажжуби ошди. Унинг чеҳрасида ўжарлик ифодаси пайдо бўлди, няғи аламзадалиқдан олдинга туртиб чиқди, лекин шунда ҳам қатъият билан қўлёмаларини ҳамон янги-янги манзилларга юбораверди.

Ниҳоят, унинг миясига, ўз асарларим тўғрисида ўзим мулоҳаза юритишим жуда қийин, деган фикр келди. У Гертруданинг фикрини билмоқчи бўлди-да, унга ҳикояларидан баъзиларини ўқиб берди. Опасининг кўзлари чақнаб кетиб, Мартинга ғурур билан қараб деди:

– И-е, ажойиб нарсалар ёзгансан-ку!

– Ҳа, ҳа, – сабрсизлик билан опасининг сўзини бўлди Мартин. – Очигини айт, сенга ёқдими?

– Вой, худойим-ей, – деди опаси. – Нимага энди ёқмас экан. Менга шунақаям таъсир қилдики, асти қўявер!

Лекин ҳикоясининг ҳамма ерлари ҳам опасига тушунарли бўлмаганини Мартин сезаётган эди. Опасининг очиқ чеҳрасида ҳайронлик аломати бор эди. Мартин кутарди.

– Менга айт-чи, Март, – узоқ сукутдан сўнг деди опаси, – уларнинг иши нима билан тута-

ди? Анави маҳмадона йигит бор-у... нима бўлди, қизга уйландими?

Ҳикоянинг нима билан тугаши Мартинга сюжетнинг ривожидай очиқ-ойдин кўриниб турарди. Мартин буни опасига тушунтириб бергандан кейин, опаси:

– Э, бунақа дегин, – деди, – нимага энди тўппа-тўғри шундай деб ёза қолмадинг?

Мартин опасига ўнтача ҳикоя ўқиб бергандан кейин тушундики, унга охири бахайр бўлган ҳикоялар ёқаркан.

– Яхши ҳикоя, нимасини айтасан, – деди опаси кир тоғора устида қаддини ростлаб ва хўрсиниб туриб, қайноқ сувда ҳалимдай юмшаб, қип-қизариб кетган қўли билан пешанасини артаркан, – фақат жудаям юрагим эзилиб кетди. Йиғлаб юборай дедим. Шундоқ ҳам ҳамма ёғимиз кишини ғамнок қиладиган нарсалар билан тўлиб ётибди. Хайрли нарсалар тўғрисида эшитсам, ўзимнинг ҳам дилим ёришиб кетади. Улар турмуш қуришганда эди, яхши бўларди... Мендан хафа бўлмаяпсанми, Март? – деб сўради у хавотирланиб. – Балки менга шундай туюлгандир, негаки мен жуда ҳам чарчаганман. Бўлмаса, ҳикоянг жуда ажойиб, бирам ажойибки. Қайси журналга жойлаштирмоқчисан уни?

– Бу бошқа масала, – деб жилмайиб қўйди Мартин.

– Мабодо жойлаштирсанг, қанча пул олардинг?

– Ҳар ҳолда, камида юз доллар олсам керак.

– Ўҳ-хў, ростдан ҳам жойлаштира қолсанг яхши бўларди.

– Пули чакки эмас-а? – кейин Мартин гурур билан илова қилди: – Шунини билки, буни мен

икки кунда ёзиб ташладим. Кунига элик дол-
лардан тушади!

Мартин ўз ҳикояларини Руфга ўқиб берги-
си келарди-ю, лекин юраги бетламасди. У то
бирон асари матбуотда босилиб чиқмагунча
сабр қилмоқчи бўлди, ўшанда Руфъ, ҳеч бўл-
маса, Мартиннинг тиришқоқлигига қойил
қолади-ку. Бу орада ўқишни ҳам давом эт-
тираверди. Ҳеч бир саргузашт илм-фаннинг
тадқиқ этилмаган бу чангалзорларига қилин-
ган саёҳатдек қизиқарли туюлмаган эди унга.
У физика ва химиядан дарсликлар сотиб олди.
Алгебра билан бир қаторда физика қонунла-
рини, уларнинг исботларини ўрганди. Тажри-
ба қисмларини эса ғойибона инobatга олишга
тўғри келарди, лекин унинг кучли тасаввури
ҳар қандай кимёвий реакцияларни яққол та-
саввур қилишга имкон берардики, оқибат,
уларни тажриба тепасида турган талабалар-
дан ҳам яхшироқ тушунарди. Мартин дарслик
саҳифалари орқали тадрижий равишда таби-
ат ва дунё сирларини англай бошлади. Илгар-
ри у дунёни мавжуд бир муҳит деб биларди,
энди эса, унинг тузилишини, қувват ва мод-
данинг бир-бирига таъсири ва табиатини ту-
шуна бошлади. Унинг ақли кўпдан таниш бўл-
ган нарсаларни энди аста-секин изоҳлайдиган
бўлди. Ричаглар ва блокларни кўрган заҳоти,
денгиз сафари вақтида иши тушган чифирлар
ва кўтарма кранларни эслади. Кемаларнинг
очиқ денгизда йўлдан адашмаслигига имкон
берувчи навигация назарияси бир зумда унга
энг содда ва кундай равшан бўлиб қолди; у
бўронлар, ёмғирлар, денгиз сувининг қалқиб
кўтарилиши сирларини билди, ҳаттоки қуруқ

тропик шамолнинг пайдо бўлиш сабабини ҳам ўрганди ва шимоли-шарқдан эсувчи тропик шамол ҳақидаги очеркимни ёзишда шошқалоқлик қилмадиммикин, деган мулоҳазага ҳам борди. Ҳар ҳолда, очеркни энди ёзса, дурустроқ чиқишини ҳис қила бошлади. Бир кун у Артур билан университетга борди ва нафасини ичига ютиб, лабораторияда олиб борилаётган тажрибаларни камоли эҳтиром билан кузатди, физика профессорининг лекциясини тинглади.

Лекин адабиёт машғулотларини ҳам бир четга йиғиштириб қўймади. Унинг қалами остидан очерк ва ҳикоялар турнақатор тизилишиб чиқиб келарди, бунинг устига у яна, журналларда босилаётган шеърларга ўхшаш оддийгина шеърлар ҳам ёзишга вақт топарди; кейин бирдан қуюшқондан чиқиб кетиб, икки ҳафта ичида оқ шеър билан бир трагедия ёзиб ташлади, лекин бу асарни беш-олти ношир ўша захоти чиқитга чиқариб, Мартинни таажжублантириб қўйди. Бир куни у Гэнлиннинг асарларини муккасидан тушиб ўқиб чиқди-ю, «Касалхона каравотида ёзилган достонлар»га ўхшатиб, денгиз ҳақида бир туркум шеър ёзди. Бу орзулар билан тўлиб-тошган, жанговар руҳдаги порлоқ ва таъсирчан оддий шеърлар эди. Мартин бу шеърларига «Денгиз қўшиқлари» деб ном қўйди, бу тўпламини шу пайтгача ёзган асарлари ичида энг яхшиси деб топди. Тўпламда ўттизта шеър бор эди; у бир ой мобайнида, ҳар куни кечқурун биттадан шеър ёзган эди, кун бўйи проза билан шуғулланарди. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, Мартиннинг бир кунда ёзган проза асарини ёзиш учун ҳар қандай манаман деган машҳур адиб

ҳам камида бир ҳафта вақт сарфлаган бўларди. Лекин Мартин учун бу иш ҳеч гап эмасди. У ҳатто бунини иш деб ҳам ҳисобламасди. Шунчаки у энди тилга кирган эди-ю, жуда кўп йиллардан бери қалбида товуш чиқармай ётган нафосат ҳақидаги жамики орзу ва фикрлари энди ҳар қандай ровларни бузиб, қудратли ва янгроқ оқим сингари сиртга отилиб чиқа бошлаган эди.

Мартин ўзининг «Денгиз кўшиқлари»ни ҳеч кимга кўрсатмади ҳам, ҳеч қаёққа юбормади ҳам. Унинг муҳаррирларга ишончи қолмаган эди. Аммо бу сафар ўз асарини муҳаррирларга ишончи қолмаганидан олиб қолгани йўқ. Тўпламидаги шеърларнинг нафислиги уни қувонтирар ва қувончини ёлғиз Руфь билан баҳам кўришни истарди; Мартин ўз асарини Руфьга ўқиб беришга журъат эта оладиган бахтли онлар ахир бир кун келади деб умид қиларди. Унгача бу шеърларини сақлаб қўйишга аҳд қилди, айни вақтда, уларни қайта-қайта ўқий-вериб, ахийри ёд олди.

У уйғоқ вақтида ҳар бир дақиқани бекор ўтказмасди, ҳаттоки ухлаб ётганида ҳам мияси ишларди; унинг онги беш соатлик мажбурий фаолиятсизликка қарши норозилик билдириб, кун бўйи ўйлаган, бошидан кечирган ҳар бир нарсага ёпишиб, ақл бовар қилмайдиган, маъносиз хаёлларни вужудга келтирарди. Шунга кўра, ҳеч қачон дам олмас, унинг ўрнида жисман ожизроқ ва руҳан носоғроқ одам бўлганида, аллақачон кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб олган бўларди. У Руфь билан тобора камроқ учрашадиган бўлиб қолди; имтиҳонлар бошланадиган июнь ойи яқинлашиб қолган эди, Руфь

шу имтиҳондан ўтса, университет дипломини оларди. Санъат фанлари бакалаври! Мартин шу даража ҳақида ўйлаганида, Руфь жуда юксак фазога парвоз қилиб кетаётгандай ва Мартин унга ҳеч қачон ета олмайдигандай бўлиб туюларди.

Ҳарқалай, Руфь ҳафтада бир кунини Мартинга бағишлар, шу куни, одатда, Морзларникида овқатлангани қолар, овқатдан кейин эса мусиқа эшитарди. Бу кунлар унинг учун ми-соли байрам эди. Морзлар уйида ҳукм сурган муҳит Мартин яшаб турган муҳитга мутлақо ўхшамасди, Руфнинг ўзига яқинлигидан шу қадар илҳомланардики, ҳар гал уйига қайта-ётиб, нима қилиб бўлса ҳам, шу даражага муяссар бўлмай қўймайман, деб хаёлан онт ичарди. Ижодга иштиёқи ва юрагини орзиқтирган нафосатга ташналиги битмас-туганмаслигига қарамай, биринчи галда ёлғиз Руфни деб меҳнат қилаётган эди. У биринчи галда ошиқ эди ва қолган ҳамма нарсани шу ишқига тобе қилиб қўйган эди. Ишқ-муҳаббат орзуси унинг учун илм олиш орзусидан муҳимроқ эди. Дунё аллақандай сирли қонунларга тобе бўлган молекула ва атомлардан ташкил топгани учун жозибали бўлиб кўринмасди, балки Руфь яшаётганлиги учун жозибали эди. Руфь – мўъжиза эди, аммо бу мўъжиза илгари ҳеч қачон Мартиннинг хаёлига ҳам келмаган эди.

Лекин Мартин ўз ораларидаги масофани ўйлаганда, доим маъюсланарди. Руфь ундан ниҳоят даражада йироқда, шунинг учун ҳам у қанча кўп ўйлагани билан қизга яқинлашиш иложини топа олмас эди. Ўз синфига мансуб хотин-қизларга Мартин ҳамма вақт хуш ёқар-

ди. Лекин уларнинг биронтасини ҳам севмаган эди. Руфни эса севиб қолди. Масала Руфнинг бошқа синф намояндаси эканлигида эмасди. Мартиннинг муҳаббати Руфни ҳар қандай олий синфлардан ҳам юксакка олиб чиқиб қўйган эди. Қиз бошқа ҳамма қизлардан тамомила фарқ қиладиган шундай бир ғайриоддий хилқат эдики, Мартин унга ўз муҳаббатини қандай изҳор этишни ҳам билмас эди. Тўғри, энди кўп нарсани билиб, чиройли гапиришни ўргангандан кейин, қиз гўё унга яқинлашгандай бўлди, уларнинг тили, суҳбат мавзулари, дидлари ва завқлари ҳамоҳанг бўлиб қолди, аммо муҳаббатга бўлган ташналигини бу билан қондириб бўлмасди. Ошиқи-беқарор бўлган Мартиннинг тасавури қизни шу қадар муқаддас, шу қадар илоҳий, беғубор малак даражасига олиб чиқиб қўйган эдики, жисмоний яқинлашиш ҳақидаги ҳар қандай фикрни ҳам рад этарди. Мартин зўр эҳтирос билан истаган нарсани унинг муҳаббати тортиб олган эди.

Ниҳоят, кунлардан бир кун уларни ажратиб турган жарлик устига бир зумгина кўприк ташланди, шу зумдан бошлаб, бу тубсиз жардан ўтиш мумкинга ўхшаб қолди. Улар йирик-йирик қорайган олча еб ўтирардилар, олчанинг шираси нордон мусалласни эслатарди. Кейин қиз Мартинга «Малика»ни ўқий бошлаганида, у қизнинг дудоқларида олча шираси изларини кўриб қолди. Бир он қиз маъбудага ўхшамай қолди. У тан ва жондан бунёд бўлган бир хилқатга айланди; унинг жисми ҳам Мартиннинг жисми ва бошқа ҳар қандай одамнинг жисми сингари битта ҳаёт қонунига итоат этарди. Қизнинг дудоқлари ҳам Мартин-

ники сингари тан ва жондан иборат эди, олча шираси ҳам унинг дудоқларида худди Мартиннинг лабидаги сингари из қолдирганди. Модомики, қизнинг дудоқлари шундай экан, унинг бутун вужуди ҳам худди шундай эди. У аёл эди – бошқа жамики аёлларга ўхшаш аёл киши эди. Бу фикр Мартинни гўё момақалди роқ сингари гангитиб қўйди. Унинг учун бу чинакам бир кашфиёт эди. Гўё у ўзини осмондан қуёш йиқилиб тушаётганини ёки муртадларнинг тангри-таолога шак келтиришини кўргандек ҳис қилди.

Мартин бу кашфиётнинг маъносига тамомла тушуниб олганидан кейин, сийнасидаги юраги, асло осмони фалақдан учиб тушган малакнинг эмас, балки дудоқларига олча шираси ювган оддий аёл бўлмиш бу қизнинг муҳаббатини қозонишга даъват этиб, қаттиқ-қаттиқ тепа бошлади. Бу журъатли фикрдан сесканиб кетди, аммо ақл ва қалб садоси голибият қўшиғини жўр бўлиб куйлаб, унинг ҳақ эканлигини таъкидларди. Руфь Мартиннинг кайфиятида тўсатдан юз берган бу ўзгаришни пайқади, шекилли, бирдан ўқишни тўхтатиб, унга қаради ва табассум қилди. Мартин қизнинг мовий кўзларидан тортиб, олча ширасининг изи қолган дудоқларигача кўздан кечирди; шу жажжигина дор Мартиннинг эс-ҳушини олиб қўйган эди. У бир вақтлар саёқ юрган пайтларида кўпинча қўлини аёлларга чўзгани сингари, ҳозир ҳам қўлини Руфга чўзишга тайёр эди. Қиз эса хиёлгина Мартин томонга ташланиб, унинг шу қўл узатишини кутаётгандек эди, шунинг учун йигит жон-жаҳди билан тирришиб, ўзини босишга уринди.

– Сиз ҳеч нима эшитмадингиз, – деди қиз ўпкаланиб.

Кейин йигитнинг хижолат бўлганидан завқланиб, шу заҳотиёқ жиламайиб кўйди. Мартин унинг чакнаб турган кўзларига тикилиб, ўз дидада юз берган туғёндан Руфнинг тамомила беҳабар эканлигини англади ва уялиб кетди. У ҳаёлан жуда ортиқча нарсага журъат этди! Бошқа ҳар қандай аёл – Руфдан бошқа ҳар қандай аёл унинг бу ҳолатига тушунган бўларди. Аммо Руфъ тушунмади. У мана шу билан бошқалардан фарқ қиларди! У бошқаларга ўхшамасди. Мартин ўзининг беадаблигига ва қизнинг маъсумалигига иқроор бўлганидан лол қолиб, Руфга тикилиб турарди, ораларида яна чуқур жар пайдо бўлди. Кўприк вайрон этилди.

Шундай бўлса ҳам, бу ҳодиса уни қизга яқинлаштирди. Бу ҳодиса хотираси ҳаёдан ўчмади ва умидсизликка, тараддудга тушган чоғларида унга тасалли берадиган бўлди. Жарлик энди илгари вақтдагидек теран эмас эди. У санъат фанлари бакалаври унвонини олиш учун босиб ўтиладиган йўлдан ҳам кўпроқ йўлни босиб ўтди. Тўғри, Руфъ покиза эди, шу қадар покиза эдики, бу каби ифбатнинг мавжудлигини Мартин илгари ҳеч қачон билмаган эди. Лекин унинг дудоқларида олча доғ қолдирарди. У дунёдаги ҳамма одамлар сингари табиат қонунларига итоат этарди, у яшаш учун овқат ейиши керак, шамоллаши, касал бўлиши мумкин эди. Лекин муҳими бу эмас. Муҳими шунда эдики, у очлик ва ташналикни ҳис қилиши, иссиқ ва совуқдан азият чекиши, демакки севиши, эркак кишини севиши мумкин эди. Мартин эркак киши эди! Модомики, шундай

экан, нега у Руфнинг севгилиси бўлолмайди? «Мен бахтга эришаман, – деб жонсарақ бўлиб пичирларди Мартин. – Руфнинг севган киши-си бўламан! Бу қўлимдан келади. Мен саодатга эришаман!»

ЎН ИККИНЧИ ВОВ

Бир кун кечқурун Мартин миясини банд қилган ажойиб, лекин ноаниқ образларни сонет⁹да ифодалаш учун қийналиб уриниб ўтирганида, уни телефонга чақириб қолишди.

– Сени бир хоним сўраяпти. Овозидан асилзода хонимга ўхшайди, – деди истехзо билан мистер Хиггинботам.

Мартин бурчақда турган телефонга яқинлашди, у Руфнинг овозини эшитиши билан гўё бошидан қайноқ сув қуйиб юборишгандай бўлди. Мартин сонет ёзиш билан овора бўлиб, Руфни унутиб қўйган эди, лекин қулоғига таниш овоз эшитилган заҳоти, муҳаббат ўқи бамисоли яшиндек қақшатқич куч билан унинг юрагига санчилди. Қандай ажиб овоз эди бу! У гўё йироқ-йироқлардан эшитилаётган мусиқадек, кумуш қўнғироқчаларнинг биллур овозидек нафис ва оҳангдор эди. Йўқ! Оддий аёл кишида бундай овознинг бўлиши мумкин эмас. Бу овозда алақандай самовийлик, ғайриоддийлик бор эди. Жўш уриб бораётган ҳиссиётларга берилиб, Мартин Руфнинг нима деётганига зўрға тушунди, лекин мистер Хиггинботамнинг сичқонникига ўхшаган кўзлари уни тешиб юборгудек тикилиб тургани учун Мартин сиртдан ўзини хотиржам кўрсатишга уринди.

⁹ Сонет – ўн тўрт қатор шеър.

Руфнинг унда ҳеч қандай иши йўқ эди; шунчаки бугун кечқурун Норман билан оммабоп лекция эшитгани бориши керак экан-у, лекин – қандай таассуф! Норманнинг боши оғриб қолибди, чипталар олиб қўйилган экан, шунинг учун Мартин агар банд бўлмаса, у билан бора олмасмикин, шуни биламоқчи экан.

Агар банд бўлмаса! Мартин ўз овозининг титраётганини зўрға яширди. У қулоқларига ишонмасди! Шу пайтгача у Руфь билан фақат унинг уйида учрашган эди ва уни бирон ёққа таклиф қилишга журъат эта олмаган эди! У қўлида телефон гўшагини ушлаб тураркан, шу қиз учун жонини фидо қилишга тайёр эканлигини ҳис қилди ва хаёлан кўз олдидан қаҳрамонона образлар ўта бошлади, муҳаббат йўлида жонини фидо қилиш манзаралари намоён бўлди. У Руфни ниҳоятда кучли, даҳшатли бир тарзда, ноумидлик билан севарди. У Руфнинг ўзи билан, яъни, Мартин Иден билан бирга лекцияга боришини ўйлаганда, уни шундай телба қувонч қамраб олдики, шу оннинг ўзида Руфь учун жон фидо қилгиси келди. Бундан яхшироқ ҳеч нима ўйлаб топа олмасди. Ўзининг туйғуси чексиз ва беғараз эканини кўрсатишнинг бирдан-бир тўғри йўли шу эди. Бу чин юракдан севган ҳар бир ошиқда таниш фидокорлик туйғуси эди, у қиз билан телефон орқали қилинган қисқа муддатли суҳбат пайтида, бу туйғу мисоли ўт уфурувчи бўрондек Мартин хаёлини чулғаб олган эди. Унинг йўлида ўлиш, деб ўйларди Мартин, яшаш ва чинакамига уни севиш демакдир. Мартин энди йигирма бирга кирган эди, бу унинг илк муҳаббати эди!

Мартин титроқ кўллари билан гўшакни осиб кўйди, сўнг ҳозиргина бошидан кечирган ҳажондан дармонсизланиб қолди. Унинг кўзлари фаришталарнинг кўзидек чақнарди, гўё фоний дунё маразларини ювиб, муқаддас ва пок бўлган кишидек чеҳраси тамомила бошқа қиёфага кирди.

– Хилват ерда учрашмоқчимисизлар дейман, а? – ичиқоралик билан пичирлади поччаси. – Бунинг оқибати нима бўлишини биласанми? Тўппа-тўғри полиция маҳкамасига бориб тушасан, ука.

Аммо Мартин осмондан дарҳол туша олмасди. Ҳаттоки поччасининг жирканч луқмалари ҳам уни ерга тушира олмади. У ғазаб ва асабдан жуда ҳам йироқда, у ҳамон бутун вужуди билан ажиб хаёллар оғушида эди, шунинг учун у худди парвардигорга ўхшаб поччаси сингари паст махлуқларга фақат ачиниб қарарди. У мистер Хиггинботамни пайқамади ҳам, Мартиннинг кўзлари ундан жуда йироқдаги нарсаларни мушоҳада қиларди. Кейин у бошқа кийимини кийиш учун худди туш кўраётган одамдай хонадан чиқди. У кичкина кўзгу олдида галстугини борлай бошлагандагина гашга тегувчи аллақандай овоз шуурига етиб келди. Бу Бернард Хиггинботамнинг Мартин қулоғида қолган аҳмоқона кулгиси эди, буни Мартин гўё энди эшитаётган эди.

Морзларнинг эшиги уларнинг орқасидан ёпилиб, Мартин Руфь билан бирга зинапоядан тушиб бораркан, бирдан саросимага тушиб қолди. Бу сайр шодиёнаси кутилмаган шубҳалар билан хиралашди. У ўзини қандай тутишни билмасди. Қизнинг даврасидаги кишилар

кўчага чиққанда аёл кишини қўлтиқлаб олганини бир эмас, бир неча марта кўрган эди. Лекин ҳамма вақт шундай қилинмас эди, шунинг учун ҳам, у фақат кечкурунлари қўлтиқлашиб юришадими ёки эҳтимол, фақат эр-хотинлар ё ака-сингиллар қўлтиқлашиб юришадими, деб ўйлаб тараддудланиб қолди.

Мартин охирги зинага оёқ кўяркан, бирдан Минни эсига тушиб кетди. Минни модага жуда муккасидан кетган аёл эди, улар иккинчи марта учрашишганидаёқ, у Мартинни йўлканинг ичкари томонидан юргани учун уришиб берган эди; ҳолбуки, чинакам жентльмен хоними билан сайр қилиб юрганида доимо йўлканинг чеккасидан юриши керак экан. Шундан кейин Минни Мартин қаердан юришини унутмасин деб, кўчадан ўтиб кетишаётганда, унинг оёғини босишни одат қилиб олган эди. Бироқ бу одатни қаердан қовлаб топганини ва бундай одат киборлар жамиятида борми, йўқлигини Мартин билмас эди.

Ниҳоят, Мартин, шундай қилсам, ҳар ҳолда, зиён бўлмайди-ку, деган қарорга келди-да, кўчага чиқишгач, Руфни олдинга ўтказиб юбориб, ўзи йўлканинг чекка томонидан у билан ёнма-ён юриб кетди. Лекин бу ўринда иккинчи бир муҳим масала туғилди. Қизга қўл бериш керакмикин? Шу пайтгача у ҳеч қачон ўзи билан юрган аёлнинг қўлидан ушлаб юрмаган эди. Ўзи айланишган қизлар йигитлар билан қўлтиқлашиб юрмас эдилар. Энди танишган пайтларида улар шундоқ, ёнма-ён юрардилар, кейинроқ эса хилват тор кўчаларни танлаб, бошларини йигитнинг елкасига қўйиб юрардилар, йигит эса унинг белидан кучоқлаб оларди.

Лекин бу ерда масала бошқача эди. Руфь асло у қизларга ўшамасди. Шунинг учун Мартин нима қилишини билмай ҳайрон эди.

Шу чоқ гўё бехосдан, ўз одати бўйича, ўнг қўлининг тирсагини хиёлгина буккан эди, дарҳол муъжиза содир бўлди. Мартин ўзини Руфь қўлтиқлаб олганини ҳис қилди. Бутун вужудини ёқимли титроқ босди ва бир лаҳза оёқларини ердан узилгандай, елкаларида қанот пайдо бўлгандай ҳис қилди. Бироқ яна янги бир қийинчилик уни аввалги ҳолатига қайтарди. Улар кўчани кесиб ўтдилар ва Мартин энди йўлканинг сиртқи эмас, ичкари томонига ўтиб қолди. Энди нима қилсин? Қизнинг қўлини қўйиб юбориб, жойини алмаштирсинми? Борди-ю, яна иккинчи марта кўчани кесиб ўтишга тўғри келса, унда нима қилади? Учинчи мартасида-чи? Бу қоида унчалик ойдин эмас эди, шунинг учун Мартин ҳадеб гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга ликиллаб ўтиб жиннилик қилмай деган қарорга келди. Лекин бу қарори унинг ўзини унчалик қониқтирмасди, шунинг учун у йўлканинг ички томонидан юра бошлаганида алланималар тўғрисида астойдил берилиб гапира бошлади. Бу билан у, борди-ю, Руфнинг кўнглига келса, мени гапга берилиб кетиб, шунчаки нариги томонга ўтишни унутиб қўйди деб ўйлай қолсин, демоқчи эди.

Бродвейда Мартин яна янги синовдан ўтишига тўғри келди. Кўча фонуслари ёруғида бирдан Лиззи Конолли билан унинг кулонғич дугонасини кўриб қолди. У бир зум, фақат бир зумгина тараддудланиб қолди, лекин шу заҳотиёқ бошидан шляпасини олиб, таъзим қилди. У ўз муҳити кишиларини кўрганда хижолат

бўлмоқчи эмас эди, ундан кейин, берган са-
ломи ёлғиз Лиззи Конолига оид эмасди. Қиз
Мартинга шўх чақнаб турган чиройли кўзлари
билан ялт этиб қараб, унга жавобан бош ирға-
ди; унинг кўзлари Руфнинг нурли ва равшан
кўзларига асло ўхшамасди. Лиззи Руфга бир
назар ташлаб, афтидан, унинг ташқи қиёфа-
си, либосларидан дарҳол қизнинг жамиятда
тутган мавқеини тушунди. Мартин Руфнинг
ҳам у қизга назар ташлаганини пайқади, бу
маъсумона қараш бир зумда, қизнинг эгни-
даги арзон кийимлари ва ишчи аёллар кийиб
юришни яхши кўрадиган антиқа шляпани
пайқаб олишга имкон берган эди.

– Жуда чиройли қиз экан, – деди Руфь бир
дақиқадан сўнг.

Бу гап учун Мартин Руфдан миннатдор бў-
лишга ҳам тайёр эди, лекин бундай деди:

– Билмадим. Ҳар кимнинг ўз диди бўлса ке-
рак; мен уни унчалик гўзал дея олмайман.

– Йўғ-е, нима деяпсиз? Бундай хушбичим
қомат мингтадан биттада учрайди. Унинг юзи
худди тарашланган асил тошга ўхшайди. Кўз-
лари ҳам гоят фусункор!

– Сиз шундай фикрдамисиз? – лоқайдлик
билан деди Мартин, чунки унинг учун дунёда
фақат битта гўзал аёл бор эди, у аёл ҳозир
унинг қўлига суяниб ёнида кетиб борарди.

– Агар бу қизни яхшилаб кийинтириб, ўзини
тута билишга ўргатилса, сизни ишонтириб айта-
манки, у ҳамма эркакларни, шулар қатори сизни
ҳам ўзига мафтун қилган бўларди, мистер Иден.

– Биринчи гада, унга тўғри гапиришни ўр-
гатиш керак бўлади, – деб жавоб қилди Мар-
тин, – акс ҳолда, кўпчилик эркаклар унинг га-

пига тушунмаган бўларди. Аминманки, агар у қиз ўз одати бўйича гапирадиган бўлса, гаплярининг ярмини ҳам тушунмасдингиз.

– Бемаънилик! Сиз ҳам бирон нарсани исботламоқчи бўлсангиз, худди Артурга ўхшаб, қайсарлик қиласиз.

– Сиз билан биринчи марта учрашганимизда қандай гапирганимни унутдингизми? Ҳозир тамомила бошқача гапираман. У пайтда мен ҳам худди анави қизга ўхшаб гапирардим. Аммо бу орада анча-мунча нарса ўргандим, у қизнинг тилини тушунолмаслигингизни энди мен сизга таниш бўлган тилда исботлаб бера оламан. Мана, сиз қизнинг ўзини тута билмаслигига эътибор бердингиз. Нимага шундай эканлигини биласизми? Мен ҳозир илгари хаёлимга ҳам келмаган нарсалар тўғрисида доим бош қотираман, энди кўп нарсаларга тушуна бошляяпман.

– Нима учун у қиз ўзини бундай тутаркан?

– У қиз бир неча йилдан бери фабрикада ишлайди. Ёш одамнинг бадани мумга ўхшаш юмшоқ бўлади, шунинг учун оғир меҳнат қоматини ўз қолипига солади; гавда мазкур иш учун қулай бўлган вазиятга беихтиёр ўрганади. Мен кўчада ўтиб кетаётган ишчини бир кўришимдаёқ қандай иш билан шуғулланишини айтиб бера оламан. Мана, мени олинг. Нима сабабдан чайқалиб юраман? Чунки бутун умрим денгизда ўтган. Борди-ю, шунча йилдан бери мен матрос эмас, ковбой бўлганимда эди, бунақа чайқалиб юрмасдим-у, лекин оёқларим айри бўлиб қолган бўларди. Бояги қизнинг вазияти ҳам шундай. Сиз унинг кўзларига, агар таъбир жоиз бўлса, тикандек кўзларига эъти-

бор бердингизми? Ҳеч қачон бирон кишининг паноҳида яшаманлигининг аломати бу. У ҳамма вақт ўз ғамини ейиши керак, қиз болаки ўз ғамини ўзи еб, ўзи қайғурадими, унинг кўзлари ҳеч қачон, масалан... сизнинг кўзларингиз сингари меҳрибон, майин боқмайди.

– Гапингиз балки тўғридир, – деди оҳиस्ताгина Руфь. – Қандай даҳшат-а, бу! Шундай гўзал қиз...

Мартин унга тикилиб, кўзларида ачиниш аломати порлаганини кўрди. Шу оннинг ўзида у Руфни нақадар севишини, уни севишдек ва биргаликда қўлтиқлашиб лекцияга боришдек улуғ бахтга муяссар бўлгани ҳақида ўйлай бошлади.

«Сен кимсан ўзинг, Мартин Иден? – деб сўради у ўзидан ўзи ўша куни кечқурун уйига қайтиб келгач, кўзгуда ўзини кузатаркан. У кўзгудаги аксига узоқ вақт синчиклаб тикилиб турди. – Кимсан ва нимасан? Ўрнинг қаерда ўзи? Сенинг ўрнинг Лиззи Конолли сингари қизнинг ёнида. Сенинг ўрнинг миллион-миллион заҳматкашлар орасида – ҳамма нарса дағал, кўпол ва хунук бўлган жойда. Сенинг ўрнинг офилхонада, отхонада, ахлат ва гўнгхонада. Қўланса ҳидни сезяпсанми? Картошка чирияпти. Ҳидла, арвоҳ ургур, тўйиб-тўйиб ҳидла! Сен бўлсанг, тумшугингни китобларга тикишга, нафис мусиқа куйларини тинглашга, ажойиб суратларни томоша қилишга, ўз тилингни тўғрилашга, ўртоқларингдан биронтасининг ҳам хаёлига келмаган нарсалар тўғрисида ўйлашга, Лиззи Коноллидан воз кечиб, ўзингдан ниҳоят даражада узоқда, юлдузлар оламида ошён қурган қизга муҳаббат қўйишга журъат этипсан! Кимсан ва нимасан ўзинг, арвоҳ ургур? Ўз орзунгга эришармикансан?»

У кўзгудаги аксига муштумини дўлайтириб пўписа қилди ва каравоти четига ўтириб, бақрайган, аммо ҳеч нимани кўрмайдиган кўзларини рўпарасига тикди. Бир оздан кейин дафтарини, алгебра китобини олди-да, квадрат тенгламаларни ўрганишга киришиб кетди. Вақт эса ўтар, юлдузлар сўниб, ташқарида тонг ғира-шира ёриша бошлаган эди.

ЎН УЧИНЧИ БОВ

Жазирама ёз кунлари Сити-Холл-паркда тўпланишадиган сергап ишчи фаоллар ва файласуфлар тўгараги, иттифоқо, Мартинни буюк бир кашфиёт сари йўлади. Мартин парк орқали кутубхонага кетаётиб, ойда бир-икки марта велосипедидан тушиб, мунозарага қулоқ солар, ҳар сафар бу ердан зўрға жўнаб кетарди. Бу мунозараларнинг умумий руҳи мистер Морзникада, овқат пайтида бўладиган мубоҳасаларга асло ўхшамасди. Баҳслашувчилар нуфузли ҳам, мўътабар кишилар ҳам эмас эдилар. Улар қизишиб, бир-бирларига хунук лақаблар қўйишар, бир-бирларини ҳақорат қилишар ва аччиқ таъналар билан гап қотишарди. Можаро икки марта муштлашишгача бориб етди. Шундай бўлса ҳам, Мартин нима сабабдан бундай қилаётганини ўзи мулоҳаза ҳам қилиб ўтирмай, бу мунозараларнинг ҳаммасида қандайдир жон бор деб ҳис қиларди, бу баҳслар мистер Морзнинг хотиржам ва вазмин ақидапарастлигидан кўра унга кучлироқ таъсир этарди. Назарида, инглиз тилини аямай бузиб талаффуз этувчи, телба кишилар сингари ҳадеб қўлларини пахса қилиб гапирувчи ва ўз

рақибларига ваҳшиёна ҳужум қилувчи бу одамлар, мистер Морз ва унинг дўсти мистер Бэтлерга нисбатан минг карра жонлироқ туюларди.

Паркдаги йиғинда Мартин бир неча марта Герберт Спенсернинг номини эшитди, лекин кунларнинг бирида у ерда ўша Спенсернинг шогирди ва мухлиси пайдо бўлиб қолди; бу – ич кўйлаги йўқлигини яшириш учун йиртиқ камзулнинг тугмаларини қадаб олган фақир бир саёқ киши эди. Кети узилмай чекилаётган папиросларнинг қуюқ тутуни орасида тамакиларини тинмай чайнаб туфлаётганларнинг катта жанги бошланди, аммо саёқ йигит ҳамма зарбаларга, ҳаттоки қизиққон ишчилардан бири истеҳзо билан: «Нималигини билиб бўлмайдиган нарсадан бошқа худо йўқ, Герберт Спенсер эса унинг ердаги пайғамбари!» – деб қичқирганда ҳам, ҳар қандай ҳужумни чаққонлик билан рад қилиб турди. Мартин мунозаранинг нима тўғрида бораётганига ҳеч тушуна олмади, аммо Герберт Спенсернинг кимлигига қизиқиб қолди, шунинг учун ҳам, кутубхонага бориб, «Асосий маншалар» китобини сўради, чунки саёқ йигит мунозара қизиган пайтда Спенсернинг шу асарини кўп тилга олган эди.

Мана шу нарса буюк кашфиётнинг муқаддимаси эди. Мартин илгари ҳам бир марта Спенсер асарини ўқишга уриниб кўрган эди, лекин муаллифнинг «Психология асослари» китобини олган-у, Блаватская хонимнинг асарларини ўқиганда қандай муваффақиятсизликка учраган бўлса, бунда ҳам шундай муваффақиятсизликка учраган эди. Мартин китобга тушуна омай, ўқимай қайтиб берган эди. Лекин бу сафар кечкурун алгебра ва физика билан шуғулланиб

бўлиб, анча вақтгача сонет ёзиш билан овора бўлди, ўрнига ётиб, «Асосий маншаларни очди. Тонг отганда ҳам китоб мутолааси билан банд эди. У ухлай олмади. Шу кун ёзмади ҳам. Биқинлари оғриб кетгунча, ўрнидан турмай ўқиб ётди; кейин тўшакдан қоқ ерга тушиб ётди-да, гоҳ китобни боши узра кўтариб, гоҳ тирсагига таяниб мутолаани давом эттирди. Кейинги кечаси, ҳар ҳолда, бирпас ухлади-ю, эрталаб ёзишга ўтирди, лекин китоб уни шу қадар ўзига мафтун қилиб қўйган эдики, дунёдаги ҳамма нарсани, ҳаттоки шу куни кечқурун Руфникига боришни ҳам унутиб, яна китоб мутолаасига берилиб кетди. Фақат Бернард Хиггинботам эшикни ланг очиб: «Менинг уйимни ресторан деб ўйларсан, балки?» – деб сўрагандагина Мартин ўзига келди.

Мартин Иден ҳамиша билим олишга қизиқарди. У ҳамма нарсани билгиси келар ва қисман шунинг учун ҳам саргардон денгизчилик касбига қизиққан эди. Лекин энди Спенсерни ўқиганидан сўнг, ўзининг ҳеч нима билмаслигини, денгизда яна қанча сузиб юрса ҳам, ҳеч қачон ҳеч нима билмаслигини тушунди. У турли ҳодисаларни мушоҳада қиларкан, уларни фақат юзаки ўрганарди, айрим далилларни жамлаб, улардан қисман хулосалар чиқарарди-ю, лекин буларнинг ҳаммасини бир-бирига боғлашга, тасодифларнинг мажмуаси бўлиб туюлган оламни бир тартибга солишга асло уринмасди. У учиб кетаётган қушларни кузатаркан, кўпинча уларнинг парвоз қилиш механизми тўғрисида фикр юритарди; лекин учувчи жониворларнинг пайдо бўлишига сабабчи бўлган тараққиёт жараёни ҳақида бирон марта ҳам ўйлаб кўрмаган эди. У ҳатто шундай жараён

борлигини ўйламаган эди. Қушларнинг «пайдо бўлиши» унинг хаёлига ҳам келмаган эди. Улар «бўлган» – вассалом, доимо бўлган.

Қушлар ҳақида қандай мулоҳаза юритган бўлса, қолган ҳамма нарса тўғрисида ҳам шундай мулоҳаза юритар эди. Унинг билими ва фикр юритиш малакаси бўлмагани учун, фалсафий хулоса чиқаришга уринишлари самарасиз эди. Кантнинг ўрта асрга хос метафизикаси унга ҳеч нимани очиб бермади, билъакс, уни ўз ақлининг кучига шубҳаланиб қарашга мажбур этди. У Роменснинг мутахассислар учун ёзилган махсус китоби бўйича тадрижий такомил назариясини ўрганишга киришганда ҳам айнан шундай муваффақиятсизликка учраганиди. Бу мутолаадан олган бирдан-бир тасассуроти шу бўлдики, у тадрижий такомилни ўз фикрларини тушуниб бўлмайдиган тилда изҳор қилувчи ўта расмиятчи кишиларнинг асосиз назарий уйдирмаси деб тасаввур эта бошлаган эди. Энди бўлса, бунинг асло қуруқ назария эмас, балки барча эътироф этган тараққиёт қонуни эканлигини, агар олимлар ўртасида бу борада энди мунозаралар бўлса ҳам, у фақат такомил шакли ҳақидаги хусусий масалалар устида борарди.

Мана, ниҳоят, Спенсер исми одам майдонга келди-ю, буларнинг ҳаммасини тартибга солиди, бирлаштирди, хулосалар чиқарди ва матрослар бўш вақтларида ясаб, шиша идишларга тикиб қўядиган кемаларнинг жажжи моделлари сингари аниқ ва батартиб оламнинг ҳар бир қисмини, Мартиннинг ҳайратга тўлган кўзлари олдида яққол гавдалантирди. Бу ерда фавқулудда ва тасодифий нарсалар йўқ

эди. Ҳамма нарса қонунга асосланган эди. Шу қонун бўйича қуш учарди; айнан шу қонунга кўра шаклсиз бир плазма қимирлаб, тўлғана бошларди, унинг қанот ва панжалари ўсиб чиқарди, натижада қуш пайдо бўларди.

Мартин ўзининг онгли ҳаёти давомида илм чўққиларини бирма-бир эгаллай бошлаган ва энди энг юксак чўққига чиққан эди. Бирдан у буюмларнинг сеҳрли моҳиятини англади ва шу онг уни маст қилди. Кечалари уйқуда ажойиб тушлар кўриб, худолар орасида яшарди. Кундузлари эса шабкўр сингари тентираб юрар, олазарақ кўзлари олдида фақат Спенсернинг Мартин учун кашф этган дунёси намён бўларди. Овқат пайтида дастурхон тепасида ҳар турли икир-чикир гапларни ва можароларни эшитмас, чунки унинг мияси, ўзи шоҳиди бўлган ҳамма нарсалар ўртасидаги алоқа сабабини аниқлаш билан машғул бўлиб, тинмай астойдил ишларди. У ликобчада ётган гўшт бўлагиди қуёш нурлари қувватини кўра билар ва тескари тартиб бўйича, жамики ўзгаришларни тасаввур қилиш орқали шу нурларни миллион миль масофада турган манбаигача кузатиб борарди, ёинки хаёлан шу йўлда давом этиб, қўлларининг мускулларини ҳаракатга келтириб, шу гўшт бўлагини қирқишга мажбур этувчи куч ҳақида ва мускулларга фармон берувчи мияси ҳақида ўйлар, энг охир, айнан шу қуёш шуълаларининг қуввати ўз миясида ҳам мавжуд эканлигини аниқларди. Мартин шу қадар ўйга толиб кетган эдики, Жимнинг: «Бола фақир, эсдан айрилибди», деб фўлдираганини эшитмади, опасининг хавотирланиб қараганини пайқамади, бармоғини бир неча

бор пешанасига олиб бориб, маънодор қилиб айлантириб қўйган Бернард Хиггинботамга парво ҳам қилмади.

Барча илмларнинг бир-бирига боғлиқ эканлиги Мартинни ҳаммадан кўпроқ таажжублантирган эди. У ҳамма вақт ҳам илмга ўч эди, лекин у эгаллаган илмлар, хотирасининг алоҳида-алоҳида ҳужрасига жойланарди. Шунга кўра, бир ҳужрада денгиз сафари ҳақида жуда кўп бўлак-бўлак маълумотлар, бошқасида эса аёллар ҳақида маълумотлар йиғилган эди. Бироқ бу икки ҳужра бир-бирига боғланмаганди. Асаб касалига мубтало бўлган аёл киши билан тўфонда қолган кема ўртасида алоқа бўлиши мумкин деб айтилса, бу фикр Мартинга бемаъни ва мумкин бўлмаган нарсасидек туюлар эди. Лекин Герберт Спенсер ёлғиз бунинг бемаънилигини эмас, балки аксинча, бу икки ҳодиса ўртасида муносабат бўлмаслиги мумкин эмаслигини унга исботлаб берди. Дунёда ҳамма нарса – чексиз фазодаги энг йироқ юлдуздан тортиб, то инсон оёғи остида ётган кум заррачасигача – ҳамма нарса бир-бирига боғлиқдир.

Мартин учун бу битмас-туганмас таажжуб манбаи эдики, у энди ҳамма вақт шу сайёрадаги эмас, бошқа сайёралардаги нарсалар ва ҳодисаларнинг ҳам муносабатини аниқлаш билан банд бўлди. У тамомила бир-бирига зид нарсаларнинг узундан-узоқ рўйхатини тузар ва то улар орасидаги муносабатни аниқламагунча кўнгли тинчимас эди. Шундай қилиб, муҳаббат, шеърят, зилзила, олов, чинқироқ илон, камалак, қимматбаҳо тошлар, бедаволик, куёш ботиши, шернинг наъраси, ёритувчи газ, ваҳшийлик, гўзаллик, қотиллик, ричаглар, та-

янч нуктаси ва тамакилар орасида алоқа мавжудлиги аниқланди. Энди бутун коинот унинг кўз олдида бир бутун ҳолида гавдаланди, энди бу коинотнинг тор кўчалари, сўқмоқлари ва чакалакзорларида, номаълум мақсад сари сирли чакалакзорларни ёриб ўтиб бораётган саёқ йўловчи сингари эмас, балки ҳеч нарсани кўздан қочирмасликка уринувчи ва ҳар бир кўрган нарсасини харитага кўчирувчи тажрибали мушоҳадачи сайёҳ сифатида кезиб юрарди. У қанча кўп нарсани ўрганса, оламдан, ўзининг бу дунёдаги ҳаётидан шунча кўп завқланарди.

– Вой, галварс-э! – деб қичқирарди у кўзгудаги ўз аксига, – ёзувчилик қилгинг келди, ёздинг ҳам, аммо ёзадиган нарсангнинг тайини йўқ эди-ку! Хўш, ниманг бор эди? Гўзаллик ҳақида гўдаклик тушунчаси, хом-хатала ҳислар, ғира-шира тасаввурлар, жаҳолат зулмати ва муҳаббат туйғусидан ёрилаёзган юраг-у, яна шу муҳаббатинг сингари улкан ва жаҳолатинг сингари умидсиз иззат-нафсинг бор эди. Яна сен ёзувчи бўлмоқчимидинг? Лекин нима тўғрида ёзиш кераклигини энди тушуняпсан-ку. Сен гўзаллик бунёд этмоқчи бўлдинг, ўзинг эса гўзалликнинг табиати ҳақида ҳеч нима билмасдинг. Сен ҳаёт ҳақида ёзмоқчи бўлдинг, ўзинг эса унинг моҳиятидан беҳабар эдинг. Сен дунё ҳақида ёзмоқчи бўлдинг, аммо бу дунё сен учун бир муаммо эди; шунинг учун, нима тўғрида ёзсанг ҳам, нодонлигингни бир карра исботлаган бўлардинг. Лекин хафа бўлма, иним Мартин! Сен ҳали кўп ёзасан. Ҳозир ҳам баъзи нарсаларни биласан, лекин сен энди тўғри йўлдан кетяпсан, яқинда яна кўп нарсаларни ўрганиб оласан. Агар омадинг кел-

са, вақти келиб, билиш керак бўлган нарсаларнинг деярли ҳаммасини билиб оласан. Ана ўшанда ёза бошлайсан!

Мартин ўз қувончи ва таажжубини Руфь билан баҳам кўриш эҳтиёжи туғилганини ҳис қилиб, ўзининг буюк кашфиётини қизга баён қилди. Лекин Руфь бунга жуда хотиржамлик билан қулоқ солди, афтидан, буларнинг ҳаммасини олдиндан билар эди. Шунинг учун ҳам Мартинни талвасага солган нарсага қизнинг бу қадар лоқайд муносабати йигитни ажаблантирмади, бу ўринда қиз учун ҳеч қандай янгилик йўқлигини тушунарди. Мартин билдики, Артур билан Норман тадрижий такомил назарияси тарафдори эканлар ва икковлари ҳам Герберт Спенсерни ўқиган эканлар, аммо уларда Спенсер Мартинга таъсир қилгандай зўр таассурот қолдирмаганга ўхшарди, кўзойнак таққан, сочлари пахмайган йигитча эса (унинг исми Вилл Олни эди), Спенсернинг номи тилга олинганда заҳарханда кулди ва Мартин илгари эшитган аччиқ кинояни такрорлади: «Нималигини билиб бўлмайдиган нарсадан бошқа худо йўқ, Герберт Спенсер эса унинг пайғамбари».

Лекин Мартин унинг бу киноясига аҳамият бермади, чунки у Олнининг Руфга ҳеч ҳам ошиқ эмаслигини сеза бошлаган эди. Кейинчалик ҳар турли майда далилларга асосланиб, Олнининг Руфга наинки ошиқ эмаслиги, ҳаттоки қизни очикдан-очик ёқтирмаслигини билиб олди. Мартин бунга тушуна олмасди. Бу шу қадар ноёб ҳодиса эдики, Мартин бу ҳодисани коинотдаги бошқа ҳодисаларга ҳеч боғлай олмади. Ҳатто Мартиннинг бу йигитга раҳми ҳам кела бошлади, афтидан, йигитда мавжуд бўлган

аллақандай жисмоний иллат Руфнинг латофати ва гўзаллигини қадрлашига халал бераётган бўлса керак. Улар якшанба кунлари кўпинча биргаликда велосипедда сайрга чиқардилар, шу сайр пайтларида Руфь билан Олни дўст кўринсалар ҳам, Мартин уларнинг қўйинларида тош борлигини англади. Олни кўпроқ Норман билан дўстона алоқада бўлар, Руфни эса Артур билан Мартинга топширар, бунинг учун Мартин Олнидан беҳад миннатдор эди.

Якшанба кунлари Мартин учун икки қатла байрам эди, чунки бу кунлар унинг Руфь билан учрашишига имкон берарди; бундан ташқари, уни қизнинг синфига мансуб йигитлар билан бир қаторга қўярди. Бу йигитлар мунтазам равишда таҳсил олган бўлсалар ҳам, Мартин ақлий жиҳатдан ўзининг улардан сира ҳам кейинда қолмаганини кўрарди; улар билан қилинадиган суҳбат эса Мартин учун оғзаки нутқни ривожлантириш учун тажриба мактаби вазифасини ўтарди. У ўзининг кузатувчанлик қобилиятига ишониб, кўпдан бери жамиятдаги ахлоқ-одоб қоидалари ҳақидаги қўлланмаларни ўқимай қўйган эди. У суҳбат мавзусига берилиб кетиб, ҳамма нарсани унутиб юборган пайтларини мустасно қилганда, ўз ҳамроҳларининг хатти-ҳаракатини доимо зўр эътибор билан кузатар ва уларнинг ўзаро муносабатларидаги ҳар турли майда-чуйда тафсилотларни хотирлаб қолишга ҳаракат қиларди.

Спенсерни, умуман, жуда оз мутолаа қилишлари Мартинни ажаблантирарди. «Герберт Спенсер, – деди кутубхонанинг маълумот бўлимида ишлайдиган ходим, – о, ғоят зўр заковат соҳиби у». Лекин кўринишидан, кутубхо-

начининг ўзи ҳам бу буюк заковат соҳибининг асарларини жуда оз ўқиганга ўхшарди. Бир куни Мартин Морзларникида овқат устида мистер Бэтлер ҳузурида Спенсер ҳақида гап очиб қолди. Мистер Морз инглиз файласуфининг агностицизм¹⁰ини қаттиқ қоралади, лекин айни вақтда унинг «Асосий маншалар»ини ўқимаганлигини эътироф этди; мистер Бэтлер эса, Спенсер кишининг юрагини сиқиб юборди, шу сабабдан унинг асарларидан бир сатрини ҳам ўқимаганман, аммо ўқимаган бўлсам ҳам, ўзимни жуда яхши ҳис қиляпман, деб айтди. Мартиннинг дилида шубҳа туғила бошлади, агар ўта даражада ўзига хос одам бўлмаганда, ким билсин, кўпчиликнинг мулоҳазасига қулоқ осиб, бундан буён Спенсерни мутолаа қилишдан воз кечган бўлармиди. Лекин Спенсернинг дунёқараши Мартинга шу қадар ишонарли бўлиб туюлган эдики, ундан воз кечиш денгизчининг компас билан харитани сувга улоқтириши билан барабар гап эди. Шунинг учун Мартин тадрижий такомил назариясини ўрганишда давом этар, бу илмни тобора чуқурроқ эгаллар ва минглаб бошқа ёзувчиларнинг асарларида Спенсер фикри тасдиқланганини кўрарди. Мартин қанча кўп шуғулланса, унинг кўз олдида илмнинг тадқиқ этилмаган соҳалари шунча кўп намоён бўла бошладикки, у бир сутканинг атиги йигирма тўрт соатдан иборат эканлигига афсус қила бошлади.

Бир куни вақтни тежаш мақсадида алгебра билан геометриядан воз кечишга аҳд қилди. Тригонометрияни эса ўрганишга ҳали кириш-

¹⁰ Оламни ва унинг қонуниятларини билиш мумкинлигини инкор этувчи фалсафий оқим.

маган ҳам эди. Кейин дарс жадвалидан химияни ҳам ўчириб ташлаб, фақат физикани олиб қолди.

– Мен мутахассис эмасман-ку, – деди у Руфга ўзини оқлаш учун важ ахтариб, – ундан кейин, мен мутахассис бўлмоқчи ҳам эмасман. Чунки фанлар шу қадар кўпки, уларни ўрганиш учун бир кишининг умри етмайди. Мен умумий маълумот олмақчиман. Агар махсус билим керак бўлиб қолса, китобларга мурожаат қилишим мумкин.

– Лекин бу илмларни кишининг ўзи эгаллагани бошқа, – деб эътироз билдирди қиз.

– Нима кераги бор уларни эгаллашнинг? Биз ҳар доим мутахассислардан фойдаланамиз. Улар шунинг учун ҳам кераклар-да. Мана, бугун уйингизга кириб, мўри тозаловчилар ишлаётганини кўрдим. Улар ҳам мутахассис, улар ўз ишини битириб кетгандан кейин, печнинг тузилишини мутлақо билмаган ҳолда, тозаланган мўридан фойдалана бошлайсиз.

– Йўқ, бу жуда ўринсиз ўхшатиш!

Қиз унга норози қиёфада боқди, Мартин унинг кўзлари ва овозида таъна аломатини сездди. Лекин йигит ўзининг ақлига қатъий ишонган эди.

– Умумий масалалар тўғрисида мулоҳаза юритган барча мутафаккирлар, жамики ақлидрок соҳиблари, аслида, айрим масалалар бўйича доимо мутахассисларнинг фикрларига асосланганлар. Герберт Спенсер ҳам айнан шундай қилган. У минг-минглаб тадқиқотчиларнинг кашфиётларини умумлаштирган. Агар уларнинг ҳаммасини ўзи ўзлаштирмоқчи бўлса, унга минг кишининг умри керак бўлар-

ди. Дарвин ҳам худди шундай иш тутган. У борбонлар ва чорвадорларнинг тажрибаларидан фойдаланган.

– Сиз ҳақсиз, Мартин, – деди Олни, – сиз ўзингизга нима кераклигини биласиз, лекин Руфь билмайди. У ҳатто шахсан ўзига ҳам нима кераклигини билмайди. Ҳа, ҳа, – деб давом этди у Руфнинг эътироз билдиришига йўл қўймай. – Биламан, сиз бунни умумий маданийлик деб атайсиз. Лекин агар мақсад шу умумий маданийликка эришиш бўлса, нимани ўргансанг барибир эмасми? Сиз француз тилини ўрганишингиз, немис тилини ёинки эсперантони ўрганишингиз мумкин, барибир, ўша «умумий маданият» деб аталган нарсага муяссар бўласиз. Ё бўлмаса лотин тили ва юнон тили билан шуғуланинг. Рост, бу тилларнинг на униси, на буниси ҳеч қачон сизга керак бўлмайди, аммо сизни маданиятли қилиши муқаррар. Ахир икки йил бурун Руфь эски инглиз тилини ўрганган эди, ҳатто жуда муваффақият билан ўрганган эди, энди бўлса ўша ўқиганларидан бир мисрагина шеър эсида қолган, холос: «Апрель келиб, ёмғирлар ёғди». Шундай эди, шекилли? Ана шу мисра туфайли сиз «умумий маданият» соҳиби бўлдингиз, – деб кулиб юборди яна Руфнинг эътироз билдиришига имкон бермай, – биламан, биламан. Ахир биз бир курсда ўқирдик-ку.

– Сиз маданият ҳақида шундай гапирасизки, гўё у мақсад эмас, балки бир воситадай нарса! – деди Руфь. Унинг кўзларида ўт чақнади, ёноқларида икки дона қирмизи хол пайдо бўлди. – Маданиятнинг қиммати ўзи билан.

– Лекин Мартинга бу керак эмас.

– Сиз қаёқдан биласиз?

– Сиз нима истайсиз, Мартин? – деб сўради Олни шартта у томонга бурилиб.

Мартин жуда ўнғайсизланиб кетиб, Руфга ёлворувчи бир тарзда тикилди.

– Ҳа, айтаверинг, нима истайсиз, – деди Руфъ. – Жавобингиз баҳсимизни ҳал қилади.

– Албатта, маданийлик зарур менга, – деди Мартин тараддудланиб. – Мен гўзалликни яхши кўраман, маданият эса гўзалликни яхшироқ англашга, уни қадрлашга ўргатади.

Руфъ голибона қиёфада бош ирғади.

– Бўлмаган гап! Буни ўзингиз яхши биласиз, – деб гапира бошлади Олни. – Мартин маданиятликка эмас, мансабга интиляпти. Унинг ҳаётида мансабнинг маданиятга боғлиқлиги оддий тасодиф, холос. Агар у кимёгар бўлишни истаганида, унга маданиятнинг ҳеч кераги бўлмасди. Мартин ёзувчи бўлишни хоҳлайди, лекин Руфъ баъзида енгилб қолмасин деб, ниятини айтгани кўрқяпти. Нима учун Мартин ёзувчи бўлишни истайди? – деб давом этди у. – Чунки унинг пули йўқ. Нима учун сиз эски инглиз тили ва жамики бошқа «умумий маданият»ингиз билан бошингизни қотирдингиз? Чунки ҳаётда ўзингиз учун йўл очишга сизда эҳтиёж йўқ. Бу ҳақда отангиз жон куйдиради. Кўйим-кечакларингиз учун у пул тўлайди, сизга алоқадор бўлиб қолган ҳамма ишни ҳам отангиз бажаради. Биз, яъни, сиз ҳам, мен ҳам, Артур ҳам, Норман ҳам олган таҳсилимиздан нима фойда? Бизга «умумий маданият»ни керагидан ортиқ тикиштириб ташлашган, борди-ю, оталаримиз хонавайрон бўлишса, унда мактаб муаллими бўлиш учун имтиҳон беришдан бошқа ҳеч иложимиз қолмас эди, шекилли.

У чоғда Руфь, жуда нари борса, қишлоқ муаллимаси ёки хотин-қизлар пансионида мусиқа муаллимаси бўлиши мумкин эди.

– Сиз ўзингиз нима қилардингиз? – деб сўради Руфь.

– Тузукроқ иш қайда. Кунига бир ярим долларча топиш учун қора ишга ёлланардим ёки таваккал қилиб, Хэнли мактабига репетитор бўлиб ёлланардим-да, зеҳни паст болаларни имтиҳонга тайёрлардим, «таваккал қилиб» дейётганимнинг боиси шуки, бир ҳафтадан кейин муаллимликка мутлақо ярамаслигимни айтиб, ҳайдаб юборишса керак деб ўйлайман.

Мартин гапга жимгина қулоқ солиб ўтирарди; у Олнининг ҳақлигини сезар, лекин айни пайтда унинг Руфга нисбатан бетакаллуфлик қилаётганини қораларди. Шу мунозара пайтида унинг миясида муҳаббат ҳақида янги фикрлар туғилди. Ақл муҳаббат масалаларига аралашмаслиги керак. Севган ёринг тўғри мулоҳаза қиляптими, йўқми, бунинг аҳамияти йўқ. Муҳаббат ақлдан юксакдир. Мартин учун мансабнинг нақадар зарур эканлигини Руфь тушунмаётганга ўхшарди, лекин тушунмаса ҳам латофати камаймасди. У ғоят латофатли қиз, лекин ўйлаётган нарсасининг ўз латофатига асло даҳли йўқ эди.

– Нима деддингиз? – деб сўради Мартин Олнидан, Олни тўсатдан савол бериб, унинг хаёлини бўлган эди.

– Наҳотки тентаклик қилиб, лотин тилини ҳам ўргансангиз деб сўрадим.

– Лотин тили кишини маданиятли қилибгина қолмайди, – деб гапни бўлди Руфь, – у яна ақлни ривожлантирувчи машғулот ҳамдир.

– Хўш, нима дейсиз Мартин, лотин тилини ўрганасизми? – деб таъкидлаб сўрай бошлади Олни.

Мартин ноилож аҳволга тушиб қолган эди. Руфь унинг жавобини сабрсизлик билан кутаётган эди.

– Вақтим бўлмас деб қўрқаман, – жавоб қилди Мартин ниҳоят, – у тилини ўрганардим-у, лекин вақтим етмайди-да.

– Кўрдингизми, «умумий маданият»ингизнинг Мартинга асло кераги йўқ! – деди Олни шодланиб. – У ҳаётда муайян нарсага эришишни, одамлар қаторига киришни истайди.

– Ҳа, лекин бу ақлни ривожлантирувчи машғулот-ку, бу – интизом! Лотин тили ақлни интизомга солади! – Руфь шу сўзларни айтаркан, гўё ўз фикрингизни ўзгартиринг деб илтимос қилаётгандай Мартинга боқди. – Футболчиларнинг ўйин олдидан машқ қилишини кўрганмисиз? Лотин тили ҳам тафаккур аҳли учун шундай зарурий нарса. Бу – машқ.

– Қандай бемаънилик! Бу гапни бизнинг миямизга болалигимизда қуйишган эди! Лекин шундай бир ҳақиқат борки, уни ўз вақтида миямизга қуйишни унутишган. У ҳақиқатни ўз ақлим билан топдим, – Олни ҳозир айтмоқчи бўлган гапидан тингловчилар кучлироқ таъсирлансин учун сукутга толди, сўнг тантанали вазиятда деди: – Жентльмен лотин тилини ўрганиши керак, лекин жентльмен уни билиши керак эмас.

– Бу инсофдан эмас! – деб қичқириб юборди Руфь. – Ҳамма гапни ҳазилга йўйишингизни билган эдим.

– Лекин ҳазилимнинг бамаънилигини эътироф этарсиз! – деб эътироз билдирди Олни.

– Боз устига бу ҳақ гап. Лотин тилини фақат дорихона ходимлари, адвокатлару лотин тили муаллимларигина билишади. Агар Мартин дорихонада ишламоқчи ё адвокат бўлмоқчи бўлса, мен тилимни тияман. Лекин у ҳолда, бунга Герберт Спенсернинг нима дахли бор? Мартин эндигина Спенсерни топиб, ундан бениҳоя ҳаяжонланган. Нега? Негаки Спенсер унга бирон маънавий озуқа беради. Сизга Спенсер ҳеч нима беролмайди, менга ҳам. Кейин бизга ҳеч ниманинг кераги ҳам йўқ. Сиз бир кун келиб, турмушга чиқасиз, менинг эса, умуман, ҳеч қандай қиладиган ишим бўлмайди, чунки мен учун ҳамма ишни ҳар хил ишончли вакиллар ва иш бошқарувчилар бажаради, улар отамдан менга мерос бўлиб қоладиган сармойанинг фамини ейдилар.

Олни эшик томон йўналди-ю, лекин тўхтаб, охирги гапларини айтди:

– Мартинни ўз ҳолига қўйинг, Руфь. Унга нима кераклигини ўзи яхши билади. Қаранг, қанчадан-қанча нарсаларни билиб олибди. Баъзан, ўзимни ўйласам, хижолатдан қизариб кетаман. Бизнинг лотин тили, француз тили, эски инглиз тилини билишимизни, биздаги маданият деб аталган имкониятни мустасно қилсак, у ҳозир ҳам ҳаёт ҳақида, ҳаётда инсоннинг тутган ўрни ҳақида Артур, Норман, мен ё сиздан анча-мунча кўпроқ билади.

– Лекин Руфь менинг муаллимам, – деб олийжаноблик билан эътироз билдирди Мартин, – нимаки ўрганган бўлсам, ҳаммаси Руфь туфайли бўлди.

– Сафсатагани қўйинг! – Олни Руфга аллақандай бадхоҳлик билан қаради. – Сиз ҳали Спен-

серии ҳам Руфнинг маслаҳати билан ўқидим дерсиз? Ишониб бўлман! Мен Сулаймон подшонинг олмос конлари ҳақида қанча билсам, Руфь ҳам Дарвин ва тадрижий такомил ҳақида шунча билади. Эсингиздами, бир неча кун муқаддам сиз Спенсернинг ғайри муайян, илғаб бўлмайдиган нарсалар ва ҳамжинслик ҳақида айтганларини шарҳлаб, ҳаммамизни эсанкиратиб қўйган эдингиз. Шунини Руфга изоҳлаб беринг-чи, кўрасиз, гапингизга тушунармикин, йўқми. Бу, мен сизга айтсам, «маданият» эмас! Хуллас, Мартин, агар лотин тилини ёдлайдиган бўлсангиз, сизга ҳурматим қолмайди.

Мартин бу суҳбатга мароқ билан қулоқ соларкан, айтилиб вақтда, юрагига аллақандай ғашлик тушди. Гап таълим ва дарслар ҳақида, илм ҳақидаги ибтидоий маълумотлар тўғрисида борарди; шунга кўра, мунозаранинг мактаб болаларига хос бир оҳангда бориши, Мартинни ҳаяжонга солган улкан масалаларга асло мос тушмасди, бу масалалар уни ҳаётий ҳодисаларнинг барчасига маҳкам ёпишиб олишга мажбур қиларди ва ўзининг уйғониб келаётган қудратини сезиши бутун вужудини титратиб даҳшатга соларди. У ҳаёлан ўзини номаълум бир мамлакат соҳилига чиқариб ташланган шоир билан қиёс қиларди; у шоир теваарак-атрофидаги гўзал манзарадан қаттиқ таъсирланган-у, бу гўзалликни ерли ёввойи халқ тилида тараннум қилишга беҳуда уринарди. Мартин ҳам шундай аҳволда эди. У ўз вужудида улкан жаҳоншумул ҳақиқатни ўрганишга кучли интилиш ҳисси борлигини сезарди, лекин бунинг ўрнига, «Лотин тилини ўрганиш керакми, йўқ-

ми» деган мавзуда гўдакларга хос можарога кулоқ солиб ўтириши лозим эди.

– Қай гўрдан чиқди бу лотин тили? – дерди у шу куни кечкурун кўзгу олдида туриб ўзига ўзи тикиларкан, – ўликлар ўликлигича қолаверсин. Улар билан неча пулик ишим бор? Гўзаллик абадий ва доимо барҳаёт. Тиллар эса яратиларди ва йўқолиб кетади. Улар ўликлар ҳокидир.

Шу аснода ўз фикрларини чиройли ифода-далашга ўрганганини ўйлаб қолди ва ўрнига ётаркан, нима сабабдан Руфнинг ҳузурида шу қобилиятини ишлата олмаганини билишга уринди. Қизнинг ҳузурида у мактаб боласига айланиб қолар ва шу мактаб боласи тили билан гапира бошларди.

– Фурсат беринглар менга, – деди у овозини чиқариб, – менга фақат фурсат беринглар!

Вақт! Фурсат! Бу унинг доимий илтимоси эди.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОВ

Мартин Руфни севишига қарамай, лотин тилини ўрганишдан воз кечди. Аммо Олни берган маслаҳатларнинг бунга дахли йўқ эди. Вақт унинг учун мисоли пулдай зарур нарса эди, лотин тилидан кўра муҳимроқ бўлган анча-мунча фанлар Мартиннинг эътибор беришини қатъийлик билан талаб қиларди. Бунинг устига, ёзиши ҳам керак эди. У пул ишлаши керак эди. Лекин афсуски, унинг ёзганларини ҳеч қаерда босмасдилар. Қўлёзмалари аянчли тарзда таҳририятма-таҳририят юрарди. Нима сабабдан бошқа ёзувчиларнинг асарларини босиб чиқаришаркин? Мартин қироатхонада узоқ

Ўтириб, ўзга ёзувчиларнинг асарларини ўқир, бу ёзувчиларнинг ўз асарларини бостириб чиқаришга ёрдам берган нарсаларнинг нималигини аниқлашга беҳуда уриниб, у асарларни ўзи ёзган асарлар билан таққосларкан, уларни диққат билан ва танқидий кўз билан ўрганарди.

У матбуот саҳифаларида босилган асарларнинг кўпчилик қисмининг уйдирма эканлигидан ажабланарди. Бу ҳикояларда на нур, на бўёқ бор эди. Улардан ҳаёт нафаси келмас, ҳолбуки, уларнинг ҳар бир сўзига икки центдан, ҳар минг сўзига йигирма доллардан ҳақ тўланарди – Мартин газетадан қирқиб олиб қўйган мақолада шундай ёзилган эди. У осонлик ва уддабуронлик билан ёзилган (Мартин буни эътироф этмай иложи йўқ эди), лекин ҳақиқий ҳаётдан узоқ бўлган сон-саноксиз ҳикояларни қайта-қайта ўқиб таажжубланарди. Ахир ҳаётнинг ўзи шу қадар фусункор, шу қадар жозибали, унда ҳал этилмаган масалалар, орзулар, қаҳрамонона ишлар жуда кўп, лекин бу ҳикоялар фақат оддий ҳаёт икир-чикирини тасвирлаш билан чекланиб қолган. Мартин ҳаётнинг қудрати ва улуғворлигини, унинг ҳарорати ва ҳаяжонини, унинг исёнкор руҳини ҳис қиларди – мана шулар тўғрисида ёзиш керак эди! У хатарли ишга бел боғлаган довьюрак кишиларни, муҳаббат шайдоси бўлган йигитларни, даҳшат ва изтироблар ичида жанг қилиб, қудратли билак кучлари билан ҳаётни ларзага келтирадиган азаматларни тараннум этишни истарди. Ваҳоланки, журналлардаги ҳикояларда қандайдир мистер Бэтлерлар, долларга тузоқ қўйган аянчли кишилар мадҳ этилар, нокас, аҳамиятсиз одамларнинг арзимас ишқий

изтироблари тасвирланарди. «Бунга сабаб, балки муҳаррирларнинг ўзи арзимас одамлардир? – деб ўзига ўзи савол берарди Мартин. – Ё бўлмаса, бу муҳаррирлар, ёзувчилар ва журналхонларнинг ҳаммаси ҳаётдан кўрқишади!»

Ҳаммадан кўпроқ у муҳаррирлар билан ҳам, ёзувчилар билан ҳам таниш бўлмаганидан хижолатда эди. У биронта ёзувчини билиш у ёқда турсин, ҳаттоки бирон марта бўлсин асар ёзишга уриниб кўрган одамни ҳам билмасди. У билан суҳбатлашадиган, унга бамаъни маслаҳат бериб, йўл-йўриқ кўрсатадиган одам йўқ эди. У ҳатто муҳаррирларнинг жонли одамлигига ҳам шубҳа қила бошлади. Мартиннинг тасавурида улар алақандай машинанинг винтлари ёки ричагларига ўхшарди. Ҳа, ҳа, айнан шу қиёфада. Мартин ўз ҳикоялари, очерклари ва достонларига дилидагиларни ёзарди-ю, уларни машиналар ихтиёрига юборарди. У қўлёзмасини ва жавоб мактуби учун керак бўладиган маркани каттакон конвертга солиб, унинг оғзини беркитарди-да, почта қутисига ташларди. Қўлёзма муайян бир неча кун бутун қитъани кезиб чиқиб, яна Мартиннинг қўлига қайтиб келарди; лекин энди қўлёзма бошқа конвертга солинган, илова қилиб юборилган марка эса шу конвертга ёпиштирилган бўларди. Эҳтимолки, ҳеч қандай муҳаррир йўқдир, балки унинг ўрнида қўлёзмани бир конвертдан олиб, иккинчисига солувчи ва конверт устига марка ёпиштирувчи моҳирона тузилган механизм бордир. Бу механизм пул ташласанг, «лик» этиб сақич ёки бир бўлак шоколад чиқариб берадиган автоматни эслатарди. Тангани унинг бир тешигига туширсанг, сақич оласан, бошқаси-

га туширсанг, шоколад оласан. Бу ўринда ҳам вазият айнан шу ҳолатда эди. Механизмнинг бир туйнугидан гонорар чеки отилиб чиқар, иккинчисидан эса қўлёмани рад этувчи мактуб чиқарди. Аммо шу пайтгача Мартин нуқул иккинчи туйнукка тўғри келаётган эди.

Машъум мактублар муҳаррирни машинага янада кўпроқ ўхшатарди. Бу фақат ёзувчининг ва асарнинг номи қўйилган босма стандарт бланкалар эди. Мартин бу бланкалардан юзтачасини олди – ҳар бир қўлёмасига тахминан ўнтадан тўғри келарди. Агар у шахсан ўзига мурожаат этиб қўл билан ёзилган бир сатргина жонли хат олса эди, ўзини бениҳоя бахтиёр ҳис қилган бўларди. Лекин биронта ҳам муҳаррир ўзининг жонли одам эканлигини исботламасди. Шунга кўра, дунёда биронта ҳам жонли муҳаррир йўқ, фақат яхшилаб мойланган ва яхши ишлайдиган автоматлар бор, деган хулосага келишдан бошқа илож қолмади.

Мартин табиатан чидамли, матонатли курашчи эди, шунинг учун бу тошюрак машиналарни узоқ йиллар давомида таъмин этишга бардош бера оларди. Лекин жони кўп кетиб қолдан тойган эди, шунга кўра, кураш натижасини йиллар эмас, балки ҳафталар ҳал этиши керак эди. Ҳар ҳафта тўланадиган ижара ҳақи уни ҳалокатга яқинлаштирар, почта харажатлари эса ўша машъум дақиқани яқинлаштиришга ёрдам берарди. У энди китоб сотиб ололмасди, шу сабабли фалокатни орқага суриш мақсадида майда-чуйда харажатларни камайтириб, пулини тежаб сарф қилмоқчи бўлди; лекин Мартин режали бўла олмасди, бир кун у опаси Мэриенга кўйлак олиш учун беш

доллар совға қилиб, жанг оқибатини бир ҳафтага бери сурди.

Мартин зулмат қўйнида жанг қилар, унинг на маслаҳат берадиган, на далда берадиган одами бор эди; гўё атрофидаги кишиларнинг ҳаммаси ўзаро келишиб олиб, унинг матонатини синдиришга уринаётганга ўхшарди. Ҳаттоки Гертруда ҳам унга қовоқ солиб қарайдиган бўлиб қолди; аввалига у Мартиннинг болалар шўхлигига ўхшаб туюлган ишларига меҳрибон опа сифатида бепарво қараган эди; лекин кейин яна меҳрибон опа сифатида безовта бўла бошлади. Болалик шўхлиги энди унга жинниликка айланиб кетаётгандек туюлди. Мартин опасининг ташвиш билан қараётганини пайқар, мистер Хиггинботамнинг бетакалуф ва ҳаёсиз истеҳзоларидан кўра, опасининг шу қарашларидан кўпроқ изтироб чекарди. У ўзига ишонарди, аммо ёлғиз эди. Ҳаттоки Руфь ҳам унинг ишончига шерик эмасди. У Мартиннинг фақат мустақил таҳсил олиш йўли билан шуғулланишини истарди, унинг адабиётга иштиёқини очикдан-очик ҳеч қораламаса ҳам, айни вақтда ҳеч қачон рағбатлантормасди.

Мартин унга ёзганларини бирон марта ҳам кўрсатмаган эди. Аллақандай андиша йўлини тўсиб турарди; бундан ташқари, у қизнинг университетда бандлигини билгани учун унинг вақтини олишни ўзига эп кўрмасди. Лекин имтиҳонлар тамом бўлгандан кейин Руфнинг ўзи унинг асарларидан биронтасини ўқишни истаганини билдирди. Мартин ҳам севиниб, ҳам кўрқиб кетди. Руфь – ҳақиқий ҳакам. У санъатшунос. У адабиётни профессорлар қўл остида ўрганган. Эҳтимол, муҳаррирлар ҳам

тажрибали ҳакамлардир, лекин Руфъ бошқа, у Мартиннинг асарларига бошқа кўз билан қарайди. У Мартинга босма бланкка ёзилган рад жавобини юбормайди, ҳикояларингизнинг ижобий хислатларга бой бўлишига қарамай, афсуски, мазкур нашриётда боса олмаймиз деб хабар қилмайди. Руфъ унга инсоний, жонли тил билан ўз фикрини изҳор қилади, энг муҳими – Руфъ, ниҳоят, чинакам Мартин Иденни кўради. Қиз Мартиннинг асарларида унинг дили ва қалбини ҳис қилади, унинг нималарни орзу қилишини ва нималарга қодир эканлигини озгина бўлса ҳам, қиттақкина бўлса ҳам англаб олади.

Мартин ҳикояларидан бир нечасини танлади-да, бир оз тарадудланиб тургандан кейин, яна «Денгиз қўшиқлари»ни ҳам илова қилди. Жазирама июнь кунларининг бирида у Руфъ билан велосипедларга миниб, шаҳар ташқарисидаги тепалик томон жўнаб кетишди. Қиз бу ерни яхши кўрарди. Бу уларнинг иккинчи марта бирга сайр қилиши эди. Улар куннинг тафтини пасайтирувчи денгиз шабадасига юзларини тутиб, велосипедда кетиб борарканлар, Мартин оламнинг гўзаллигини, яшаш ва севиш қандай соз эканлигини бутун вужуди билан ҳис қила бошлади. Улар велосипедларини йўл ёқасига қўйиб, ўзлари қўнғир тепа бошига чиқишди; куёшда жизғанақ бўлган ўт-ўландан яқинда ўрилган пичаннинг қуруқ хушбўй ҳиди гуркираб димоққа урилди.

– Бу ўтлар ўз вазифасини ўтаб бўлган, – деди Мартин ерга ўтиришгандан кейин. Руфъ унинг курткасига, у эса тўппа-тўғри иссиқ ерга ўтирган эди.

Мартин кишини маст қилувчи, ёқимли, хушбўй ҳидлардан тўйиб-тўйиб нафас оларкан, шу заҳотиёқ одати бўйича хусусий ҳодисалардан умумий ва асосий ҳодисаларга ўтиб, фикр юрита бошлади.

– Ўзининг ҳаётий вазифасини ўтаб бўлди бу, – деб гапида давом этди Мартин офтобда қовжираган ўтларни меҳрибонлик билан силаркан, – қишки ёғин сувини шимириб, баҳорнинг илк бўронлари билан курашди, гуллаб қумурсқа-ю, болариларни ўзига жалб этди, уруғларини шамолга совуриб, атрофга таратди, энди эса табиат олдида ўз вазифасини ўтаб бўлиб...

– Нима учун сиз ҳамма нарсага кўнгилини хира қиладиган бундай амалий нуқтаи назардан қарайсиз? – деб Руфь унинг сўзини бўлди.

– Тадрижий такомил назариясини ўрганаётганимдан шундай бўлса керак. Очигини айтганда, мен ҳамма нарсанинг асл моҳиятини яқингинада англай бошладим.

– Лекин, менинг назаримда, сиз ана шу амалий нуқтаи назарингиз туфайли гўзалликни тушунмай қолаётганга ўхшайсиз. Гўдак бола капалакларнинг чиройли қанотларидаги чангни артиб ташлаб, уларни маҳв этганидек, сиз ҳам гўзалликни маҳв этяпсиз.

Мартин бошини сарак-сарак қилди.

– Гўзалликнинг ўз маъноси бор, лекин мен шу чоққача ўша маънони ҳис қилганим йўқ. Менга чиройли нарса чиройли бўлгани учун ёқарди, вассалом. Мен гўзалликнинг моҳиятини тушунмасдим. Энди бўлса тушунаман, ёинки, аниқроқ қилиб айтганда, тушуна бошляпман. Мен учун бу ўт, айниқса, унинг нима сабабдан бундайлигини билганимдан кейин, унинг шу

тепа бошида ўсиши учун зарур бўлган қуёшнинг, ёмғирнинг ва ер шарбатининг мураккаб таъсирини билганимдан кейин, ниҳоятда гўзал бўлиб кетди. Ҳар битта гиёҳнинг тарихи ажойиб саргузаштлар билан бой; у не-не воқеаларни бошидан кечирмаган. Ана шу фикрнинг ўзи мени илҳомлантиради. Мен қувват билан материянинг ишини, буюк ҳаётий курашларни ўйласам, шу гиёҳ тўғрисида бутун бир дoston, наинки бир дoston, бир неча дoston ёза олишимни ҳис қиламан.

– Бирам чиройли гапирасиз-а, – деди Руфь ўйчанлик билан, унинг синовчан кўзлари ғалати бир тарзда Мартинга тикилиб турарди; Мартин бирдан буни пайқаб қолди-ю, шу заҳотиёқ уялиб кетди, ҳатто боши гангиб, ёноқлари чўғдек қизарди.

– Оҳ, қани энди, мен чиндан ҳам чиройли гапира олсам эди, – деб тутила-тутила гап бошлади Мартин. – Миямда фикрлар шу қадар кўпки, уларни изҳор этишни хоҳлайман. Лекин уларнинг кенглигидан ифодалашга муносиб сўз топа олмайман. Баъзан, бутун олам, бутун жониворлар олами менга юзланиб, улар учун гапиришимни талаб қилаётгандай туюлади. Мен шу нарсани ҳис қиламан, сизга қандай ифодалаб берсам экан? – бутун борлиқнинг улуғворлигини ҳис қиламан, лекин гапира бошласам кичкина болага ўхшаб бўлдирайман. Фикр ва туйғуларингни шундай сўз билан ифодалаш, уни шундай ёзиш ёки гапира олиш керакки, токи гапингни тингловчи ёки жумлаларингни ўқувчи уларни тушунсин, ёзилган китоб ёки айтилган жумлада яна айнан ўша фикр, ўша туйғулар гавдалансин, лекин бу ниҳоятда буюк

вазифа. Бу – ҳеч нарсага қиёс қилиб бўлмайди-ган вазифа. Мана, кўринг, мен юзимни ўтлар орасига тикяпман, шунда димоғимга кираётган бу ҳидлар миямда минг-минглаб фикр ва лавҳаларни турдиради. Ахир мен бутун коинот ҳидини ҳидладим-да. Мен кўшиқлар ва кулгиларни эшитяпман, саодат ва офатни, кураш ва ўлимни кўряпман. Миямда сон-саноксиз лавҳалар намоён бўлади, мен шуларни сизга, бутун оламга изҳор қилсам дейман! Лекин буни қандай бажарай? Тилим лол. Мана, ҳозир ҳам, ўтнинг хушбўй ҳидини ҳидлаб туриб, ҳис қилган нарсаларимни сизга сўз билан ифодалаб бермоқчи бўлдим. Лекин ҳеч нима чиқмади. Кўполдан-кўпол, нонаниқ ишорадан бошқа нарса чиқмади. Қандайдир бир-бири билан боғланмаган бир неча сўзни айтдим, холос... Ҳолбуки, мен ўз фикрларимни баён қилишни шунақаям хоҳлайманки. О... – у умидсизлик билан қўлларини қисирлатди, – бунинг иложи йўқ! Гапириш мумкин эмас! Изҳор этиш мумкин эмас!

– Лекин сиз жуда яхши гапиряпсиз, – деб таъкидлади Руфь, – шу қисқа вақт ичида бунчалик гапиришни ўрганиб олганингиздан таажуждаман. Мистер Бэтлер – ҳаммага манзур бўлган нотик. Штат кўмитаси доим сайлов олди кампанияси пайтида уни нутқ сўзлашга даъват этиб туради. Лекин сиз анови куни овқат пайтида ундан ёмон гапирмадингиз. Фақат у ўзини босиб гапира олади. Сиз жуда қизиққонсиз; ҳали сиз ҳам аста-секин ўзингизни тутиб оласиз. Сиз жуда яхши нотик бўлиб кетишингиз мумкин. Жуда катта муваффақиятларга эришишингиз мумкин... агар хоҳласангиз. Сизда қандайдир бир сир бор. Шунга қараган-

да, сиз оммага бош бўлишингиз мумкин, мен бунга аминман. Сиз йўлингизга ров бўлган ҳар қандай қийинчиликни худди грамматикани ўзлаштиргандай енгиб ўтишингиз мумкин. Таниқли адвокат ёки сиёсий арбоб бўлишингиз мумкин. Мистер Бэтлер эришган муваффақиятга эришишингиз учун сизга ҳеч нима халал бера олмайди. Эришгандаям, ошқозонингизни касал қилмасдан эришасиз, – деб табассум билан илова қилди Руфь.

Улар ҳамон суҳбат қилиб ўтирардилар; Руфь ўз одати бўйича ўқишнинг зарурлиги ҳақида ётиғи билан, айна вақтда, талабчанлик билан гапирар, лотин тилини илмнинг ҳар бир соҳасида энг асосий негиз вазифасини ўташини таъкидларди. У инсоннинг, хусусан, эркак кишининг энг мукамал намунаси қандай бўлишини Мартинга тасвирлаб берди; бу камолот намунаси бутунича ўз отасидан кўчириб, унга мистер Бэтлернинг баъзи бир хусусиятлари илова қилинган эди. Мартин чалқанча тушиб ётиб, Руфьнинг гапларини тингларкан, унинг дудоқлари ҳаракатини кузатишдан ҳузур қилар, бироқ қизнинг айтаётганларини мутлақо сингдирмасди. Руфь тасвирлаб берган истиқбол уни қизиқтирмасди, шунга кўра у умидсизликдан пинҳона ғусса чекаркан, айна вақтда, шиддатли ишқ азоби уни ўртарди. Қиз унинг адабий фаолияти ҳақида лом-мим демади, Мартин олиб келган кўлёмалар ерда унутилиб ётарди.

Ниҳоят, суҳбат узилиб қолган пайтлардан бирида Мартин қуёшга тикилиб, унинг уфқда етиб келишига қанча қолганини чамалаб кўрди-да, кўлёмаларини йиғиштира бошлади, шу

ҳаракати билан у қўлғезмалар борлигини Руфга эслатган эди.

– Вой, эсимдан чиқибди-ю, – деди Руфъ шоша-пиша, – ўқиб берсангиз, жон-жон деб эшитардим!

Мартин унга ўзининг энг яхши кўрган ҳикоясини ўқиб берди. Ҳикояга «Ҳаёт шароби» деб ном қўйган эди. Мартин ҳикоя ёзаётган чоғида уни маст қилган ўша шароб, энди шу ҳикояни ўқиётган чоғида яна миясига урди. Ажойиб мавзуда ёзилган бу ҳикояда ўзига хос бир нафосат руҳи мавжуд эди, аммо Мартин тумтароқ сўзлар ва иборалар билан бу нафосатни янада кучайтиришга уринганди. У ҳикоя ёзаётган чоғда ловиллаб ёниб турган илҳом алангаси ҳозир ҳам уни қуршаб олган эди, шунинг учун у ўзининг ҳеч қандай нуқсонини сезмасдан, зўр эҳтирос билан ўқирди. Лекин ҳикояга Руфнинг муносабати тамомила бошқача эди. Ҳикоянинг барча заиф томонлари, барча муболағалар, ёш қаламкашларгагина хос бўлган ҳаддан зиёд шавқ-завқ, жуда кўп ерда жумлалардаги ҳамоҳангликнинг бузилиши дарҳол Руфнинг ўткир қулоқларига чалинди. Очиғи, у Мартиннинг ҳикоясида оҳангдорлик йўқлигини сизди, дабдабали, салмоқдор жумлалар бундан мустасно эди, албатта; аммо айнан шу жумлаларнинг юзакилиги Руфнинг гашига тегди. «Дилетантизм»¹¹ – қизнинг бу асарга берган қатъий баҳоси шу эди, лекин бу фикрни айтмади. Аксинча, у бор-йўғи бир неча майда камчиликларни тилга олиб, умуман, ҳикояни ўзига ёққанлигини айтиш билан кифояланди.

¹¹ Дилетантизм – юзакилик, саёзлик.

Лекин Мартиннинг ҳафсаласи пир бўлди. Қиз ҳақли танқид қилди, Мартин буни эътироф этмай иложи эди, аммо ҳикоясини унга майда-чуйда камчиликларни тузатиш учун ўқимаган эди-ку. Гап тафсилотда эмас. Бунинг ҳаммасини тузатса бўлади. Вақти келиб, унинг ўзи майда нуқсонларни пайқайдиган, ҳатто уларга йўл қўймайдиган бўлади, албатта. Лекин у ўз ҳикоясида улкан, жонли ҳаётнинг бир қисмини ифодаламоқчи бўлган эди-ку. Мартин Руфга нуқта ва вергуллар билан ажратилган бир қатор жумлаларни эмас, балки ана шу жонли ҳаётнинг бир қисмини кўрсатмоқчи эди. Мартин ўз кўзи билан кўрган, ўз тафаккури билан англаган ва ўз қўллари билан машинкада босган мана шу сатрлардаги улкан ва муҳим нарсаларни Руфь ҳам англашини истарди. Афтидан, бу истагимга муяссар бўлмадим, шекилли, деб ўйлади у. Балки муҳаррирлар чиндан ҳам ҳақдирлар. У ҳаётнинг улкан, муҳим жиҳатларини мушоҳада қиларди-ю, аммо уни сўз билан ифодалашга қодир эмас эди. Натижада, Мартин ҳафсаласи пир бўлганини яшириб, қизнинг танқидий мулоҳазаларига шундай осонлик билан рози бўлдики, қиз унинг қалбида қандай зўр эътироз уйғотганини хаёлига ҳам келтирмади.

– Мана, бунга «Қозон» деб ном қўйганман, – деди Мартин иккинчи қўлёзмани очаркан. – Бу тўрт-беш журналдан рад этилиб қайтиб келган, шундай бўлса ҳам, бу ҳикоя ўзимга ёқади, ўз асарингга баҳо бериш қийин, лекин менимча, бу ҳикоянинг бир нимаси бор. Балки мени қизиқтирганчалик қизиқтирмас сизни, лекин ҳикоя қисқагина, бор-йўғи икки минг сўздан иборат.

Мартин ҳикояни ўқиб бўлгандан кейин Руфь:
– Қандай даҳшат! – деб қичқириб юборди. –
Жудаям даҳшат-ку бу!

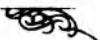
Мартин қизнинг ранги ўчган чехрасига, чақнаб турган кўзларига ва асаб билан чалишган қўлларига пинҳона завқ билан қаради. У ниятига етган эди. Ўзининг бутун вужудини қамраб олган туйғулар ва лавҳаларни қизга уқтиришга муяссар бўлган эди. Ҳикоя қизга ёқдимиди, ёқмадимиди, бунинг аҳамияти йўқ. Энг муҳими – ҳикоя унга қаттиқ таъсир этди, уни диққат билан тинглашга мажбур этдики, натижада Руфь ҳикоянинг майда нуқсонларини пайқамади ҳам.

– Бу ҳаёт, – деб эътироз билдирди Мартин, – ҳаёт ҳамма вақт ҳам жозибали бўлавермайди. Ким билсин, эҳтимол, мен жуда ғалати махлуқ бўлсам керак, чунки шу ерда ҳам гўзалликни кўряпман. Бу гўзаллик менга шу қиёфасида яна ўн карра азизроқ...

– Лекин нега ахир ўша бахтиқаро аёл... – деб Руфь унинг гапини бўлди-ю, гапини тамомламай яна жон-жаҳди билан қичқирди: – О! Бу бемаънилик! Бу бадкорлик! Бу қабоҳат!

Бир зумга Мартиннинг юраги уришдан тўхтагандай туюлди. Қабоҳат! Буни у ҳеч қачон ўйламаган, ҳеч қачон тасаввур ҳам қилмаган эди. Бутун ҳикоянинг ҳар бир ҳарфи унинг кўзи олдида аланга бўлиб ёниб турар ва унинг шуъласидан қамашган кўзлари ҳеч қандай қабиҳликни кўрмасди. Мана, юраги сийнасида яна гупиллаб ура бошлади. Унинг виждони пок эди.

– Нега чиройлироқ мавзу танламадингиз? – деди қиз. – Биламиз, дунёда қабиҳлик жуда кўп, лекин бу билан...



Руфь алланарсалар тўғрисида аччиқ-аччиқ гапирар, лекин Мартин унга қулоқ солмасди. У қизнинг тароватли чеҳрасига тикилиб ўтирарди; бу чеҳра шундай таъсирчан, шундай иф-фат шуъласи билан ёритилган эдики, гўё бу иф-фат Мартин юрагининг энг теран ерига сингиб боргандек ва уни юлдузлар шуъласидек сарин, майин ва сернавозиш самовий нур билан ювиб тозалаётгандек бўларди. «Биламиз, дунёда қа-биҳлик жуда кўп!» Нимани ҳам «биларди» деб ўйлади Мартин ва гўё қиз у билан ҳазиллаша-ётгандай, мийиғида шўх кулиб қўйди. Унинг кўз олдида бирдан ўзи миридан-сиригача ўр-ганган ифлос ҳаётнинг поёнсиз уммони «лоп» этиб пайдо бўлди-ю, ҳикоясини тушунмагани учун Руфни айбламади. Мартиннинг ҳикоя-сига тушунмагани учун қиз айбдор эмас эди. Худога шукурки, Руфь бундай муҳитдан тамо-мила четда туғилиб ўсган. Лекин Мартин, Мар-тин ҳаётни биларди, ундаги жамики разолат ва улўворликни биларди, устини қоплаб ётган барча ифлосликларга қарамай, ҳаётнинг гўзал эканлигини биларди, шунинг учун ҳам бу ҳақда бутун жаҳонга ўз фикрини айтмай қўймайди. Самовий маликаларнинг пок ва бенуқсонлиги-дан ҳеч ким ажабланмайди. Бу ўринда улар-нинг хизмати йўқ. Лекин ифлосликлар орасида авлиёлар бўлиши, бу – чинакам мўъжиза! Шу мўъжиза туфайли ҳам яшаш керак! Адолатсиз-лик ахлатхонасидан униб чиқаётган ахлоқий ка-молотнинг шоҳиди бўлиш; шахсан ўзининг ўсиш ва ҳали исқирти ювилмаган кўзлар билан гўзал-ликнинг илк нурларини илғаб олиш; заифлик, ахлоқсизлик, олчоқлик ва ҳайвоний бетамизлик-дан ҳам куч, ҳам ҳақиқат, ҳам маънавий олий-

жаноблик хислатларининг бунёдга келаётганини кузатиш учун яшаш керак!

Шу пайт бирдан Мартиннинг қулоғига Руфнинг овози эшитилди:

– Ҳикоя бошдан-оёқ аллақандай палид нарсаларга асосланган! Ғоят латиф ва олийжаноб нарсалар жуда ҳам кўп-ку: «In memorian¹²ни эсланг.

Мартин: «Локсли Холл-чи?» демоқчи бўлди, агар яна хаёл денгизига фарқ бўлмаганида айтарди ҳам. У қизнинг жамолига тикиларкан, аёл киши юз минг аср мобайнида ҳаёт пилла-поясидан муттасил юриб, ниҳоят энг юксак камолот чўққисига чиқиш, Руфь бўлиш, яъни, пок ва гўзал, илоҳий қувват соҳибаси – Руфь бўлиш учун ва Мартин Иден қалбида муҳаббат, покликка интилиш ҳамда ўша илоҳий қувватни синаб кўриш ҳиссини уйғота олиш даражасига кўтарилиш учун қанча мураккаб йўллари босиб ўтишини ўйлади; ибтидоий ҳаётнинг теран жарлигидан, ҳаётнинг доимий жараёнида юз берувчи сон-саноқсиз хатолар ва муваффақиятсизликлар гирдобидан ақл бовар қилмайдиган тарзда юксалиб чиққан Мартин Иден қалбида муҳаббат уйғота олиш даражасига етгунча, у аёллар қанчадан-қанча мураккаб йўллар босиб ўтганлар. Романтика, гўзаллик ва мўъжиза шунда! Мана шулар ҳақида ёзиш керак; фақат уларни ифодалаш учун сўз топилса бас. Малоикалар осмонда – улар фақат малоика, холос. Мартин эса инсон.

Мартин Руфнинг овозини эшитди:

– Сиз жуда кучли одамсиз, лекин кучингиз қандайдир бебош куч.

¹² Эсдалик (хотира)

– Идиш-товоқ дўконига кириб қолган бегемотга ўхшайман, – деб ҳазил қилди Мартин. Руфь табассум билан уни тақдирлади.

– Ҳеч ниманинг фарқига бормай, дуч келган нарса тўғрисида ёзавериш яхши эмас. Сизнинг ўз дидингиз, латофатли услубингиз бўлиши керак.

– Мен ўзимга ҳаддан ташқари ишонсам керак, – деб ғўлдиради Мартин.

Руфь унинг бу фикрига қўшилиб, жиламайиб қўйди ва навбатдаги ҳикояни эшитмоқчи бўлди.

– Билмадим, сизга ёқармикин, – деди Мартин гўё ўзини оқлаётгандай. – Бу ғалати ҳикоя! Балки мен ошириб юборгандирман, лекин гапимга ишонинг, ниятим холис эди. Икир-чикирларга эътибор бермасликка ҳаракат қилинг. Энг муҳими, асосий фикрни тушуна олсангиз бўлгани. Бу жуда муҳим ва тўғри фикр, фақат уни тушунарли қилиб ёза олдимикин, билмадим.

У ўқий бошлади; ўқиркан, Руфга қараб-қараб қўярди. Ниҳоят, ҳикоя қизнинг диққатини тортгандай бўлиб туюлди. Руфь гўё Мартин яратган образларга маҳлиё бўлгандай, нафасини ичига ютиб, ундан кўзини узмай қимир этмай ўтирарди. Мартин бу ҳикоянинг номини «Саргузашт» деб атади, бу чиндан ҳам китобий эмас, ҳаётий саргузаштнинг энг юксак чўққиси, яъни, ҳам жазога, ҳам вафога бир хилда сажий, ҳам инжиқ, ҳам бевафо, қуларча итоатгўйликни ва тиним билмай ишлашни талаб қилувчи, гоҳ қуёш тафтидан лов-лов ёнаётган сахрога олиб чиқиб, гоҳ ташналик, очлик, машаққатли олис йўл азобига солувчи ёки ажалга гирифтор этувчи даҳшатли безгак азоби билан қайновчи

ва ниҳоят, дарё-дарё тер тўктириб, қон оқизиб, захарли қумурсқаларга чақтириб, сон-саноксиз майда-чуйда, эътиборсиз ҳодисаларни бошдан кечириб, охири ғоят ажиб зафар билан туговчи хотимага олиб келувчи даҳшатли ҳукмдорнинг чинакам улуғ саргузашти эди.

Мартин ҳикоясида шуларни ва бошқа бир-талай нарсаларни тасвирлаган эди; шу нарсаларнинг ҳаммаси Руфнинг кўзларини чақна-тиб, эшитишга мажбур этаётгандай эди; қизнинг ёноқлари чўғдек қизариб кетди, шунинг учун Мартин ҳикоя охирлаб қолганда, Руфь ҳозир ҳушидан кетиб йиқилади деб қўрқиб кетди. Руфь чинданам зўр ҳаяжонда эди, аммо у ҳикоядан эмас, Мартиннинг ўзидан ҳаяжонланган эди. Масала ҳикояда эмас эди; Руфь Мартиннинг вужудидан уфуриб турган ва қизни бошдан-оёқ қамраб олган ўша таниш куч таъсирини яна ҳис қила бошлаган эди. Аммо шуниси қизиқки, ҳикоя ҳам айнан шу куч билан суғорилган эди, Руфь ҳам ҳозир ўша кучни ҳикоя орқали ҳис қилаётган эди. У ёлғиз шу кучни ҳис қиларди-ю, айни вақтда, воситачилик вазифасини ўтаётган ҳикояни деярли сезмасди; сиртдан қараган одамга у гўё ҳикояни берилиб эшитаётгандай туюлса ҳам, аслида, тўсатдан хаёлига келиб қолган даҳшатли, ақл бовар қилмайдиган, тамомила ўзгача бир фикр билан банд эди. Унинг хаёлига бирдан эрга тегиш ҳақидаги фикр келди-ю, бу фикрнинг миясига қаттиқ ўрнашганлиги уни қўрқитиб юборди. Бу Руфга ярашмасди. Бу унга тамомила ёт фикр эди. Уйғониб келаётган аёллик ҳирси ҳали уни ҳеч қачон изтиробга солмаган

эди, шу чоққача у Теннисон шеърятти таъсирига фарқ бўлиб, рафлат оламида яшар ва ҳатто бу энг назокатли шоирнинг рицарлар билан қироличалар ўртасидаги самимий муносабатлар ҳақидаги нозик имо-ишораларига ҳам парво қилмасди. Қиз уйқуда эди, бирдан ҳаёт шиддат билан унинг эшигини қоқди. Қўрқиб кетган қиз эшикнинг ҳамма занжирларини солиб беркитмоқчи бўлган эди, лекин энди уйғониб келаётган ҳислар антиқа ва ниҳоятда гўзал меҳмонга эшикни кенг очишини талаб қилди.

Мартин Руф ўз фикрини айтишини мамнуният билан кутарди. У фикрнинг қандай бўлишига ҳеч шубҳа қилмаган эди, шунинг учун Руфь фақат:

– Гўзал, – деб жавоб қилганида Мартин ҳангманг бўлиб қолди.

Бир оз сукутдан сўнг Руфь жўшқин оҳангда такрорлади:

– Жуда гўзал!

Тўғри, бу гўзал ҳикоя эди; лекин ҳикояда бошқа йирик бир нарса мавжуд эди, гўзаллик унга тобе эди. Мартин ерда чўзилиб ётарди; машғум шубҳа булутлари боши узра тўплана бошлади... Яна бўлмади. У сўзга уста эмас. У жаҳондаги энг ажойиб мўъжизаларни кўради-ю, лекин уларни тасвирлашга қурби етмайди.

– Сиз қандай фикрдасиз ҳикоянинг... – янги сўзни талаффуз этишдан тортиниб, бир оз тугилиб қолди, – ғояси ҳақида?

– Ғояси унча аниқ эмас, – деди қиз, – мен олган умумий таассурот шундан иборат. Мен воқеанинг боришини илаҳаб олишга уриндим, лекин қийин бўлди. Сиз ҳаддан ташқари сергапсиз. Ҳикояга мутлақо алоқадор бўлмаган

материалларни олиб кириб, асосий воқеани хиралаштириб қўйгансиз.

– Лекин буларнинг ҳаммаси асосий ғояга алоқадор-ку, – деб шоша-пиша изоҳлай бошлади Мартин. – Асосий ғоянинг жуда буюк, оламшумул аҳамияти бор. Мен бутун ҳикояни шу ғоя билан суғормоқчи бўлдим. Ҳикоя бу ғоя учун фақат қобиқ вазифасини ўтайди. Мен тўғри йўлдан бораётган эдим, лекин чамамда, вазифани яхши бажара олмабман, шекилли. Мен кўнглимдаги гапларни изҳор эта олмадим. Эҳтимол, вақти келиб, ўрганиб қоларман.

Руфь унинг фикрлари инкишофини кузата олмади. У санъатшунос бўлишига қарамай, бу фикрларга унинг ақли етмас эди. У Мартиннинг фикрларига тушунмасди ва бунинг сабаби шуки, Мартин ўз фикрини ифодалашга нўноқлик қилади деб ўйларди.

– Сиз жуда кўп сўз ишлатаркансиз, – деб такрорлади қиз, – лекин баъзи ерлари жуда яхши чиққан.

Қизнинг овози Мартинга жуда олисдан эшитилаётгандай туюлди, чунки бу пайт у, Руфга «Денгиз қўшиқлари»ни ўқиб берсаммикин, йўқми, деб ўйлаётган эди. Мартини ҳасрат ва умидсизлик билан жимгина ётар, қиз эса унга тикилиб ўтирар экан, миясига ўша эрга тегиш ҳақидаги кутилмаган хаёллар ҳадеб келаверарди.

– Сиз машҳур бўлишни истайсизми? – деб сўраб қолди бирдан Руфь.

– Ҳа, шундай, шекилли, – деб эътироф этди Мартин, – лекин энг муҳими бу эмас. Мени шуҳратдан ҳам кўра унга олиб борувчи йўл кўпроқ қизиқтиради. Ундан ташқари, шуҳрат менга бошқа бир ишда кўмаклашган бўлар-

ди. Мен, очигини айтсам, бир нарса туфайли машхур бўлишни истардим.

У «сиз туфайли» деб илова қилмоқчи бўлди, агар Руфь унинг асарларига бирмунча қизиқиб қараганида, эҳтимол, шундай деб айтарди ҳам.

Лекин бу пайт қизнинг хаёли Мартин учун бир қадар муносиб бўлган мансаб топиш билан банд эди, шунинг учун у Мартиннинг нимага шама қилаётганини ҳам сўрамади. Ундан ёзувчи чиқмаслигига Руфь қатъий ишонган эди. Буни Мартин ҳозиргина ўзининг саёз ёзилган, ёр асарлари билан исбот қилди. У чиройли гапиришни ўрганиб олган эди-ю, аммо адабий услуби жуда ҳам нўноқ эди. Қиз уни Теннисон, Браунинг билан ва ўзининг энг севимли адиблари билан таққослар, бу таққослаш Мартин учун қулай эмасди. Лекин қиз дилидаги гапларнинг ҳаммасини унга айтиб ўтирмади. Унинг Мартинга бўлган рағбати талабчанлигини заифлаштираётган эди. Хуллас, Мартиннинг ёзувчиликка майл қўйиши шунчаки бир ишқибозлик эди, лекин вақти келиб, бу барҳам бериб кетса керак. Ана ўшанда Мартин, шубҳасиз, ўз кучини ҳаётнинг бирмунча жиддийроқ соҳасида синаб кўради-да, муваффақият қозонади. Руфьнинг бунга имони комил эди. Мартин шундай кучлики, хоҳлаган нарса-сига албатта эриша олади... Фақат тезроқ ёзувчиликни ташласа бўлгани.

– Ёзганларингизнинг ҳаммасини менга ўқиб бериб турсангиз, мистер Иден, – деди қиз.

Мартин севинчдан қизариб кетди. Қиз унинг асарларига қизиқиб қолибди – бунга шубҳа йўқ эди. Хуллас, ахир у Мартиннинг асарларини яроқсиз деб топмади-ку. У ҳатто баъзи ерла-

рени гўзал деб айтди. Мартин руҳлантирувчи сўзларни биринчи марта эшитди.

– Яхши, – деди Мартин ҳаяжон билан, – сизга сўз бериб айтаманки, мисс Морз, яхши ёзувчи бўламан. Мен жуда узоқ йўл босиб келдим, билламан, ҳали яна жуда узоқ йўл босишим керак, лекин эмаклаб бўлса ҳам, бу йўлни босиб ўтаман. – У Руфга машинкада босилган варақларни узатди. – Мана бу – «Денгиз қўшиқлари». Сизга бериб юбораман, вақтингиз бўлганда уйда ўқиб чиқинг. Лекин кейин менга фикрингизни очиқ айтинг. Танқидий мулоҳаза мен учун ниҳоятда зарур! Ўтинаман, бор ҳақиқатни айтинг!

– Мен ҳеч нимани яширмайман, – деб сўз берди Руфъ, бироқ бугун Мартин билан рўйирост гаплашмаганини кўнглидан ўтказаркан, бундан кейин ҳам у билан рўйирост гаплаша олиш-олмаслигини билмасди.

ЎН ВЕШИНЧИ БОВ

– Биринчи тўқнашув бўлиб ўтди, – деди Мартин орадан ўн кунча вақт ўтгач, кўзгудаги аксига қараб, – лекин иккинчи, учинчи тўқнашув ҳам бўлади, то...

У жумлани тугалламай, ўзининг ғарибона ҳужрасига кўз югуртириб чиқаркан, кўзлари бурчакда сочилиб ётган бир тўп узунчоқ конвертларга маъюс тикилиб қолди. Буларнинг ҳаммаси таҳририятлардан қайтариб юборилган қўлёзмалари эди. Буларни янги манзилларга юбориш учун марка керак эди; марка олиш учун эса пул керак, шунинг учун ҳам бир ҳафтада анча-мунча қўлёзма тўпланиб қолган эди.

Ҳали кўлёмаларнинг ҳаммаси қайтиб келганича йўқ, эртагаям, индингаям улар келаверади. Энди, бу кўлёмаларни бошқа таҳририятларга юборишга унинг имкони қолмади. У ёзув машинкасининг бир ойлик ижара ҳақини тўлагани йўқ, тўлай олмас эди ҳам, чунки қўлидаги пули бир ҳафталик ижара ҳақи билан воситачилик маҳкамасига тўланадиган пулга аранг етарди; Мартин шу маҳкама орқали ўзига иш топтоқчи эди. У ўтириб, столга тикилганча ўйга толди. Столда сиёҳ доғлари бор эди, Мартиннинг дилида бирдан столга меҳрибонлик туйғуси уйғонди.

– Э, бечора кўҳна стол, – деди у, – сенинг қошингда жуда кўп бахтиёр дамларни ўтказдим, сен ҳамиша вафодор дўстим эдинг. Ҳеч қачон кўксимдан итармадинг, ўринсиз инжиқликлар қилиб мени ранжитмадинг, ҳеч қачон иш офирлигидан нолимадинг.

У столга тирсакларини қўйиб, юзини қўллари билан ёпди. Бир нима томоғига келиб тикилди, йиғлаб юборгиси келди. Биринчи марта муштлашгани эсига тушди: у пайтда олти ёшли бола бўлган Мартинни ўзидан икки ёш катта бошқа бола ўлардай дўппослар, Мартин эса кўзида ёш билан унинг зарбаларини даф қиларди. Ниҳоят кўз ёшларига қоришиб кетган бурнидан оққан қонни ютиб йиқилганда, қийқириб юборган болаларнинг тепасида уймалашиб турганини кўрган эди.

– Бола фақир, – деб фўлдиради у, – ҳозир ҳам яна дўппослашди сени! Дўппослашгандаям ўрнингдан туролмайдиган қилишди.

Бу дастлабки муштлашиш хотираси хаёлидан ҳадеганда кетмади. Ўша пайтда жуда кўп

марта муштлашган эди, шуларнинг ҳаммаси бирин-кетин Мартиннинг хотирасида гавдалана бошлади. Ярим йил ўтгач, Мой Қовоқ (ўша боланинг лақаби шундай эди) яна Мартинга ёпишди. Лекин бу сафар Мартин ҳам унинг кўз остини кўкартирди. Бу ҳазилакам гап эмас эди! У ўша бола билан бўлган ҳамма муштлашганларини бирма-бир эслай бошлади. Мой Қовоқ доим енгиб чиқарди. Лекин Мартин бир марта ҳам қочмади. Бу эсига тушганда ғурурланиб қўйди. У муштлашиш пайтида қаттиқ азоб чексаям, ҳар доим охиригача чидаб турарди. Мой Қовоқ инсофсиз рақиб эди, у ҳеч кимга шафқат қилмасди. Лекин Мартин ҳаммасига чидади. У ҳаммиша жанг охиригача чидади.

Кейин Мартиннинг кўз олдида икки томонида омонатгина тиккайиб турган синч деворли уйлар тизилишиб кетган тор кўча намоён бўлди. Кўча бошида бир қаватли гишт иморат бўлиб, у ердан «Ахборот» газетасининг кундузги сонларини босадиган машиналарнинг бир меъёрдаги ғувиллаши эшитилиб турарди. У пайтда Мартин ўн бирда, Мой Қовоқ эса ўн учда эди; икковлари ҳам газета сотишарди. Шунинг учун ҳам икковлари босмахона дарвозаси олдида учрашишарди. Табиий ҳолки, Мой Қовоқ Мартинни кўрган заҳоти унга ўчакишиб қолди, яна муштлашиш бошланди, лекин жанг натижасиз қолди, чунки соат чорак кам тўртда босмахона дарвозаси очилди-ю, ҳамма болалар «гур» этиб газета олгани отилишди.

– Эртага дўтпослайман сени, – деб ваъда қилди Мой Қовоқ. Мартин эса йиғидан қалтираган овоз билан эртага шу ерда бўлишини айтди.

Эртаси куни у мактабдан қочиб, муштлашадиган ерга Мой Қовоқдан икки дақиқа олдин етиб келди. Бошқа болалар Мартинни мақташиб, унга маслаҳат беришди, мабодо Мартин шу маслаҳатларга амал қилса, албатта рақибини енгиши турган гап эди. Лекин айнан шу болаларнинг ўзи Мой Қовоққа ҳам шу маслаҳатни беришди. Бу текин томошани улар астойдил завқланиб томоша қилишарди. Мартин эса ўша пайтда болаларнинг қандай завқланганини эслаб, ҳозир ўзининг ҳам уларга ҳаваси келиб кетди. Жанг бошланиб, ярим соат, яъни, то босмахона дарвозаси очилгунча давом этди. Мартиннинг кўз олдида ўзининг ҳар куни мактабдан қочиб, босмахона дарвозаси олдига шошиб боргани, болалик чоғи қайта-қайта намоён бўлаверди. У чопа олмасди. Муттасил муштлашишдан унинг қадди букчайган, оёқлари оқсарди. Унинг аъзойи бадани моматалоқ бўлиб кетган, қўллари тирналган, баъзи тирналган ерлари йиринг боғлай бошлаган эди. Унинг биқинлари, бели, елкалари зирқираб оғрирди; боши худди қўрғошин қуйиб қўйилгандай гаранг эди. У мактабда ўйнай олмасди, ўқишдан ҳам орқада қолиб кетди. Кун бўйи партада ўтириш унинг учун азоб эди. Бу ҳар кунги жанглар бошлангандан бери, назарида, орадан неча юз йиллар ўтиб кетганга ўхшарди, вақт муттасил янги тўқнашишни кутиш билан, худди қўрқинчли тушдай ўтарди. «Нимага Мой Қовоқни енгиб бўлмайди?» – деб ўйларди Мартин. У енгилганида, Мартин жами азоблардан бирваракайига қутулган бўларди. Лекин таслим бўлиш ва Мой Қовоқнинг ўзидан

кучлироқ эканлигини эътироф этиш ҳеч хаёлига келавермасди.

Шундай қилиб, ҳам руҳан, ҳам жисман қаттиқ азоб чеккан Мартин матонат сабоғини олди, ҳар кун босмахона дарвозаси олдига судралиб борар ва у ерда ўзи сингари қаттиқ азоб чеккан ашаддий душмани Мой Қовоқ билан муштлашарди; Мой Қовоқ газета сотувчи болалар олдида шарманда бўлишни истамас эди, агар шу болалар гиж-гижлатмаганда жон-жон деб уришга барҳам берган бўларди. Бир куни уришнинг ҳамма қоидаларига (тепмаслик, чалмаслик, ётганни урмаслик) риоя қилган ҳолда йигирма дақиқа жиққамушт уришишгандан кейин Мой Қовоқ гандираклаб келиб, зўрға нафасини ростлаб, жангни дуранг билан тугатиб кўя қолишни тавсия қилди. Мартин ҳозир бу таклифни эслаб лаззатланганидан сесканиб кетди: у ҳансираб, ёрилган лабидан оққан қон томоғига тикилиб, Мой Қовоққа ташланди, гапиришига халақит қилаётган оғзидаги қонни тупуриб ташлади-да: «Дурангга рози эмасман, агар Мой Қовоқ ҳолдан тойган бўлса, таслим бўлсин», – деб қичқирди. Лекин Мой Қовоқ таслим бўлишни истамади, жанг яна давом этди.

Эртаси куни яна муштлашишди, ундан кейин ҳам ҳар куни муштлашаверишди. Ҳар сафар уриш бошланиши олдидан Мартин баданини зирқираб оғриганидан қаттиқ изтироб чекарди, лекин кейин оғриқ сезилмай қолар ва худди туш кўраётгандай вужуди ғазабга тўлиб муштлашаркан, кўз олдида фақат Мой Қовоқнинг кенг жағларини ва ваҳший ҳайвонникига ўхшаб ёниб турган кўзларини кўрарди, холос. У бутун диққатини шу башарага қаратар, бош-

қа ҳеч нарса кўзига кўринмас эди. Унинг учун дунёда шу башарадан бошқа ҳеч нима йўқ эди, шунинг учун Мартин шу башарани бир парча қонли гўштга айлантирмагунча, ёки ўз афти қонли гўштга айланмагунча, кўнгли тинчмаслигини биларди. Ана ўшандагина муштлашишни тўхтатса биларди. Лекин Мартиннинг дурангта рози бўлиши асло мумкин эмас эди! Ниҳоят, бир кун Мартин босмахона дарвозаси олдига одатдаги вақтда келиб, Мой Қовоқни топа олмади. У келмаган эди. Болалар, Мой Қовоқ таслим бўлди, деб Мартинни табриклай бошладилар. Лекин Мартинни бу ажрим қониқтирмади. У Мой Қовоқни енгмади, Мой Қовоқ ҳам уни енгмади. Ора очилмай қолди. Кейинчалик билишса, худди ўша куни Мой Қовоқнинг отаси тўсатдан ўлиб қолган экан.

Мартин хаёлан бир неча йилни ҳатлаб ўтди ва ўзини театр галёркасида кўрди. У эндигина денгиз сафаридан қайтиб келган эди, ёши ўн олтига тўлиб, энди ўн еттига қадам қўйган эди. Бирдан томошабинлар орасида жанжал кўтарилди. Кимдир аллакимни туртиб юборибди. Мартин жанжалга аралашди-ю, бирдан кўзи эски рақибни – Мой Қовоқнинг чақнаб турган кўзлари билан тўқнашди.

– Томошадан кейин сени дўтпослайман, – деб унга шивирлади Мартиннинг рақибни.

Мартин «яхши» дегандай бош ирғади. Чунки жанжал кўтарилган ерга тартиб нозирни шошилиб келаётган эди.

– Томоша тамом бўлгандан кейин эшик олдида учрашамиз, – деб пичирлади Мартин, ўзини саҳнадаги ўйинни берилиб томоша қилаётганга солиб.

Тартиб нозири – полисмен уларни бир кўздан кечирди-ю, нари кетди.

– Шерикларинг борми? – деб сўради Мартин парда ёпилганда Мой Қовоқдан.

– Бўлмасам-чи!

– Ундай бўлса мен ҳам уч-тўртта шеригимни чақираман, – деди Мартин.

Танаффус вақтида у миҳ заводида ишлайдиган учта оғайнисини, битта ўт ўчирувчини, олтита матрос ва Маркет-Стритдаги машҳур ўғрилар тўдасидан ҳам шунча азамат йигитни чорлаб, бир тўда тузди.

Томоша тамом бўлгандан кейин иккала тўда кўчанинг икки чеккасидан юриб кетди. Сал нарироқдаги хилватгина тор кўчада улар тўпланишиб, ҳарбий кенгаш очишди.

– Энг маъқул жой – Саккизинчи кўчанинг кўприги, – деди Мой Қовоқ тўдасидан малла йигит, – кўприкнинг ўртасида электр фонарлари ёруғида муштлашасиз, биз эса фиръавнларга¹³ кўз-қулоқ бўлиб турамыз. Бир томондан келиб қолишса, иккинчи томонга қочиб кетамиз.

– Майли, розиман, – деди Мартин ўз одамлари билан маслаҳатлашиб олгандан кейин.

Сан-Антонионинг океанга қўйилиш еридаги тармоғи устига қурилган Саккизинчи кўча кўпригининг узунлиги шаҳардаги уч кварталнинг узунлигига тенг келарди. Кўприкнинг ўртасида ва икки бошида электр фонарлар ёниб турарди. Биронта ҳам полисмен бу ерга писиб кела олмасди. Мартиннинг юмуқ кўзлари олдида жанг қилиш учун қулай бўлган бу жой бу-

¹³ Фиръавнлар – полисменлар.

тун тафсилотлари билан намоён бўлди. У ҳар қайсиси ўз жангчиси орқасида, бир-бирларининг рўпараларида адоват билан хўмрайишиб турган икки тўдани кўрди. Мартин билан Мой Қовоқ белларигача ечинишди. Кузатувчилар кўприкнинг ҳар икки бошига бориб, ўринларини эгалладилар. Матрослардан бири Мартиннинг курткаси, кўйлаги ва қалпоғини кўлига кўтариб олди, полиция босиб келиб қолгудек бўлса, у кийимларни бежавотирроқ жойга олиб қочиши керак эди. Мартиннинг кўз олдида ўша вақтдаги ўз қиёфаси яққол кўринди; мана, у давра ўртасига чиқди, Мой Қовоқнинг кўзига тик қараб, муштини кўтарганча деди:

– Ҳеч қандай такалуфга ҳожат йўқ! Билдингми? Ора очди бўлгунча муштлашамиз! Баҳона қилиш йўқ. Икковимизнинг эски ҳисоб-китобимиз бор, орани очди қилиш керак! Билдингми?

Рақиб тарадудланиб қолди – Мартин буни пайқади, лекин Мой Қовоқ сиркаси сув кўтармайдиган йигит эди, шунинг учун шунча томошабин олдида шарманда бўлишни истамасди.

– Ҳай, майли, чиқ ўртага, – деб қичқирди у, – мунча эзмалик қиласан! Ора очди бўлгунча десанг, ора очди бўлгунча-да!

Шу чоқ улар муштларини дўлайтирганча худди иккита буқача сингари бир-бирларига ташландилар; улар ёшлик ғайрати билан уриш, мажақлаш, майиб қилиш истаги билан ёниб муштлаша бошладилар. Башариятнинг тараққиёт сари минг-минг йиллар давомида босиб ўтган машаққатли йўлларда эришган ҳамма нарсаси бир зумда барбод бўлди. Фақат электр фонуси тараққиётнинг унутиб қолди-

рилган бир нишонаси сифатида қаққайиб турарди. Мартин билан Мой Қовоқ ҳозир ғор ва дарахтларда истиқомат қилувчи тош аср ваҳшийларига айланган эдилар. Улар ибтидоий ҳаёт ботқоғига тобора чуқурроқ ботиб борардилар, фазода учиб юрувчи тошлар сингари, муттасил бир-бирига тортилиб, бир-биридан қочувчи атомларга ўхшаб, кўр-кўрона, ғайри-ихтиёрий равишда бир-бирлари билан тўқнашардилар.

Мартин бу жангнинг бутун тафсилотини эсларкан:

– Ё тавба! Ғирт мол эканмиз-да ўзимиз ҳам! Ёввойи ҳайвон эканмиз-ку! – деб инграб юборди.

У ўз тасаввурининг фавқулодда кучи туфайли бу воқеани худди кинематографда ўтиргандек аниқ-тиниқ, равшан кўрарди. У айни вақтда бу воқеанинг ҳам иштирокчиси, ҳам томошабини эди. Унинг шунча ойлардан бери ўқиб ўрганганлари бу даҳшатли манзарадан уни жиркантириб юборарди; лекин ҳадемай ўтмиш хотиралари унинг онгидан ҳозирги замонни сиқиб чиқариб ташлади ва у яна собиқ Мартин Иденга айланди ҳамда денгиз сафаридан қайтиб кела солиб, Саккизинчи кўчанинг кўприги ўртасида Мой Қовоқ билан муштлаша бошлади. У бор кучини йиғиб олишар, терлар, қонга беланар, муштлири мўлжалга бориб текканда шодланарди.

Булар одам эмас, балки бир-бирига келиб урилган икки зўр қуюнга ўхшарди. Вақт ўтиб борар, иккала тўда ҳам нафасларини ютиб, қимир этмай турарди. Улар бундай қаҳру ғазабни ҳеч қачон кўрмаган эдилар ва бу ғазаб уларни

даҳшатга соларди. Уларнинг олдида ўзларидан ҳам ваҳшийроқ иккита ҳайвон олишарди.

Рақибларнинг дастлабки жўшқин ғазаби совида ва энди улар эҳтиёт ва мулоҳаза билан мушт сола бошладилар. Униси ҳам, буниси ҳам устун чиқа олмасди.

– Дуранг бўлади, – деган овоз эшитилди Мартиннинг қулоғига.

У бехосдан янглиш ҳаракат қилди, лекин шу заҳоти ёноғига қаттиқ зарба келиб тушиб, уни суягигача тарс ёриб юборди. Тўғри муштан бундай жароҳат очилиши мумкин эмас эди. Мартин одамларнинг таажжубланиб қичқирганини эшитди, юзидан шариллаб қон оқаётганини сизди. Лекин у сир бой бермади. У дарҳол сергакланди, чунки рақибининг қандай одамлигини, унинг қўлидан ҳар қандай разиллик ҳам келишини яхши биларди. Мартин рақибини диққат билан кузата бошлади-ю, унинг қўлида металл ярақлаганини пайқаб қолиб, чаққонлик билан қўлидан ушлаб олди.

– Кафтингни оч! – деб бақирди у. – Мени каскет билан урдинг!

Иккала тараф бақириб-чақириб, ҳақорат ёғдириб бир-бирларига ташландилар; яна бир сониядан сўнг тўс-тўполон кўтарилар ва Мартин қасосини қондира олмай қоларди. У ўзида йўқ дарғазаб эди.

– Қайтинглар орқага! – деб бақирди у. – Ҳамманглар қайтинглар! Эшитдингларми?

Одамлар тисарилишди. Улар мисоли ҳайвон эдилар, лекин Мартин улардан ҳам ўтиб кетган ваҳший ҳайвон эди ва ҳаммага даҳшат соларди, мана шу даҳшат туйғуси уларни итоат этишга мажбур қилди.

– Бу менинг ишим, ҳеч ким тумшуғини тикмасин. Ҳей! Бу ёққа бер кастетни.

Бир оз чўчиб қолган Мой Қовоқ унга итоат этди ва номардлик қуролини унга узатди.

– Бу темиртакни сен бергансан, лаънати сариқ мошак, – деб давом этди Мартин, кастетни сувга улоқтираркан, – орада ўралашиб юрганингни кўрувдим, лекин нима қилганингни пайқамабман. Агар яна тумшуғингни тикқудек бўлсанг, ўласи қилиб дўппослайман. Тушундингни?

Жанг яна давом этди, иккала рақиб ҳам тамомила ҳолдан тойган бўлишига қарамай, ҳамон бир-бирига мушт соларди, ниҳоят, уларнинг атрофини ўраб олган ваҳшийлар галаси қонга тўйиб, даҳшатга тушиб қолди ва уришни тўхта-тинглар деб муштлашаётганларни кўндиришга тушди. Оёғида зўрға турган, инсоний қиёфасини йўқотгунча калтак еб, алақандай даҳшатли махлуққа айланган Мой Қовоқ тарадудланиб, уришдан тўхтади, лекин Мартин унга ташланиб, кетма-кет мушт тушира бошлади.

Улар гўё жуда узоқ замонлардан бери олишиб келаётгандай эдилар, энди Мой Қовоқ сезиларли даражада сустлашиб бораётганда бирдан «қарс» этган қаттиқ овоз эшитилди-ю, Мартиннинг ўнг қўли «шилқ» этиб осилиб қолди. Суяк синган эди. Буни ҳамма эшитди, ҳамма тушунди ҳам. Мой Қовоқ ҳам тушунди ва ярадор рақибига худди йўлбарсдек ташланиб, жон ҳолатда уни дўппослаб кетди. Мартиннинг тўдаси ёрдамга ташланди. Лекин устма-уст тушаётган зарбалардан гангиб қолган Мартин, тинмай гоҳ бўралаб сўкиб, гоҳ оғриқ ва ғазабдан инграб, шерикларига «аралашманглар»,

деб қичқирар, чап қўли билан рақибини тинмай муштлар, ҳеч нарсанинг фарқига бормай дўппослар эди. Ҳаяжонли пичирлашлар унинг қулоғига гўё жуда олислардан эшитилаётгандай туюлди, кейин у кимнингдир титроқ овозини эшитди: «Йигитлар, бу муштлашиш эмас! Бу қотиллик! Ажратиб қўйиш керак уларни!»

Лекин уларнинг биронтаси ҳам олишаётганларга яқинлашгани журъат эта олмади, Мартин эса ҳамон чап қўли билан дўппослаб ётар, қўли ҳар урганда одам башарасига мутлақо ўхшамайдиган аллақандай юмшоқ қонли, жирканч нарсага тегар, ана шу алланарса эса ҳеч таслим бўлишни истамас, ҳамон унинг хира тортган кўзлари олдидан нари кетмасди. Лекин Мартин ҳамон тўхтамасдан урар, аста-секин энг охиригича кучини сарфлаб мушт солар эди, зарбалари тобора заифлаша борди, то бу беўхшов қонли гўшт кўприк тахталарига гурс этиб йиқилмагунча урди, у ўзини асрлар давомида, минг йиллардан бери уришаётгандек ҳис қилди. Шунда Мартин бўшлиққа таянмоқчи бўлиб, маст одамлардай гандираклаб кетди ва рақибининг тепасига бориб, ўзгарган овоз билан:

– Муштлашишни хоҳлайсанми яна? Гапир...
Хоҳлайсанми? – деди.

У ҳамон қаттиқ туриб жавоб талаб қиларди, шунда бирдан ўртоқлари уни ушлаб етаклаб кетаётганини, эгнига курткасини кийгизмоқчи бўлишганини ҳис қилди. Ана шундан кейин бирдан ҳушидан кетиб қолди.

Стол устидаги соат жиринглаб кетди, лекин Мартин уни эшитмай, юзини қўллари билан бекитиб, қимир этмай ўтираверди. Қулоғига ҳеч нарса кирмас, ҳеч нарсани ўйламасди. Бутун

бўлган воқеани у шундай аниқ тасаввур этдики, худди ўша кечаси Саккизинчи кўча кўпригида бўлганидек, яна ҳушидан кетди. Бир неча дақиқа давомида уни зулмат ва бўшлиқ куршаб олди. Сўнг кўзлари ола-кула бўлиб, терлаб-пишиб, худди тирилган мурда янглиф сапчиб туриб кетди.

– Ахийри сени енгдим-ку, Мой Қовоқ! – деб қичқириб юборди у. – Бунинг учун ўн бир йил кутдим, лекин барибир сени енгдим!

Унинг оёқлари қалтирар, боши айланарди, шунинг учун гандираклаб кетиб, тўшагига ўтиришга мажбур бўлди. У ҳамон ўтмиш хотиралари исканжада эди. Қаерда ётганини билмай, то бурчакда ётган бир тўп кўлёмаларга кўзи тушмагунча қанг-манг бўлиб, атрофга олазрак бўлиб қарар эди. Кўзи кўлёмаларга тушганда, хотирасининг филдираги гириллаб айланиб, уни тўрт йиллик масофадан олиб ўтди ва у энди китобларни, шу китоблар орқали таниган дунёни, ўзининг катта орзуларини, рангпар қизга бўлган муҳаббатини эслади; агар бу таъсирчан ва назокатли қиз, ҳозиргина Мартин қайта бошидан кечирган даҳшатли воқеаларнинг бир лаҳзалик шоҳиди бўлсайди, у кечиб ўтган ҳаёт ботқоғини бир зумгина кўрсайди, кўрққанидан юраги ёрилиб ўларди!

У ўрнидан туриб, кўзгуга қаради.

– Энди сен ўша ботқоқликдан қутулиб чиқдинг, Мартин, – ғурур билан деди ўзига ўзи, – кўзларинг равшан, кўлингни чўзсанг юлдузларга етади, чинакам ҳаёт кечиряпсан, энг қимматли асрий меросларни уларнинг эгаларидан тортиб оляпсан.

У ўз аксига диққат билан тикилди-да, кулиб юборди.

– Озгина асабийлашиб, ҳаяжонланиб олдикми? Ҳечқиси йўқ! Бу хавфли эмас. Сен бир вақтлар Мой Қовоқни енгансан, ноширларни ҳам худди шундай енгасан, ўн бир йилдан ҳам кўпроқ вақт сарф қилсанг-қиласан, лекин енгасан! Аммо йўлда тўхтаб қолишни хаёлингга ҳам келтирма, фақат олға юр. Курашгандан кейин охиригача курашиш керак!

ЎН ОЛТИНЧИ ВОВ

Соат жингирлаб, Мартинни кўққисдан уйғотиб юбордики, жисман заифроқ одамнинг миясида бундан оғриқ турган бўларди. У жуда қаттиқ ухлаган бўлса ҳам, беш соатлик гафлат уйқуси тугаганидан севиниб, дарҳол уйғонди. У уйқуни ёмон кўрарди. Қиладиган иши жуда ҳам кўп, ҳаётда ҳали жуда кўп нарсани синаб кўриши керак эди! У уйқуга кетган ҳар бир дақиқага ачинарди. Мартин сув тўла тоғорага бошини тикиб, муздек сув таъсиридан лаззатланаётганда ҳам, соат қўнғироғи тинмаган эди.

Лекин бугунги кун одатдаги дастур бўйича ўтмади. Бошлаб қўйилган ҳикоя йўқ эдики, уни тамомлаш керак бўлсин, қоғозга туширилиши керак бўлган янги фикрлар ҳам йўқ эди. Мартин кеча кечқурун ишни жуда кеч тўхтатди, энди нонушта пайти бўлиб қолган эди. У Фискнинг китобидан бир бобини ўқимоқчи бўлди-ю, лекин хаёли бошқа нарса билан банд бўлгани учун китобни суриб қўйишга тўғри келди. Бугун у ҳаёт билан янгитдан жанг қи-